

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА

***СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ТА
МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ***

Колективна монографія

*За загальною редакцією доктора економічних наук, професора
Л. І. Яковенко*

**Полтава
2021**

УДК 332:316.422

С91

Рекомендовано до видання ученою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка 30 серпня 2021 р., прот. № 13.

Авторський колектив: доктор економічних наук, професор Л. І. Яковенко; кандидат економічних наук, доцент Т. А. Непокупна; кандидат економічних наук, доцент С. В. Степаненко; кандидат економічних наук, доцент Б. О. Шевченко; кандидат історичних наук, магістр економіки, доцент О. Є. Сакало.

Рецензенти:

П. А. Кравченко, доктор філософських наук, професор, декан факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

С. М. Приходько, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету

Сучасні трансформації національного та місцевого розвитку:
С91 колективна монографія / за заг. ред. Л. І. Яковенко. – Полтава: Видавництво «Сімон», 2021. – 210 с.

У монографії здійснено комплексний аналіз сучасних суспільних трансформацій національного та місцевого розвитку. Визначено сутність суспільних трансформацій, окреслено основні напрями суспільних перетворень на національному та місцевому рівні. Особлива увага приділяється висвітленню трансформації соціально-трудова відносин, перетворень у системі освіти, зміни моделі соціального партнерства у сучасному суспільстві.

Рекомендовано для науковців, викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться трансформаційними процесами в сучасному суспільстві.

ISBN 978-617-7803-25-5

© Колектив авторів, 2021 рік

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ПЕРЕДМОВА (<i>Лариса Яковенко</i>)	5
РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	6
1.1. Економічний розвиток – динамічні та просторові виміри (<i>Лариса Яковенко</i>)	7
1.2. Трансформації моделі розвитку (<i>Лариса Яковенко</i>)	12
1.3. Вплив пандемії на економіку і бізнес (<i>Лариса Яковенко</i>)	23
1.4. Трансформація факторів конкурентоспроможності національної економіки (<i>Лариса Яковенко, Тетяна Непокупна</i>)	27
1.5. Суспільні блага як продукт соціальної сфери: трансформація тлумачень категорій і понять (<i>Тетяна Непокупна</i>)	35
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ	51
2.1. Децентралізація як сучасна парадигма місцевого розвитку (<i>Сергій Степаненко</i>)	52
2.2. Управління місцевим розвитком: роль органів місцевого самоврядування та ефективність їх діяльності (<i>Сергій Степаненко</i>)	56
2.3. Планування розвитку громад (<i>Сергій Степаненко</i>)	65
2.4. Брендинг населених пунктів як чинник місцевого розвитку (<i>Сергій Степаненко</i>)	80
РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ	87
3.1. Креативний клас та його роль у суспільній трансформації (<i>Олександр Сакало</i>)	88
3.2. Українська молодь: ціннісний портрет (<i>Олександр Сакало</i>)	95
3.3. Ціннісні основи економічної поведінки українців: за даними міжнародного дослідження World Values Survey (<i>Олександр Сакало, Сергій Степаненко</i>)	99
3.4. Українське суспільство у ціннісному вимірі (<i>Олександр Сакало</i>)	109
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН	117
4.1. Доходи від праці і власності у соціальній державі (<i>Борис Шевченко</i>)	118

4.2.	Покоління Z: зміни на ринку праці (<i>Тетяна Непокупна, Борис Шевченко</i>)	123
4.3.	Вплив автоматизації і роботизації на ринок праці (<i>Тетяна Непокупна</i>)	135
РОЗДІЛ 5.	ТРАНСФОРМАЦІЇ В ОСВІТІ	143
5.1.	Трансформації і суперечності вищої освіти (<i>Лариса Яковенко</i>)	144
5.2.	Трансформація університетської освіти відповідно до філософії Хосе Ортеги-і-Гассета (<i>Олександр Сакало</i>)	152
5.3.	Комерціалізація наукового знання: суперечності традиційних уявлень і ультраліберального мейнстріму (<i>Тетяна Непокупна, Сергій Степаненко</i>)	162
РОЗДІЛ 6.	ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРТНЕРСТВА	172
6.1.	Партнерство: еволюція теоретичних уявлень (<i>Борис Шевченко, Тетяна Непокупна</i>)	173
6.2.	Партнерство держави, бізнесу і суспільства як фактор трансформації державного регулювання економіки (<i>Борис Шевченко, Тетяна Непокупна</i>)	182
6.3.	Ефективність проєктів державно-приватного партнерства (<i>Борис Шевченко</i>)	191
	ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	205

ПЕРЕДМОВА

Лариса Яковенко

Постійні зміни у публічній політиці, невинні трансформації суспільства, економіки, самої людини відбуваються впродовж усієї історії людства. Трансформаційний процес складає основу механізму розвитку, що дозволяє людству осмислювати свою потребу в суспільних змінах, періодично відчувати вичерпання ресурсів і потенціалу прогресу, відшукувати шляхи і можливості для здійснення змін. Змістом трансформації економіки є перетворення системи соціально-економічних відносин. Змінюються практично всі складові економіки: спосіб координації та підтримки рівноваги, відносини власності, тип відтворення, структура виробництва, інститути і право.

Різного роду концепції і теорії надають методологічне обґрунтування соціально-економічних трансформацій і побудови нових відносин, заснованих на цінностях добра, моралі, знань, рефлексії, духовності. У пропонованій монографії представлені наукові дослідження теоретико-прикладного характеру, що пов'язані з трансформацією і модернізацією – переходом на вищу траєкторію розвитку, формуванням горизонтальних зв'язків, реалізацією громадянських ініціатив, рухом від ринків до мереж, виникненням нових форм бізнесу, праці, соціального буття.

Предметом дослідження монографії є система соціально-економічних відносин, що виражають сутність, функції, напрями і наслідки розгортання трансформаційних процесів у деяких сферах економіки.

РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розвиток визначають як тип руху в природі і суспільстві, пов'язаний з переходом від одного стану до іншого. Поняття «розвиток» – міждисциплінарне, вивчається різними науками, має різні трактування. У філософському розумінні «розвиток» є нескінченним рухом по висхідній спіралі від простого до складного, від нижчих систем до високоорганізованих.

Стосовно поняття «економічний розвиток», то воно трактується як розширене відтворення і поступові якісні структурні зміни в економічній системі, а також як процес функціонування та еволюції економічної системи в довготерміновому періоді. У процесі економічного розвитку економічна система переходить від однієї стадії чи етапу до іншої, або від одного стану до іншого (приміром, від доіндустріального до індустріального, а згодом – до постіндустріального розвитку). Суттєву роль у розвитку економіки відіграють соціальні, інвестиційні, інноваційні, технічні й технологічні чинники, а також відносини власності та діючий господарський механізм.

1.1. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК – ДИНАМІЧНІ ТА ПРОСТОРОВІ ВИМІРИ

Лариса Яковенко

Окремі елементи суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільства або соціально-економічних і матеріальних систем у цілому у ході розвитку удосконалюються, набувають принципово нових якісних характеристик. Розвиток у такому розумінні виступає багатовимірним процесом глибинної модернізації та переорієнтування всієї економічної і соціальної систем, є визначальною фазою у процесі неперервних економічних змін, господарської еволюції людського суспільства. Разом зі зростанням доходів і виробництва, розвиток передбачає радикальні зміни в інституційній, соціальній і адміністративній структурах.

У різний час формувалися ті чи ті підходи до аналізу економічного розвитку. Важливу роль відіграє теорія економічного розвитку (інша назва – теорія творчого руйнування) Й. Шумпетера, австрійського економіста початку ХХ ст. Саме Й. Шумпетер запропонував вважати підприємництво ще одним фактором виробництва (на додаток до праці, землі та капіталу), а прибуток почав розглядати як доход підприємця (в теорії факторів виробництва Ж.-Б. Сея прибуток вважався доходом на капітал). Ця теорія пов'язує розвиток з упровадженням інновацій, які слугують джерелом розвитку, а підприємця-інноватора, творчу людину, яка здійснює постійний пошук нових комбінацій, ставить у центр економічної моделі розвитку [7].

Йозеф Алоїз Шумпетер (*Joseph Alois Schumpeter*; 1883–1950 рр.) – австро-американський економіст, соціолог, політолог, професор Гарвардського університету. Автор концепції економічного обґрунтування підприємницької функції із психологічним портретом людини-підприємця, мотивів підприємницької діяльності, взаємозв'язку інновацій і циклічного розвитку економіки.

Основні праці: «Суть і основний зміст теоретичної національної економіки» (1908), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Епохи історії теорій і методів» (1914), «Бізнес-цикли: теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу» (1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942), «Десять великих економістів» (1951), «Історія економічного аналізу» (1954).

Важливим здобутком ХХ ст. вважається теорія лауреата премії пам'яті Альфреда Нобеля в галузі економіки 1998 р. Амартія Сена, яка практично ототожнює поняття розвитку і свободи.

Амартія Кумар Сен (*Amartya Kumar Sen*; 1933 р. н.) – індійський економіст. Лауреат премії з економіки імені Альфреда Нобеля у 1998 р.

Його роботи присвячені теорії людського розвитку, економіці добробуту та механізмам бідності і проблемам голоду

Зазначимо, що цей підхід і натеper є вкрай актуальним, оскільки в Україні економічні процеси понині спотворені суттєвим впливом монополізму, корупції, непрозорості прийняття рішень, обмеження свобод та прав людини. А. Сен фактично повернув філософський і етичний зміст економічним трактуванням розвитку. Зокрема, у роботі «Розвиток як свобода», написаній за циклом лекцій 1996–1997 рр., він наголошував, що

ототожнення розвитку зі зростанням ВВП, зростанням доходів населення, індустріалізацією і технічним прогресом чи соціальною модернізацією є вкрай звуженим, обмеженим підходом. «Розвиток потребує усунення головних джерел несвободи – злиднів і тиранії, убогості економічних можливостей і постійних соціальних обмежень, убогості структур, що обслуговують населення, а також нетерпимості чи надмірної активності репресивних установ» [5, с. 21].

Розвиток впливає на низку аспектів економічного життя, зокрема, на взаємозалежність економічного розвитку і процесу досягнення інших цілей, які стоять перед економічною системою. Тож у широкому сенсі наукове дослідження економічного розвитку включає в себе аналіз низки економічних проблем: трансформацію структури економіки, модернізацію, інвестиції, інновації, розподіл доходів, багатства і влади тощо. Без розв'язання цих проблем власне процес розвитку, а також забезпечення його стійкості, неможливі. Це стосується як рівня національної економічної системи, так і регіональних систем. Останні відіграють все більшу роль у розвитку, «регіоналізація в системі ринкового господарства виступає як діалектична закономірність, у результаті циклічного розвитку якої формуються і згасають імпульси економічного зростання» [2, с. 7].

Дослідники стверджують, що в контексті змін рівня добробуту в регіонах, як правило, не використовують термін «зростання», а застосовують саме термін «розвиток». Для визначення відмінності між цими поняттями слід вказати, що економічне зростання є показником короткострокових кількісних змін в економіці, у той час, як економічний розвиток, крім кількісних змін, також містить якісні зміни в соціально-економічній структурі регіону. Тобто, крім змін кількості вироблених товарів і послуг, асортименту продукції, удосконалення методів управління трудовими ресурсами та інших чинників зростання, розвиток передбачає наявність якісних змін, наслідком яких є зміна економічного добробуту [4].

XXI ст. характеризується підвищенням ролі регіонів у економічному розвитку суспільства. Саме регіон нині перетворився на новий інституціональний фактор економічного прогресу, завдяки якому розвиток суспільства набуває нових рис. Зростання значимості регіонального чинника, на думку вітчизняних дослідників Малого І. та Тищенка О. [3], зумовлено невідповідністю наростання масштабів виробництва товарів та послуг, прискорення мобільності їх руху та пошуку нових ринків старим інституційним структурам національної та світової економік; суперечностями мережевої економіки із застиглою ієрархічною системою управління; використанням підприємцями не лише виключно класичних факторів виробництва, а й фактору простору у пошуках напрямів підвищення ефективності виробництва; прагненням розв'язати екологічні та соціальні проблеми в регіоні. І все це – чинники підвищення регіональної активності, формування нових організаційно-економічних форм регіоналізації.

Поняття «регіональний економічний розвиток» зазвичай стосується відмінностей у характеристиках економічного зростання у різних регіонах тієї чи тієї країни, зокрема його темпів, якості, ефективності [6]. Переважають два підходи до регіонального економічного розвитку. Перший – *динамічний* – як до процесу забезпечення підвищення економічного добробуту населення регіону за рахунок використання його власних ресурсів: природних, трудових, науково-технічних, фінансових тощо. Другий – *просторовий* – представлений різноманітними теоріями регіонального розвитку: розміщення продуктивних сил; неокласичними, базованими на виробничій функції; кумулятивного зростання як синтезу неокейнсіанських, інституціональних, економіко-географічних моделей; теорії кластерів та інноваційних систем та ін.

Обидва підходи відображають сучасний стан нерівномірного розвитку регіонів як у загальносвітовому масштабі (це ілюструють значні розбіжності – Північ – Південь, Захід – Схід), так і всередині країни. Варто взяти до уваги позицію сучасних дослідників Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона

про те, що причиною нерівності в розвитку є переважання в тих чи тих країнах екстрактивних (стримують розвиток) чи інклюзивних (сприяють розвитку) інститутів [1]. Переважання екстрактивних інститутів в Україні суттєво обмежує можливості розвитку. Хоча за панування екстрактивних інститутів економічне зростання також можливе, оскільки це є запорукою перерозподілу значної частки багатства на користь правлячої еліти, однак таке зростання нестійке. «... Екстрактивні інститути не сприяють процесу творчого руйнування і в кращому випадку дають змогу досягти вкрай обмеженого технічного прогресу» [1, с. 207].

Отже, саме подолання нерівності є одним із важливих завдань національної, регіональної і місцевої політики, яка має бути спрямована на формування системи інклюзивних інститутів, децентралізацію, активізацію інноваційних процесів, трансформацію управління, а також соціокультурні зрушення, зокрема, в освіті.

Література до розділу 1.1.

1. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. А. Почему одни страны богатые а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты / пер. с англ. Д. Литвинова, П. Миронова, С. Сановича. Москва : Издательство АСТ, 2016. 693 с.
2. Кушнір Л. Л. Регіоналізація економічних процесів як закономірність розвитку ринкового господарства [Текст] : автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / Л. Л. Кушнір; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2002. 20 с.
3. Малий І., Тищенко О. Еволюція національного, регіонального та глобального в управлінні економікою. *Журнал європейської економіки*. 2012. Том 11. № 2. С. 145–160. URL : <http://jeej.tneu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/545/526>
4. Савчин І.З. Концепції та теорії регіонального розвитку в контексті взаємовідносин «регіон-країна» [Текст]. *Український журнал прикладної економіки*. 2016. Том 1. № 4. С. 101–108. ISSN 2415-8453
5. Сен А. Развитие как свобода / Пер. с англ. Под ред и послеслов. Р. М. Нурева. М. : Новое издательство, 2004. 432 с.
6. Ценклер Н. И. Экономическое развитие региона в условиях евроинтеграционных процессов: сущность и направления трансформации. URL : <https://ejournal.vfu.bg/bg/pdfs/Ekonom-razvitie-5.pdf>
7. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Монография. Перевод В. С. Автономова и т.д. Изд-во «Директмедиа Паблшинг» 2008. 400 с. Воспроизводится по изданию: Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. М. : Прогресс, 1982. URL : <https://instituciones.com/download/books/1959-teoriya-ekonomicheskogo-razvitiya-shumpeter.html>

1.2. ТРАНСФОРМАЦІЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ

Лариса Яковенко

Концептуальні, теоретико-методологічні обґрунтування різного роду соціально-економічних трансформацій і побудови нових відносин, базованих на цінностях добра, моралі, знань, рефлексії, духовності, а також наукові дослідження прикладного характеру, пов'язані з модернізацією – переходом на вищу траєкторію розвитку, формуванням горизонтальних зв'язків, реалізацією громадянських ініціатив, рухом від ринків до мереж, становленням енергоефективних господарських систем – усі ці напрями й елементи нової моделі розвитку доволі детально описані в роботах учених останніх десятиліть. Безумовно, нині невідкладно необхідне поєднання теорії і практики різних країн, так само як і долучення фахівців із різних сфер до непростой роботи. «Світ ХХІ ст. – реактор, що пожирає минуле, демонструючи нестандартні режими. Венчурність нелінійної граматики поширює в соціокосмосі тести казино-практики, а ментальність вправних менеджерів і конкістадорів нагадує стиль досвідчених шахістів, поєднаний із психологією гравців в покер» [6].

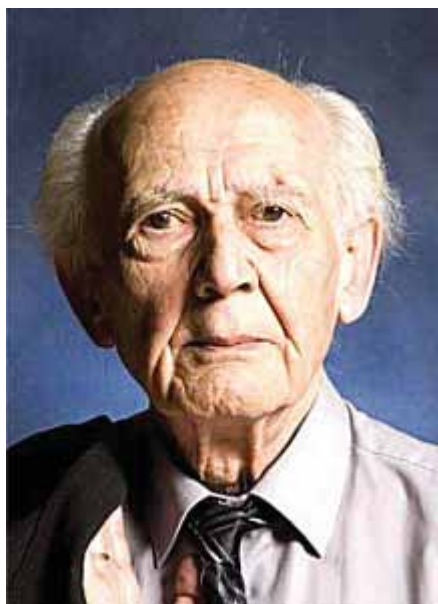
Завдання вироблення моделі розвитку, причому уперше в новітній історії України з урахуванням потужного фактора військового протистояння, який у певному контексті є економічним (хоча б з огляду на обсяг витрат на військові дії, облаштування оборонних укріплень, безпеку кордонів тощо), змушує соціально-економічну систему переходити від структури організації зі стандартизованою моделлю (в іншому варіанті – бюрократично-адміністративною ієрархією), коли процесами управляють за допомогою рутинної процедури і системи, включно із суворим дотриманням часових графіків і бюджетів, до варіанту функціонування моделі експериментальної

(базованої на мережевій культурі з персональною відповідальністю не за реалізацію посадової функції, а за результативність конкретної акції чи ефективність проекту). В подібній моделі домінує відповідальне ставлення до справи; кожен день, кожна нова справа і будь-які нові дані оцінюються і обговорюються в культурі, що нагадує лабораторію досліджень і розробок [8, с. 127]. На відміну від культури слідування рутинним процедурам і стандартам, втискування нових даних і процесів у застиглу систему, що збереглася від радянських часів, зокрема у сфері управління, роботі чиновників, так само як і в освіті, нова модель має базуватися на «синергії соборної місії з особистим устремлінням компетентних і зухвалих особистостей», вона функціонує не як організація, а як сума протоколів, проектів і людей, що їх реалізують [6]. Центральним суб'єктом стає не чиновник чи управлінець, а творець-креатор.

Вимушена трансформація до експериментальної моделі поки що не принесла відчутних плодів. Реформи, які були в 2014 р. та так і залишились на самому початку, а деякі з них – згорнуті. Однак соціально-економічний розвиток в умовах війни – справа, безумовно, експериментальна. Щоправда, Україні не є піонером у цьому сенсі. Так, стосовно Ізраїлю дослідники стверджують, що ведення цією країною воєн – так само «експериментальна справа» [8, с. 128]. Там армія створювалася із підпільної міліції в ході бойових дій, багатьох солдат навчали в підвалах з дерев'яними пістолетами, і вона швидко розвивалася в умовах постійної напруги і тривалого лютого конфлікту. Замість спокійного прийняття доктрин чи традицій, що спостерігається у більшості інших армій, употужнення ізраїльської армії відзначалося виром інновацій, протистоянь та суперечок [8, с. 131], а в елітних підрозділах збройних сил – кожен день є експериментом, який закінчується «розбором польотів» [8, с. 128]. При цьому, стверджують експерти, обговорення є так само важливим, як навчання чи справжній бій. Більше з тим, завершення кожної війни супроводжувалося суттєвими

структурними реформами в армії. Цей досвід високої адаптивності заслуговує на увагу армії, яка формується на полі бою.

Аналізуючи ще у 2013 р. у форматі П'ятої Всеукраїнської конференції «Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації» [9] процеси начеб-то змін, ніби-то реформ, зрештою – квазітрансформацій у суспільстві, основним інститутом якого була корупція, основним продуктом – монополія, основними інструментами – закритість, брехня, ігнорування інститутів публічної політики, ми зверталися до концепції плинного модерну («liquid modernity») англійського соціолога Зигмунта Баумана [12].

Зигмунт Бауман (*Zygmunt Bauman*; 1925–2017 рр.) – англійський соціолог, філософ, професор університету Лідса.

Досліджував сучасне суспільство, а саме: глобалізацію, антиглобалізм і альтерглобалізм, модерн і постмодерн, соціальні і робітничі рухи, суспільство споживання і питання бідності

Сутність його теорії полягає в обґрунтуванні переходу від складного, обтяженого мережею соціальних зобов'язань і умов структурованого світу, до світу гнучкого, плинного, вільного від різних меж і умов. Стан безперервного переміщення, плавлення, перетікання супроводжується відмиранням термінів, форм, інституцій, побудовою нової реальності. Людина стає мобільною, необтяженою тривалими зобов'язаннями, все, що вона створює – вона ж може і змінити. Найважливіша риса сучасного періоду – відсутність спрямованості змін. З. Бауман наголошує, що нині як ніколи, складно сказати про те, що зміни, які відбуваються, мають якийсь задалегідь визначений напрямок, вони застають нас зненацька, ми їх не чекаємо і не передбачаємо; і

на цій основі приходиться до цілком слушного висновку: простір у сучасному світі поступово втрачає цінність, перестає бути стримуючим фактором життя, тоді як час набуває більшої універсальності, його цінність – зростає. Підтвердження цих тез ми побачили в подіях 2014–2015 рр. у різних частинах України. Проте, за висловом Габріеля Гарсія Маркеса, час також зіштовхується з перепонами і зазнає аварій: його шматочок може відколотися і назавжди застрягнути в якомусь закутку.

Тож виявляється ще одна важлива характеристика сучасності – існування в паралельних реальностях. Письменниця, історик культури, професор Донецького національного університету Олена Стяжкіна, обстоюючи позицію, що Донбас – це безумовно Україна, аналізуючи нинішню ситуацію у рідному місті, доволі влучно наводить слова Франца Боаса, американського соціолога, автора гіпотези про те, що суспільство в один і той же час живе у різних хронологічних вимірах. Одна його частина перебуває в пост-модерні, постіндустріальних реаліях, інша – в системі панування традиційних цінностей. Останні умовно можна прирівняти до ідеології привласнюючого господарства, яке не виробляє, а сприймає навколишній світ як вороже середовище, котре може принести чи не принести засоби існування. У цій системі не визнається право власності, але добре працює право сильного [11]. Подібну ситуацію проєктує італійський філософ Умберто Еко, називаючи її новим Середньовіччям [13]. «Настане криза політичного устрою, який розпадається на кілька автономних підсистем, незалежних від центральної влади, з власними найманими військами та автономним судочинством. Криза ставатиме все обширнішою; долати її буде легше населенню нерозвинених областей, підготовленим до життя і конкуренції в примітивних умовах, почнуться великі міграції, які призведуть до злиття і змішання рас, виникнення та поширення нових ідеологій. Коли сила закону не буде визнаватися, а всі документи будуть знищені, власність буде спиратися тільки на «право звичаю»; з іншого боку, швидкий занепад призведе до того, що міста будуть складатися вперемішку з

руїн і придатних для житла будинків, де оселяться ті, хто зуміє захопити їх; а місцева влада дрібного масштабу зможе зберегти хоч якусь владу, лише побудувавши кріпосні стіни і укріплення» [13]. Тож одним із найзагальніших смислів сучасних реформ має стати вирівнювання часу у просторі єдиної країни – а це, безумовно, процес тривалий.

Досвід успішних модернізацій показує, що зрушення в соціокультурних характеристиках здійснюються не за 100 років, а за 10–20, якщо, звичайно, ведеться певна освітня та культурна політика – стверджує А. Аузан [1]. Найважливіше середовище освітнього і культурного розвитку – університети. Формуючи еліти, прививаючи цінності, університети відтворюють культурний профіль і його зрушення, продукують людський капітал – як приватне благо, набір професій – як соціально значиме благо, культуру – як суспільне благо. Преамбула Великої Хартії Університетів затверджує, що «Університет є самостійною установою усередині суспільств із різною організацією, що є наслідком розходжень у географічній і історичній спадщині. Він створює, вивчає, оцінює і передає культуру за допомогою досліджень і навчання. Для задоволення потреб навколишнього світу його дослідницька і викладацька діяльність повинна бути морально й інтелектуально незалежною від будь-якої політичної й економічної влади» [2].

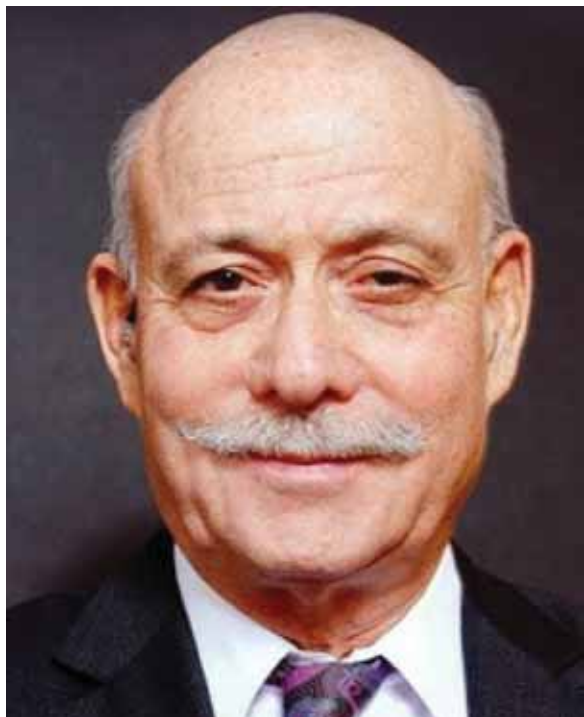
Набагато швидше, ніж соціокультурні зміни, проводяться економічні реформи – експерти говорять про період у півроку-рік. Такий термін достатній для інституційних реформ, і доволі короткий, щоб докорінно змінити структуру економіки та побудувати нову інфраструктуру. В цьому плані необхідне цілеспрямоване створення галузей як підприємницьких проєктів, ініціатором якого має виступати держава, не замінюючи, а доповнюючи динаміку підприємництва ефективним макроекономічним, бюджетним, фінансовим і грошово-кредитним управлінням. Для цього слід «зважитися на шумпетерівське «творче руйнування» неефективних секторів економіки, щоб побудувати нові продуктивні та екологічні» [4]. Власне,

структура економічної системи сьогодні вже не є такою, якою вона була впродовж останніх 15–20 років, суттєво скоротилася частка металургії, вуглевидобування – традиційно базованих на застарілих технологіях галузей попередніх технологічних укладів.

До прикладу: за допомогою технології XIX ст. – мартенівського виробництва – в Україні виготовляється 46 % металу, при тому, що у світі – всього 3,6 %. Очікувати відновлення попиту на традиційно експортований метал також не доводиться, оскільки ми живемо, за влучним висловом колишнього керівника Intel Енді Гроува, в «точці перелому» тренду світового технологічного розвитку. Третя промислова революція буде характеризуватися широким впровадженням адитивного виробництва (це, насамперед, широке впровадження у промисловості 3D друку, яка економить на відміну від поточного субтрактивного виробництва, яким є нинішнє традиційне виробництво, до 90 % вихідного матеріалу) і широким впровадженням заміників металу при виробництві промислової продукції» [4]. Однак поки що за більш нагальними проблемами – виживання, незалежності, навіть проєктів нової структурної політики ми ще не бачимо. Тобто, ще не відбулася істотна зміна кількісних співвідношень між різними секторами, галузями, регіонами, типами підприємств, технологічними укладами та іншими характеристиками економічної системи, яка викликала б зростання ефективності та конкурентоспроможності на національному та світовому ринках.

Щодо спрямування реформ в економіко-технологічному сенсі, то варто звернутися до теорії Третьої промислової революції американського економіста Джеремі Рифкіна, який називає новий порядок «розподілений» капіталізмом, виробництвом, простором для співробітництва [7]. Як один із прикладів співпраці він наводить створення Wikipedia, в англійській редакції якої більше 3,5 млн. статей, майже в 30 разів більше, ніж в Encyclopedia Britannica, за підготовку матеріалів до якої автори отримують гонорари. Десятки тисяч людей безкоштовно і добровільно ретельно вивіряють факти і

посилання в статтях Wikipedia, доводячи їх точність до такого ж рівня традиційної енциклопедії.

Джеремі Рифкін (*Jeremy Rifkin*; 1945 р. н.) – американський соціальний філософ, економіст, соціолог, політичний консультант, громадський діяч.

Теоретик посткапіталізму, автор концепції «третьої промислової революції», прибічник теорії стійкого розвитку та альтернативної енергетики

На думку Дж. Рифкіна, Перша революція охопила світ інфраструктурою залізниць, Друга – мережею шосе і кабелів, її парадигма базується на поширенні електроенергії, електричних інструментів зв'язку, на двигунах внутрішнього згоряння, конвеєрній збірці. Інтернет видозмінив індустріальну систему, зросли темпи і масштаби переміщення інформації, однак джерела енергії залишилися ті ж самі – вугілля, газ, нафта. При цьому світ, що розвивається, копіює західний стиль життя, однак традиційних вуглеводневих джерел енергії вочевидь для всіх не вистачить. Стрімке зростання споживання загрожує екологічною катастрофою глобального масштабу.

Тож базовий фактор Третьої індустріальної революції Дж. Рифкін вбачає у застосуванні технології цифрового зв'язку в енергетичній сфері, де створюється подібна до Інтернету мережа, яка пов'язує між собою мільйони малих джерел відновлюваної енергії, змінюючи основні джерела енергії і виводячи споживачів із залежності від монополій. Одночасно відбуваються

комплексні, глибокі трансформації систем, структур, інститутів, відносин і технологій, радикально змінюючи способи, механізми, зміст організації виробництва, розподілу, обміну, споживання, навчання, комунікацій, відпочинку. На цьому тлі видається перспективним тренд формування колабораціоністської економіки – економіки співробітництва, а також розвиток культури спільного споживання, зокрема, автомобілів чи апартаментів в курортних місцевостях, туристичний обмін житлом тощо.

Суть цих відносин зводиться до оптимізації володіння тими чи іншими об'єктами та мінімізації витрат завдяки прямому обміну чи розподілу прав власності. Завдяки використанню Інтернет-технологій горизонт розвитку таких відносин розширюється, хоча й існують певні обмеження, пов'язані з низькою культурою і соціальною відповідальністю в суспільстві. Відмова від персонального споживання змінює психологію, здатна підвищити якість життя, дозволяє знизити індивідуальні витрати домогосподарств, а також суспільні витрати. Не втрачає актуальності інноваційна складова розвитку, яка покликана генерувати економічне зростання. Головними інгредієнтами стійкого і швидкого зростання Нобелівський лауреат М. Спенс називає опору на ринкові стимули, постійні структурні зміни, захист людей, а не компаній чи робочих місць, інвестиції та заощадження, урбанізацію, а також *інклюзивність*. Остання стає суттєвим складником сталого зростання і втілюється у двох ідеях: *можливості*, які створюються зростанням, мають бути відкритими для людей; *ступінь нерівності* доходів і доступу до основних послуг має бути в прийнятних межах [10, с. 94–117]. «Людей гостро турбує питання справедливості. Заради того, щоб дітям і онукам жилося краще, люди готові йти на жертви; однак якщо ці жертви не приведуть до створення нових можливостей, то люди на них не підуть... Нездатність забезпечити рівність можливостей несе шкоду зростанню і розвитку, доволі часто є фатальною...» [10, с. 118].

Люди особливо чутливі до нерівності в доходах і доступі до освіти. Саме освіті, тобто отриманню значимих для виробництва вже відомих знань,

належить чільне місце серед численних критичних складників зростання. При цьому знання, технології, практичні навички імпортуються із глобальної економіки, особливо із країн, які в науково-технологічному розвитку нині займають домінувальні позиції. Стан освіти в Україні разом з іншими чинниками, зокрема, своєрідними інститутами і правами власності, продовжує залишатися обмежувачем інноваційного розвитку. Окрім цього, варто звернути увагу і на спротив інноваціям – низку соціальних факторів, що впливають на технічні зміни, і які економічний історик Джоель Мокир називає «політичною економією технічних змін» [5, с. 281].

Хоч технічний прогрес за визначенням підвищує економічний добробут, у суспільстві завжди знайдуться групи, чий добробут знизився через прогрес, або ті, хто вважають, що він знизився. Д. Мокир наголошує, що технічні зміни потрясають ринок праці, супроводжуються змінами фізичного середовища проживання, призводять до старіння людського і фізичного капіталу та однозначно знижують надлишок виробника, який дістається конкурентам [5, с. 281].

Зальновизнано, що освіта – дороге благо, витрати на освіту є значними, ефект не завжди відповідає витратам. У багатьох країнах світу спостерігаються приклади перекладання значної частки витрат на освіту на приватний сектор, не лише на домогосподарства, а й на фірми, фонди, різного роду спільноти чи об'єднання. Тож в економічному контексті реформування освіти відбувається у напрямі скорочення витрат. Особливо від бюджетної економії потерпають гуманітарні науки, зокрема, науки про людину. Так, приміром у США лише 7% випускників університетів збираються отримати дипломи з нетехнічних спеціальностей. Криза гуманітарної освіти полягає не лише в тому, що така освіта нездатна зробити людину багатою, тобто знайти місце на ринку праці. Дослідники зазначають, що сама університетська наука з пропонованим набором дисциплін перетворилася на своєрідні «курси Мікі Мауса», гуманітарні факультети стали фабриками теорій, викладених зубодробильною мовою [3], а разом із

запровадженням суттєвого скорочення аудиторних і поширенням віддалених чи дистанційних курсів мудрість перестала перетікати з голови в голову подібно, за висловом Сократа, до того, як по вовняній нитці перетікає вода із повної посудини в порожню. У той же час для багатьох студентів важливою є мобільність, фізична присутність на лекціях перетворюється на анахронізм, навіть серед успішних студентів спостерігається невміння і небажання співпрацювати і досягати результату в групах, прагнення скоротити термін навчання.

Наповнити освіту новим змістом, запровадити нові форми організації, відмовитися від адміністративно-бюрократичної ієрархії і зберегти взаємодію, співпрацю викладача і студента, спільне вироблення знань, передачу досвіду – найскладніше завдання університетської реформи.

Тож нову модель розвитку, з посеред іншого, слід базувати на новій структурі економіки, безумовній демонополізації та енергетичній незалежності й ефективності, переході від домінування адміністративної ієрархії до імпульсивної динаміки гнучкої організованості креативно-творчих мережевих конструкцій. На наш погляд, необхідно розв'язувати завдання в єдності трьох часових горизонтів: короткострокового – подолання поточних криз і проблем, середньострокового – проведення політики і програм, в яких на перший план виходять якість і успіх їх виконання; довгострокового – визначення і реалізація нових напрямів політики і стратегічних інновацій, а також формування погляду за «горизонт покоління», коли уряду необхідно заглянути в майбутнє щонайменше на п'ятдесят років.

Література до розділу 1.2.

1. Аузан А. Эффект колеи. URL : <http://postnauka.ru/longreads/35754>
2. Велика Хартія Університетів. Болонья, 1988. URL : <http://www.magna-charta.org/resources/files/the-magna-charta/ukrainian>
3. Геннис А. Хочу все знать. Лекторий «Новой» и американские плоды просвещения. URL : <http://www.novayagazeta.ru/arts/67545.html>
4. Данилишин Б. Третья промышленная революция и Украина. URL : <http://nv.ua/opinion/danylyshyn/Est-li-budushchee-u-otechestvennoy-metallurgii-17573.html>
5. Мокир Дж. Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс. М. : Изд. Института Гайдара, 2014. 504 с.

6. Неклесса А. Игры новых людей. От критических технологий к сложной практике. URL : <http://nvo.ng.ru/authors/12658/>
7. Рифкин Дж. Третья промышленная революция: Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом / Джереми Рифкин; [пер. с англ.]. М. : Альпина нон-фикшн, 2014. 410 с.
8. Сенор Д. Нация умных людей. История израильского экономического чуда / Дэн Сенор, Сол Сингер; издание 2-е дополненное; пер. с английского Д. Стороженко. М. : Карьера Пресс, 2012. 336 с.
9. Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації [Текст]: збірник наукових статей учасників Пятої Всеукраїнської науково-практичної конференції / ПНПУ ім. В. Г. Короленка; редкол.: Л. І. Яковенко (голов. ред.) та ін. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. 252 с.
10. Спенс М. Следующая конвергенция: будущее экономического роста в мире, живущем на разных скоростях [Текст] / М. Спенс; пер. с англ. А. Калинина; под ред. О. Филаточевой. М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. 336 с.
11. Стяжкіна О. Донбас не повернется в Україну, бо Донбасу не існує. URL : www.pravda.com.ua/columns/2014/11/3/7043067
12. Текущая модерність: взгляд из 2011 года. Стенограмма лекции З. Баумана. URL : <http://www.polit.ru/article/2011/05/06/bauman/>
13. Эко Умберто. Средние века уже начались. *Иностранная литература*. 1994. № 4. С. 258–267. URL : <http://anthropology.ru/ru/texts/eco/midages.html>

1.3. ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ НА ЕКОНОМІКУ І БІЗНЕС

Лариса Яковенко

Якщо середина 2010-х років в Україні пройшла під знаком руху виживання економіки в умовах війни, руху до Європи, реформ у різних сферах, то кінець 2019–початок 2020 років вніс суттєві корективи і переключив увагу на необхідність виживання в умовах пандемії коронавірусу COVID-19. Зазнавши суттєвих шоків, зумовлених пандемією, світова економіка у 2020 р. скоротилася на 4,3 %, і це найбільш різке падіння світового виробництва із часів Великої депресії. Так, під час фінансової кризи 2009 р. світовий ВВП впав лише на 1,7 % [1]. За даними Міжнародної організації праці у 2020 р. було втрачено 255 мільйонів робочих місць, що вчетверо більше, ніж зменшення кількості робочих місць у 2009 р. Кризові процеси загострили свій вплив на підсистеми, що забезпечують життєдіяльність і функціонування як окремих держав, регіонів, галузей, господарюючих суб'єктів, так і населення, окремої сім'ї і конкретної людини. Те, що починалося як криза здоров'я, швидко спустошує економіки країн і компаній, скорочує виробництво та споживання, руйнує робочі місця, підвищує нерівність. Незважаючи на значний прорив у лікуванні та вакцинації, економічна криза все ще розгортається на тлі високого рівня невизначеності майбутнього розвитку подій.

Складна ситуація приводить до суттєвих трансформацій інститутів, виробництва і споживання, поведінки людини. Виникають нові ринки, формуються нові форми ринкової поведінки, нові інтереси і суперечності, альянси та соціальні зв'язки.

Якщо повернутися в 2010-х років, то одним із наслідків світової фінансової кризи 2009 р. стало суттєве зрушення у споживчих перевагах:

люди перемикали увагу і споживчий попит з речей на враження. Падіння доходів, суворіші правила видачі іпотеки в розвинених країнах, мали наслідком те, що володіння власністю – будинком чи квартирою, ставало менш доступним і припиняло відігравати суттєву роль. Одночасне зростання інтересу до смартфонів, соціальних мереж, додатків (Amazon, Uber, Airbnb) підживлювало споживчу культуру, в центрі якої опинилися подорожі, їжа, різні події і заходи. Смартфони і соціальні мережі дозволяли залишатися на зв'язку з друзями, миттєво дізнаватися про нові зустрічі чи розваги. Вподобайки в мережах Facebook і Instagram привели до того, що показником соціального статусу стало те, де людина проводить відпустку, куди іде вечеряти, в якому фітнесклубі має членство. У 2020 р. пандемія оголила крихкість «економіки вражень», попит у сфері послуг суттєво скоротився.

Галузями, які найбільше постраждали внаслідок пандемії, стали зовнішня торгівля; транспорт – авіасполучення та автоперевезення; туризм, готелі та ресторани; офлайн-сервіси та розваги (перукарні, фітнес, спорт, театр, кіно та ін.). Але є і такі сектори економіки, які займають вигідну позицію, приміром, локальна електронна комерція, особливо продаж продуктів харчування і готової їжі; онлайн-розваги; виробництво і продаж медичних препаратів та товарів медичного призначення. Тож скорочення попиту у сфері послуг пройшло легше на тлі значної частки споживчого сектора в економіці (попит на продовольство і базові товари не настільки еластичний, як на послуги готелів або авіакомпаній), а державний або напівдержавні сектори в деяких країнах підтримали виробництво інвестиційних товарів; значну роль зіграли і програми підтримки попиту.

У посткоронавірусному світі (принаймні, до масової вакцинації) на зміну сформованому на початку XXI ст. способу життя ймовірно повернуться звички попередніх поколінь. Через страх підхопити вірус і необхідність дотримуватися норм соціального дистанціювання, люди швидше будуть витратити кошти на оснащення власного житла, ніж на сервіси і враження, більшість з яких передбачає відвідування людних місць.

Опубліковані компанією AppDynamics результати опитування «Агенти трансформацій» (проведено в грудні 2020 – січні 2021 рр.; вивчає наслідки пандемії COVID-19 і вплив прискорення цифрової трансформації на роботу IT-фахівців; містить відповіді 1050 IT-фахівців з 10 країн) засвідчують, що купівельні переваги людей трансформуються [3]. Люди прагнуть віддавати перевагу локальним брендам (56 % опитаних на листопад 2020 р. та 84 % в майбутньому), купувати товари в магазинах поблизу житла (56 % на листопад 2020 р. та 79 % в майбутньому). Також покупці уважніше вивчають ціни: 54 % опитаних стали ощадливішими [3].

Тож перед бізнесом постає завдання – скористатися ситуацією, врахувати новий досвід споживання. Купівельні звички, що сформувалися під час епідемії (більш відповідальні покупки і перехід на он-лайн канали) залишаться надовго. Тому бізнесу необхідно забезпечувати комплексне обслуговування клієнтів – таке, яке приваблює покупця на ранньому етапі і продовжується через процеси продажів і обслуговування. Слід скористатися можливостями для розвитку купівельних звичок, продиктованих соціальним і екологічним впливом.

За даними ООН, 80 % населення планети зазнало впливу пандемії в 2020 р. Значний тягар боротьби з наслідками пандемії несуть пересічні громадяни і найдрібніший бізнес – сімейний і фірми, з кількістю працівників 3–5 найманих осіб. Тож не збій обладнання, не проблеми з контрагентами, не фінансові труднощі, а ключовим виявився зовсім інший ризик – рішення держави зупинити бізнес-процеси. У великих компаній теж виникли проблеми. Оренда приміщень, оплата роботи працівників, організація бізнес-процесів навколо присутності в офісі, як показує нинішній досвід, виявляються пов'язані з високими ризиками.

Тож цілком можливо, що після виходу з карантину найбільші компанії і власники малого та середнього бізнесу почнуть готувати стратегії переходу до розподіленої бізнес-моделі, в якій співробітники масово переміщуються в домашні офіси та спілкування ведеться з використанням віртуальних

замінників нарад, презентацій, присутності. Дооснащення домашніх офісів спричинило зростання попиту на модеми та роутери. Деякі компанії проголошують стратегію на збереження значної частки дистанційно облаштованих робочих місць у посткарантинний період.

Пандемія COVID-19 змінила погляд організацій на процесне управління. На тлі пандемії обговорення йдуть навколо стратегії виживання і забезпечення стійкості, а не зниження активності. Тож компанії демонструють зміни ролей і функцій керівників. «Economist» повідомляє, що у великих компаніях з'являються посади керівника зі сталого розвитку, соціальної відповідальності (CSR), головного медичного керівника (СМО), керівника з дистанційної роботи (CRO), а також та керівника з диверсифікації (CDO) [2]. Саме ці напрямки у власному розвитку компанії вважають пріоритетними.

Прогнозується, що ближчими роками практично повсюдно буде гостро відчуватися руйнівний соціально-економічний вплив пандемії COVID-19. Надійне і стійке відновлення світової економіки, на думку експертів ООН, можливе лише у випадку, якщо будуть забезпечені відповідні нинішньому складному становищу інвестиції в економічну, соціальну і кліматичну стійкість на планеті [1]. В цьому аспекті на першому плані – дії держави, збалансована економічна політика. Екстраординарна криза потребує екстраординарних відповідей від держави, бізнесу і від людей.

Література до розділу 1.3.

1. World economic situation and prospects 2021. URL : https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP2021_FullReport.pdf
2. The pandemic is ushering in new C-suite roles. URL : <https://www.economist.com/business/2021/01/30/the-pandemic-is-usher-ing-in-new-c-suite-roles?fbclid=IwAR2fzzVfbLK6xMx02zQMioQw6NRZvGBpdj9iOPUKHnkYrCc2U0-AvYuwSCM>
3. Влияние коронавируса COVID-19 на экономику стран мира. URL : <https://www.tadviser.ru/index.php>
4. Fjord trends 2021. URL : <https://www.accenture.com/us-en/insights/interactive/acnmedia/Thought-Leadership-Assets/PDF-3/Accenture-Fjord-Trends-2021-Full-Report.pdf>

1.4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ФАКТОРІВ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

*Лариса Яковенко
Тетяна Непокупна*

Упродовж тривалого часу теоретиками і практиками виокремлюються й аналізуються фактори, які впливають на національну конкурентоспроможність. Розуміння і тлумачення конкурентоспроможності національної економіки, як ключового багатозначного поняття у сучасній економічній системі, що означає здатність країни до високих темпів економічного зростання за рахунок продуктивності факторів виробництва і можливості компаній успішно конкурувати на міжнародних ринках, зазнають змін. Вони пов'язані зі зміщенням акцентів від матеріальних до нематеріальних, від економічних до неекономічних факторів конкурентоспроможності.

Відомо, що представники класичної школи будували свій аналіз, ґрунтуючись на особливій ролі і домінуванні традиційних або базових факторах виробництва – землі, праці, капіталі, і сформували теорії, відповідні цим уявленням. Серед них – меркантилізм, теорія абсолютних переваг А. Сміта, теорія відносних переваг Д Рікардо, теорія Хекшера-Оліна, парадокс Леонтьєва, теорія Самуельсона і Столпера, теорія М. Портера та інші. Традиційно особливого значення надавали клімату, вигідному географічному розміщенню території, наявності природних ресурсів і низьких цін на них та працю як основних факторів виробництва і конкурентоспроможності.

Наприклад, упродовж XVIII–XX ст.ст. на конкурентоспроможність національного господарства впливали переважно два фактора – природні

ресурси та капітал. Завдяки їх наявності у XIX ст. країни Європи, а у XX ст. – США стали конкурентоспроможними та домоглися економічного процвітання. Хоча уже у XVIII ст. були відомі винаходи та впровадження у виробничий процес різних технічних удосконалень в Англії [1, с. 211], у XIX ст. – у Франції і Німеччині [1, с. 213, 215], що свідчило про наявність знання та ідей, які втілювалися у тогочасні механізовані технології, які використовувалися у матеріальному виробництві.

Поступово джерелами конкурентоспроможності почали визнаватися висока виробнича продуктивність, рівень і якість життя основної маси населення, новітні технології, сприятлива до технологічного лідерства країни економічна політика держави тощо. Вищезазначені чинники конкурентоспроможності доповнюють і такими, як культура, підтримка приватного сектора і підприємництва, якість виконання (трансформація ідей і технологій у конкретні продукти й послуги), політична воля та національний консенсус (мобілізація людей та соціально-економічних інститутів на здійснення необхідних перетворень) [2].

Сучасна концепція конкурентоспроможності країни ґрунтується на економічних та неекономічних факторах, таких, як «якість політичних процесів і управління суспільством, рівень освіти, наукова база, верховенство закону, культура, системи цінностей та інформаційна інфраструктура» [2]. Також вважається, що в країнах з такими неекономічними факторами, як високий рівень довіри, запаси громадянської культури, ліберальна етика уряду більше підзвітні і ефективні, краще захищені права і свободи та є вищим суспільний добробут [3, с. 22].

Періодом інтенсивних наукових відкриттів у сфері нематеріального виробництва стало XIX ст., коли «розвиток науки і медицини допоміг витягнути людей із жалюгідних злиднів і невігластва, поліпшити їхнє життя, збагатити знаннями, відкрити очі на нові світи», а у XX ст. «наука прийшла до завершення ери, розкривши таємниці атома, розгадавши молекулу життя й створивши електронний комп'ютер», зазначає відомий сучасний

американський фізик-теоретик Мічіо Кайку [4, с. 18]. На його думку, вік великих відкриттів у науці, які зумовлені трьома революціями – квантовою, ДНК-революцією та комп'ютерною, завершується, і на його зміну приходить «Вік опанування» [4, с. 19]. Це означає не що інше, як осмислення теоретиками різних наукових напрямів тих фундаментів, які заклали ці революції, задля впровадження їхніх наслідків у соціально-економічній та інших сферах розвитку націй і регіонів. Мова йде про нову еру – еру синергії між вищезазначеними фундаментальними революціями, що прискорюватиме розвиток науки і навчить людство «досконало маніпулювати матерією, життям та інтелектом» [4, с. 28]. Відсутність базових знань або їх фрагментарність у галузях фізики, біології та інформатики може викликати труднощі у подальших дослідженнях і відкриттях, що негативно вплине на конкурентне становище суб'єктів господарювання і національної економіки в цілому.

Фактори конкурентоспроможності поділяють і на такі дві групи: 1) базові (загальні) фактори (трудові і природні ресурси, інші традиційні фактори виробництва); 2) спеціалізовані фактори (це кваліфікована робоча сила, науково-технічний прогрес, інші високотехнологічні фактори). Вважається, що у т. зв. «новій» або знаннєвій економіці відбувається зниження ролі і значення загальних чи традиційних факторів та зростає роль спеціалізованих факторів, які стають фундаментом конкурентних переваг.

Вважається, що найбільш комплексно до вирішення питання конкурентоспроможності національної економіки підійшов Майкл Портер. У праці «Конкуренція» він представив т. зв. «ромб конкурентоспроможності», який відображає наявність у кожного національного господарства чотирьох основних атрибутів (детермінант), що складають основу конкурентних переваг країни, тобто той «простір, який кожна держава створює і підтримує для своїх галузей» [5, с. 175].

Майкл Юджин Портер (Michael Eugene Porter; 1947 р. н.) – американський економіст, професор Гарвардської школи бізнесу.

Розробник теорії конкурентних переваг.

Головні праці: «Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors», «Competitive Advantage of Nations», «On Competition» та ін.

Перша детермінанта – умови для факторів – виражає позицію країни у факторах виробництва, необхідних для ведення конкурентної боротьби. Друга – стан попиту – аналізує характер попиту на внутрішньому ринку стосовно галузевого товару. Третя – споріднені і підтримуючі галузі – характеризує наявність/відсутність у країні галузей-постачальників чи інших супутніх галузей, які є конкурентоспроможними на міжнародному рівні. І четверта детермінанта – стійка стратегія, структура і суперництво – відображає наявні в країні умови для створення й управління компаніями, а також характер внутрішньої конкуренції. Усі вершини ромбу ілюструють суттєві складові конкурентного успіху на міжнародному рівні, а саме: доступність до ресурсів і кваліфікованої робочої сили; інформація, що створює сприятливі можливості для компаній та напрями, в яких вони задіють свої ресурси; цілі власників, управлінців і співробітників компанії; тиск, який відчувають компанії і, який змушує їх здійснювати інвестиції і нововведення [5, с. 175].

Концепція детермінант конкурентоспроможності М. Портера виглядає як певний стандарт і реалізовується при формуванні економічної політики у розвинених країнах світу, використовується у щорічних доповідях Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), що свідчить про її міжнародне визнання. ВЕФ визначає національну конкурентоспроможність як здатність країни і її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання,

які були б стійкими в середньостроковій перспективі [6]. Зазвичай у країнах з високими показниками національної конкурентоспроможності рівень добробуту населення є вищим.

Стосовно конкурентоспроможності національних господарств розрізняють конкурентоспроможність багатих та бідних країн. Перші мають технологічні переваги, є конкурентоспроможними на світових ринках, підтримують при цьому високі доходи і рівень життя населення; другі – низьку вартість факторів виробництва і девальвацію національної валюти. Бідні країни підтримують конкурентоспроможність завдяки низькому рівню життя населення.

Рівень конкурентоспроможності країни оцінюють за допомогою світових індексів, розроблених Всесвітнім економічним форумом (Давос, Швейцарія), Міжнародним інститутом розвитку менеджменту (Лозанна, Швейцарія), Інститутом стратегій і конкурентоспроможності при Гарвардському університеті (США). Так, за допомогою індексу глобальної конкурентоспроможності (ВЕФ), структура якого згрупована у 4 блоки (створення сприятливих умов: інститути, інфраструктура, впровадження ІКТ, макроекономічна стабільність; людський капітал: охорона здоров'я, навички; розмір ринку: ринок товарів, ринок праці, фінансова система, розмір ринку; інноваційна екосистема: ділова динаміка, інноваційний потенціал [7]) оцінюється здатність країн забезпечити високий рівень добробуту населення за рахунок ефективного використання наявних ресурсів.

Лозаннський інститут для визначення рівня конкурентоспроможності країни агрегує й аналізує понад 320 показників та експертних оцінок, зокрема: 83 економічні показники (макроекономічна оцінка національної економіки, зовнішня торгівля, іноземні інвестиції, зайнятість і ціни), 77 показників ефективності уряду й управління (ступінь сприяння урядової політики конкурентоспроможності компаній – державні фінанси, фіскальна політика, інституційна зрілість, корпоративне законодавство, соціальне середовище), 69 показників ефективності бізнесу (ступінь його відповідності

принципам інноваційності, рентабельності й соціальної відповідальності – продуктивність праці, розвиток ринку праці, практика та якість менеджменту, цінності та ставлення до роботи), 94 показники інфраструктури (ступінь відповідності інфраструктури потребам бізнесу – розвиненість базової, технологічної, наукової та соціально інфраструктури, стан освіти, охорони здоров'я й навколишнього середовища) [2].

Питання про те, як культура нації впливає на економічний розвиток і стан національного господарства є споконвічною проблемою економічної теорії. Саме культура все частіше розглядається як основа у поясненні економічного успіху. Найвідомішими авторами, які намагалися пояснити взаємозв'язок культури та капіталістичної (ринкової) системи господарювання, були Карл Маркс і Макс Вебер. Перший пов'язав «дух іудаїзму і дух капіталізму», другий – «протестантську етику і дух капіталізму» [8, с. 64]. На початку ХХ ст. німецький філософ Макс Вебер досліджував взаємодію культури й економічного розвитку. Відповідно до цього, нації конкурують не лише товарами і послугами, а й системами суспільних цінностей та системою освіти. Отже, культурне й освітнє середовище впливає і на конкурентоспроможність національної економіки. Здатність нації підтримувати ефективну систему освіти з метою підвищення інтелектуального рівня робочої сили є важливою компонентою конкурентоспроможності.

На думку відомого британського ліберального економіста Діпака Лала (1940–2020 рр.), витоки прискореного розвитку західного капіталізму знаходяться в культурі індивідуалізму. Але нині він стає гальмом подальшого розвитку Заходу, оскільки ідеї, якими керуються люди у своїй економічній діяльності, змінюються набагато повільніше, ніж матеріальні умови господарювання [9].

Дарон Аджемоглу – американський економіст (1967 р. н.) і Джеймс Алан Робінсон – британський економіст (1960 р. н.) у своїй праці «Чому одні країни багаті, а інші бідні» (2012 р.) аналізуючи причини/фактори успіхів і

невдач різних країн світу в економічному розвитку, основною детермінантою розвитку називають якість економічних і політичних інститутів [10]. Червоною ниткою їхньої праці проходить теза, що для розуміння закономірностей політико-економічного розвитку країни слід звертати увагу на наявність фундаментального конфлікту між інституційними вподобаннями еліт, з одного боку, та усього суспільства, з іншого; на можливість еліт неконтрольовано з боку суспільства формувати інститути (які названо екстрактивними, призначеними для вилучення економічного багатства та його перерозподілу на користь правлячих еліт) на власний розсуд, без зважання на необхідність стійкого економічного зростання для країни.

Автори зазначають, що економічному розвитку потрібні інклюзивні економічні інститути, які, на відміну від гальмуючого впливу екстрактивних, створювали б умови, сприятливі для традиційних факторів (праці і капіталу) і новаторських (інновацій, підприємництва, інвестицій у людський і виробничий капітал) та забезпечували б стабільне тривале зростання незалежно від історичних чи якихось інших особливостей. Інклюзивні інститути (захист прав власності, конкуренція, рівність громадян перед законом тощо) вони наділяють ознаками суспільного блага: недискримінаційний доступ однаково відкритий для усіх економічних суб'єктів [10].

Таким чином, еволюція виокремлення факторів конкурентоспроможності національної економіки рухалась від зосередження уваги на їх матеріальній природі до акценту на їх нематеріальній субстанції; від інноваційного характеру до ціннісно-культурного; від суто економічного вмісту чинників до неекономічного наповнення; від класичного політекономічного до інституційного пояснення.

Література до розділу 1.4.

1. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навчальний посібник для вузів / За ред. Б. Д. Лановика. К. : Генеза, 1994. 368 с.
2. Полунєєв Ю. Конкурентоспроможність країни як національна ідея. *Дзеркало тижня*. 2005. 19 березня. (№ 10). 20. URL : https://zn.ua/ukr/macrolevel/konkurentospromozhnist_krayini_yak_natsionalna_ideya.html
3. Натхов Т. В., Полищук Л. И. Политэкономия институтов и развития: как важно быть инклюзивным. Размышления над книгой Д. Асемоглу, J. Robinson «Why Nations Fail». *Журнал Новой экономической ассоциации*, № 2 (34), 2017, с. 12–38
4. Мічіо Кайку. Візії: як наука змінить XXI сторіччя / Перекл. з англ. А. Кам'янець. Львів : Літопис, 2004. 544 с.
5. Портер, Майкл, Э. Конкуренция.: Пер. с. англ. М. : Издательский дом «Вільямс», 2002. 496 с.
6. World economic forum. URL : <https://www.weforum.org/search?query=competitiveness>
7. The Global Competitiveness Report 2019. URL : https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf
8. Механик А. Прометей меж двух огней. *Эксперт Украина*. 2008. № 15. 14–20 апреля. С. 64.
9. Лал Д. Непреднамеренные последствия. Влияние обеспеченности факторами производства, культуры и политики на долгосрочные экономические результаты. М. : ИРИСЭН, 2007. 338 с.
10. Дарон Аджемоглу, Джеймс А. Робинсон. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты: АСТ; Москва, 2015. URL : <https://webveblen.files.wordpress.com/2018/06/acemoglu.pdf>

1.5. СУСПІЛЬНІ БЛАГА ЯК ПРОДУКТ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ТЛУМАЧЕНЬ КАТЕГОРІЙ І ПОНЯТЬ

Тетяна Непокупна

Огляд підходів до тлумачення суспільних (загальних, спільних, колективних) благ [1; 2] виявив таке бачення науковцями сутності цього поняття. Воно тісно вплетено в історичну канву формування історико-культурних, господарсько-економічних, релігійних основ світоглядного і ціннісного різноманіття суспільства, підвалин його сьогодення. Так, у «Політиці» Аристотеля віднаходимо поділ блага на спільне і приватне: «про те, що є загальним для багатьох, дбають найменше, тому що всі люди більше піклуються про те, що належить їм, ніж про те, чим вони володіють спільно з іншими» [3]. У католицизмі спільне благо у II ст. н.е. визначали як «суми всіх соціальних умов, які забезпечують пошану до гідності всіх людей, задовольняючи їхні головні потреби та надаючи свободу брати відповідальність за власне життя» [4]; у сучасному розумінні конфесійні норми тлумачать спільне благо як сукупність суспільних умов, які дозволяють найповніше і найшвидше досягти реалізації можливостей і окремої людини, і суспільства; як будь-яке благо, що його, коли постачають кому-небудь, неодмінно постачають усім і споживання якого кимось не призводить до зменшення споживання кимось іншим [5].

Відомий філософ епохи Просвітництва Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.) у трактаті «Про Суспільний договір, або принципи політичного права» (1762 р.) наголошує, що в успішних суспільствах «загальна воля» людей завжди буде спрямована на досягнення колективно узгодженого спільного блага [6].

Для класика політекономії Адама Сміта суспільні блага межують з поняттям загальних обов'язків суспільства і спільних інтересів щодо забезпечення добробуту найбільш економічно неблагополучного класу.

Адам Сміт (*Adam Smith*; 1723–1790 рр.) – шотландський економіст, філософ-етик, один із засновників класичної політекономії.

Головне місце в методології Сміта посідає концепція економічного лібералізму, в основі якої знаходиться ідея природного порядку та суспільного договору.

Основні праці: «Теорія моральних почуттів», «Лекції з риторики та написання листів», «Дослідження про природу та причини багатства народів» та ін.

Незважаючи на те, що А. Сміт сповідував принципи економічного лібералізму та був прихильником концепції невтручання держави в економічні процеси, він наділяв державу такими функціями: 1) «...захист суспільства від насильства й посягань з боку інших незалежних суспільств; його можна виконати тільки за допомогою військової сили»; 2) «захист ... кожного члена суспільства від несправедливості й утисків його з боку інших членів суспільства, або обов'язок установа точного відправлення правосуддя»; 3) «заснування й утримання таких суспільних установ і таких громадських робіт, що, хай і найвищою мірою є корисними для великого суспільства у цілому, не можуть, проте, своїм прибутком відшкодувати витрати окремої людини або невеликої групи людей» [7, с. 427–445], які пов'язані із виробництвом і наданням суспільних благ та виконанням суспільного договору.

Всесвітньо відомий учений-економіст Марк Блауг, визначаючи особливу природу суспільних благ, наголошував на тому, що «їх споживання може бути тільки спільним і рівним: чим більше дістається одному

домогосподарству, тим більше, а не менше дістається будь-якому іншому» [8, с. 549].

Марк Блауг (*Mark Blaug*; 1927–2011 pp.) – голландський економіст, історик економічної думки.

Отримав ступінь бакалавра Куїнс-коледжу, магістра і доктора філософії Колумбійського університету в Нью-Йорку.

Викладав в Єльському та Лондонському університетах, в університеті Еразмуса в Роттердамі. Входив до редакційної ради журналу THESIS.

Зробив суттєвий внесок у вирішення низки економічних питань: в економіку мистецтва, в економіку освіти, в дослідження історії економічних вчень та методології економічної науки.

Основні праці: «Економічна думка в ретроспективі», «Методологія економічної науки, або Як економісти пояснюють», «Великі економісти після Кейнса», «100 великих економістів до Кейнса» та ін.

У словнику сучасної економічної теорії Макміллана суспільне благо тлумачиться як товар або послуга, при наданні яких «одному індивіду вони стають доступними й іншим без додаткових витрат» [9, с. 409]. Отже, для суспільних благ характерним є неконкурентне споживання. У випадку наявності ще однієї характеристики – невиключеності у споживанні – мова йде про крайній або «полярний» випадок чистого суспільного блага, яке зустрічається у суспільному житті вкрай рідко. Прикладом такого блага можуть бути т. зв. неекономічні блага – повітря, сонячне світло і тепло, сила вітру, краса сходу і заходу сонця тощо, тобто блага, які є необмеженими, доступними і достатніми для усіх, тому немає необхідності закріплювати за ними права контролю – визначати власника.

Шарль Біт Бланкарт, швейцарсько-німецький учений-економіст, суспільні (державні) блага визначає як товари і послуги спільного (колективного) користування [10, с. 67], на які поширюється дія принципу невиключення та відсутнє суперництво.

Чарльз Біт Бланкарт (*Charles Beat Blankart*; 1942 р. н.) – швейцарський економіст.

Працював професором в ун-ті Федеральних збройних сил Мюнхена (1978 р.), Берлінського технічного ун-ту (1985 р.), Берлінського університету Гумбольдта (1992–2010 рр.) та ін. З 2011 р. старший професор ун-ту Гумбольдта в Берліні, постійний запрошений професор Люцернського ун-ту.

Член Науково-консультативної ради при Федеральному міністерстві економіки Німеччини, член Товариства Мон Пелерін, Товариства Фрідріха А. фон Хаєка та Швейцарської асоціації Зофінгера, член правління Європейського центру громадського вибору та Інституту свободи підприємництва.

Сфери досліджень: фінанси, нова політична економія, федералізм.

Суспільні блага Ш. Бланкарт поділяє на чисті, платні і загальнодоступні, які, з огляду на їхні ознаки, згруповані ним так (табл. 1). [10, с. 68–78].

Таблиця 1

**Порівняльна характеристика суспільних та приватних благ
(Ш. Бланкарт)**

Виключення	Суперництво	
	Наявне	Відсутнє
Наявне	Приватні блага (продукти харчування, одяг, меблі, нерухоме і рухоме майно)	Платні суспільні блага або «клубні» блага (кабельне телебачення, автомагістралі, залізниці, водні канали, трубопроводи, зв'язок, водопостачання, пошта, телеграф, повітряне сполучення тощо)
Відсутнє	Загальнодоступні блага (природні ресурси, міські вулиці, пішохідні зони, вищі навчальні заклади, послуги сфери охорони здоров'я, довкілля тощо)	Чисті суспільні блага (зовнішня політика, національна оборона, охорона громадського порядку, пам'ятки мистецтва тощо)

Отже, суспільні блага характеризуються двома властивостями: невиключністю (або неподільністю) та невиключенням у споживанні на

відміну від приватних благ, яким властиві виключення і суперництво при споживанні благ.

Н. Грегорі Менк'ю, американський учений-економіст, поділяє всі блага на чотири категорії: приватні блага, на які розповсюджується виключеність і суперництво; суспільні блага, які характеризуються невиключенням у споживанні і не є об'єктом суперництва (національна оборона, безкоштовні дороги з нормальним рухом, знання); загальні ресурси, які виступають об'єктом суперництва, але на них розповсюджується принцип невиключення (риба в океані, навколишнє середовище, перевантажені безкоштовні дороги); природні монополії, які характеризуються принципом виключення, але не є об'єктом суперництва (пожежна охорона, кабельне телебачення, непопулярні платні дороги) ⇒11, с. 239–240⇒.

Ніколас Грегорі Менк'ю (*Nicholas Gregory Mankiw*; 1958 р. н.) – американський макроекономіст, професор економіки Гарвардського університету, співавтор моделі Менк'ю - Ромера - Вейла, представник нового кейнсіанства.

Отримав ступінь бакалавра в Принстонському університеті (1980 р.), ступінь доктора філософії в Массачусетському технологічному інституті (1984 р.), професор Гарвардського університету (з 1987 р.).

Був головою Ради економічних консультантів при президентові США Дж. Буші-молодшому (2003-2005 рр.).

Викладає мікроекономіку, макроекономіку, статистику, основи економічної теорії.

Серед великої кількості суспільних благ, які фінансуються з державного бюджету, він виділяє найважливіші: національну оборону, фундаментальні наукові дослідження, програми боротьби з бідністю ⇒11, с. 241–242⇒. Захист країни від зовнішньої небезпеки – одне із самих дорогих суспільних благ, яке має надаватися державою. Вироблення нових знань (суто наукових, а не тих, які можуть бути запатентовані і комерціалізовані) є

суспільним благом; витрати бізнесу на отримання наукової інформації незначні, оскільки вона є загальнодоступною. Суспільний товар у формі наукових знань надається урядом країни різними способами: державні програми, фонди, субсидування наукових досліджень тощо. Державне фінансування програм боротьби з бідністю також є суспільним благом, оскільки приватний ринок не спроможний надати таке благо: жодна людина не здатна самотужки усунути це соціальне явище через його, зазвичай, значні масштаби. Економічна наука описує явища, пов'язані з явищем бідності як «пастка бідності», «порочне коло бідності». Фінансування програм боротьби з бідністю здійснюється шляхом перерозподілу доходів з використанням прогресивного оподаткування. Таке оподаткування, по-перше, є соціально справедливим, адже після вирахування податку ступінь нерівності у розподілі доходів стає меншим, ніж до оподаткування; по-друге, більше оподаткування людей з вищими доходами приносить користь кожному учаснику обміну, адже у бідних верств населення підвищується рівень життя, а високодоходні живуть у суспільстві з меншою кількістю малозабезпечених, що створює сприятливий соціальний клімат.

Лестер Турроу, американський вчений-економіст, наділяє чисті суспільні блага трьома специфічними характеристиками: а) споживання блага не зменшує його кількості, яка є доступною для споживання іншими; б) неможливо заборони іншим споживачам користуватися суспільним благом; в) з'являються стимули до приховування реальної економічної зацікавленості у благові і не несення за нього своєї частки витрат. При цьому чистим суспільним благом він вважає лише національну оборону, натомість освіта й охорона здоров'я такими не є, оскільки «ними не можна поділитися з іншими, і ті, хто не платить за освіту й охорону здоров'я, можуть залишитися без них» [12, с. 196–197]. Вироблятися й надаватися ці блага, а також цивільна й пожежна безпека, правосуддя, на думку Л. Турроу, можуть приватним сектором.

Лестер Карл Туроу (*Lester Carl Thurow*; 1938–2016 рр.) – американський економіст. Бакалавр (1960 р.) коледжу Вільямс (шт. Массачусетс); магістр (1962 р.) Оксфордського університету; доктор філософії (1964 р.) Гарвардського університету.

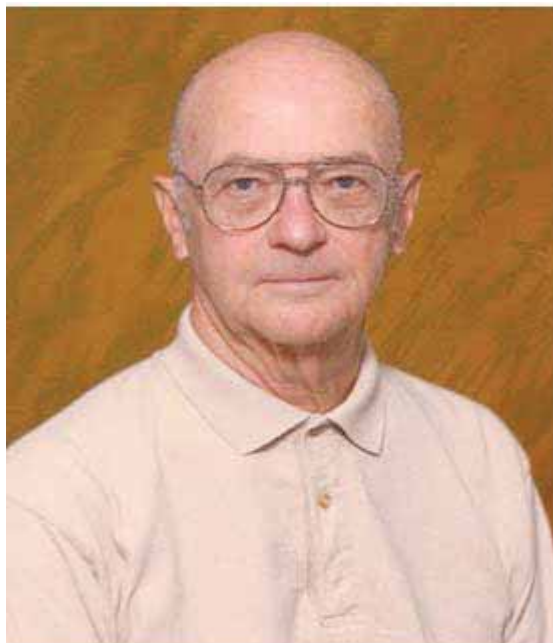
Викладав у Гарварді (1966-1968 рр.), Массачусетському технологічному інституті (1968-1998 рр.). Працював деканом MIT Sloan школи менеджменту (1987-1993 рр.).

Вів економічні колонки в відомих газетах, зокрема у «The Boston Globe», «USA Today».

Основні праці: «Суспільство з нульовою сумою економічних можливостей: розподіл доходів і можливості економічних змін», «Економіка для всіх», «Майбутнє капіталізму» та ін.

Американські економісти Кемпбелл Р. Макконнелл і Стенлі Леонард Брю (1945 р. н.) називають товари і послуги, які ринкова система взагалі б не виробляла, оскільки їхні характеристики є протилежними характеристикам індивідуальних благ (подільність і виключення) суспільними або соціальними благами. Вони наділяють їх такими характеристиками: неподільність (блага складаються з крупних одиниць, які зазвичай не можуть бути проданими приватному покупцеві: «люди можуть купувати на ринку гамбургери, комп'ютери й автомобілі, але не авіаносці, швидкісні автостради, космічні телескопи і системи управління повітряним транспортом»); невиключеність у споживанні («вигода однієї людини не знижує обсяг вигоди, яка доступна іншим» [13, с. 94], «не існує ефективного способу відсторонити індивідів від отримання вигоди, яку приносять суспільні блага тільки-но вони виникають», а отримання вигоди від суспільних благ починають надходити відразу після їх виробництва на відміну від індивідуальних благ, отримання вигоди від яких виникає після їх купівлі [14, с. 95]). Такими суспільними благами вчені називають будівництво маяків і національну оборону, систему контролю за паводками,

охороною здоров'я, супутниковими навігаційними системами і боротьбою зі шкідливими комахами [14, с. 95], систему глобального позиціонування, вуличне освітлення, війна проти тероризму, захист навколишнього середовища [13].

Кемпбелл Р. Макконнелл (*Campbell R. «Mac» McConnell*, 1928–2019 рр.) – американський економіст, емерит-професор.

Макконнелл отримав ступінь бакалавра мистецтв в Корнельському коледжі, ступінь магістра мистецтв в Іллінойському університеті, ступінь Ph.D. – в Айовського університеті.

Викладав в Університеті Небраски-Лінкольна.

Співавтор підручників «Економікс» (перевідавався 22 рази), «Сучасна економіка праці» (11 разів), «Основи економіки» (3 видання) та ін.

На думку вчених, оскільки принцип виключення тут не діє і населення може користуватися вигодами якогось продукту не беручи безпосередньої участі у витратах на його виробництво, приватні підприємства не мають економічних стимулів до виробництва таких благ, їм не вигідно спрямовувати ресурси на їх виробництво. Неможливість виключити зі споживання благ окремі категорії населення породжує т. зв. «проблему безбілетника» («проблему зайця»): отримання людьми вигоди від загального блага без оплати. Якщо суспільство прагне мати такі товари, то вони повинні вироблятися у державному секторі і фінансуватися за рахунок системи оподаткування [14, с. 95]. Суспільство «повідомляє» про бажання отримувати ті чи ті суспільні блага беручи участь у загальнодержавних і місцевих, парламентських та президентських виборах, віддаючи голоси за політичних кандидатів, які пропонують ці блага.

Суспільні блага визначаються як «сукупність товарів і послуг, які надаються населенню на безоплатній основі за рахунок фінансових коштів держави», тобто суспільні блага надаються державними та муніципальними органами влади [15], а у наступному визначенні розширено коло тих суб'єктів, які можуть брати участь у фінансуванні виробництва і надання суспільних благ: «сукупність товарів і послуг, які надаються населенню на безоплатній основі з фінансових коштів будь-яких зацікавлених суб'єктів економічного життя» [16].

У джерелах зустрічаємо і виокремлення колективних благ як таких, які відрізняються від суспільних тим, що колективне благо може бути використано усіма членами суспільства тільки обмежено. Тому у суспільних благах вирізняють як власне суспільні, так і колективні блага [15].

Суспільні блага наділяють і такими специфічними рисами:

– відсутність конкуренції у споживанні: використання блага однією людиною не зменшує цінності і значення для інших. Від кількості осіб, які використовують суспільне благо, його ціннісні характеристики суттєво не страждають (наприклад, висаджені квіти на клумбі);

– неподільність блага: індивід не може самостійно визначати характеристики блага, обсяги його виробництва. Він може або використовувати це благо, або ні (наприклад, освітлення на вулиці не може бути включеним чи виключеним у якийсь час на прохання певної людини);

– неринковий характер вартості блага: щодо блага не діють закони вільного ринку і конкуренції. Виробництво суспільних благ не може бути регульовано законами ринку, а тому на себе цю функцію бере держава, визначаючи характер виробництва і розподілу суспільних благ;

– тотальний і невиключний характер блага: споживання блага не може бути обмеженим чи певною групою людей, чи тим, що воно не є доцільним (наприклад, вуличне освітлення, газони, якими користується все населення і цей процес не можна локалізувати певними рамками) [15].

Сучасні вітчизняні науковці суспільні блага називають «товарами і послугами суспільного користування» і тлумачать їх як такі, які приватні виробники не хочуть або не можуть виробляти з причин, по-перше, неможливості взяти плату за товар або послугу від усіх, хто ними користується; по-друге, тривалим терміном окупності витрат. Тому держава «забирає» у ринка виробництво низки товарів і послуг, вважаючи, що таке виробництво у державному секторі економіки буде вигіднішим для усього суспільства [17, с. 241]. Товарами і послугами суспільного користування називають будівництво й обслуговування трубопроводів, національну оборону і внутрішню безпеку населення, послуги освіти, медицини, культури, крупні наукові дослідження, освітлення вулиць тощо.

Благо може залишатися суспільним і у випадку наявності однієї з двох ознак: або виключення, або суперництва та пропонуватися ринком і державою. У цьому випадку мова йде про змішані суспільні блага (або квазісуспільні). Так, Макконнелл і Брю квазісуспільними благами називають товари і послуги щодо яких можна застосувати принцип виключення, називаючи послуги освіти, вулиці й автостради, поліцейську і пожежну службу, бібліотеки і музеї, профілактичну медицину, каналізацію [14, с. 95]. На такі блага можуть встановлюватися ціни та вироблятися і надаватися як державою, так приватними підприємцями.

Також проміжним варіантом між чистим суспільним і приватним благом є «клубне» благо, при споживанні якого можлива дія принципу виключення тих, хто за нього не сплачує, однак оптимальні розміри групи зазвичай є більшими за одного індивіда. Наприклад, проїзд у автотранспорті має ціну і певна кількість людей можуть розділити цей товар без зниження споживання кожним з них. Але у разі несплати за проїзд, людина буде недопущена (виключена зі споживання) до транспортного засобу. У цьому випадку оптимальним буде такий розмір групи, за якого максимізується загальна корисність та виникає позитивна екстерналія.

Перелік суспільних благ, як таких, що мають недискримінаційний характер і є однаково відкритими для усіх економічних агентів, був доповнений американським економістом Дароном Аджемоглу (1967 р. н.) і британським економістом Джеймсом Аланом Робінсоном (1960 р. н.) інклюзивними інститутами. Це економічні інститути, які повинні створювати сприятливі умови для економічного розвитку країни за рахунок таких факторів, як праця, капітал, інновації, підприємництво, інвестиції у виробничий і людський капітал [18]. Такими економічними інститутами – суспільним благом – є захист прав власності, конкуренція, свободний доступ до ринків, рівність всіх громадян перед законом.

Вважаємо, що частина суспільних благ виробляється соціальною сферою. Соціальну сферу визначають як сукупність галузей, підприємств, організацій (освіта, культура, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, фізкультура, громадське харчування, комунальне обслуговування, пасажирський транспорт, зв'язок), які безпосередньо пов'язані і визначають спосіб та рівень життя людей, їхній добробут, споживання ⇒19, с. 324⇒; як підсистему національної економіки, в якій явища, процеси, види діяльності й об'єкти пов'язані із забезпеченням життєдіяльності суспільства й людини, задоволенням їхніх потреб і реалізацією інтересів ⇒20, с. 575⇒; як сукупність різних видів, функцій і організаційних форм соціальної діяльності, спільною метою яких є: охорона здоров'я і життя людей; покращення їх житлових і побутових умов; надання їм рівних прав і можливостей для отримання освіти, підходящої роботи і справедливої оплати праці; залучення до сучасних засобів соціокультурного розвитку; матеріально забезпечена і гідна старість шляхом створення і доведення до споживачів відповідних соціальних гарантій, продуктів і послуг [21, с. 10]; як сектор економіки, в якому здійснюється виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ, а також відбувається забезпечення розширеного відтворення людського капіталу за участю держави як гаранту економічного забезпечення соціально достатнього рівня життя населення [22]; як систему,

організовану для задоволення матеріальних і духовних потреб людей; це сукупність галузей, які обслуговують соціальні потреби населення: освіта дітей і дорослий, медичний супровід, культурне і спортивне дозвілля, соціалізація молоді тощо [23]; як сферу відтворення людини, сім'ї, трудових колективів та інших груп, що здійснює функції: розвитку людських ресурсів, обслуговування населення; захисту населення [24]; як своєрідну система, що включає три великі блоки, кожен з яких є відносно самостійною підсистемою (рис. 1) [25, с. 41].

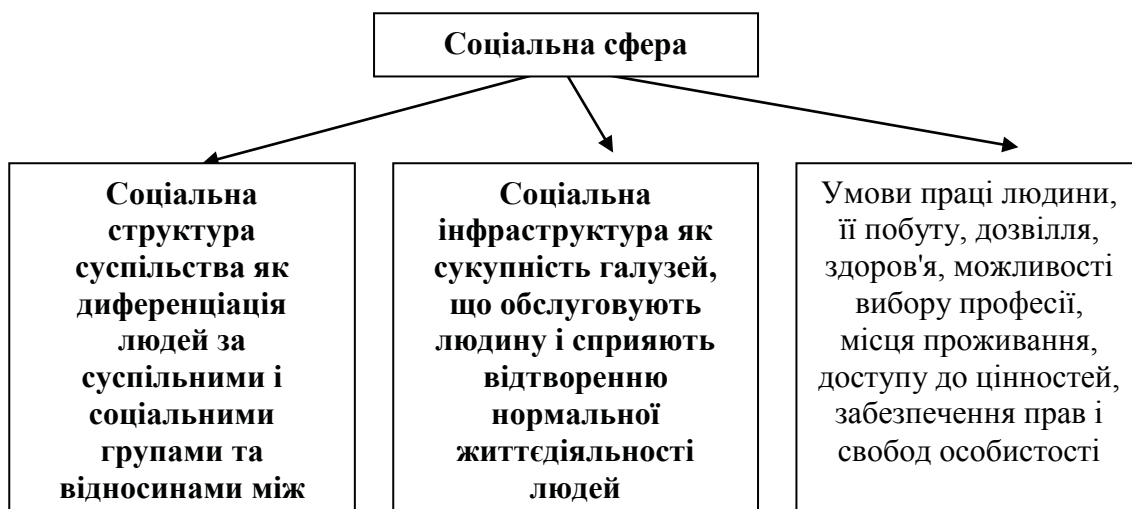

Рис. 1. Структура соціальної сфери

У першій підсистемі важливим є ступінь розвитку соціальної структури у цілому та наявність слабо захищених верств населення. Друга утворюється соціальною інфраструктурою, до якої належать: житлово-комунальне господарство; зв'язок, телевізійне забезпечення; громадське харчування; торгівлю; дошкільне і шкільне, медичне і аптечне обслуговування; відділення зв'язку та Ощадбанку; міський та приміський транспорт; побутове обслуговування; культурне та фізкультурно-оздоровче обслуговування [26, с. 48]. Третя підсистема з її елементами виступає як показник розвитку інших сфер економіки й суспільства у цілому. Всі підсистеми хоча і є відносно відособленими, однак функціонують у тісній взаємодії і взаємовпливі одна на одну.

Усталеного підходу до тлумачення соціальної сфери немає: це і сектор економіки, і система, і сфера відтворення, і сукупність галузей національної економіки. На нашу думку, соціальна сфера є тим середовищем, в якому розгортаються взаємообумовлені процеси життєдіяльності соціуму, які визначають стан життєзабезпечення населення, тому соціальну сферу ми розглядаємо як інтегральне соціально-економічне та політико-правове поняття. При цьому соціальний аспект поняття включає суб'єктивне відчуття індивіда щодо своєї належності до тієї чи тієї соціальної групи з огляду на рівень доходів і структуру витрат, стан здоров'я, освітньо-культурний рівень. Економічний аспект поняття включає інфраструктуру соціальної сфери, функціонування якої орієнтоване на обслуговування системи життєзабезпечення населення, що впливає на відтворення життєдіяльності індивіда та розвиток інших сфер економіки. Політичний аспект поняття включає довірчі відносини населення і владних структур з приводу реформування соціально-економічної системи, можливість індивіда свідомо здійснювати політичний вибір відповідно до рівня освіти, світоглядних та ціннісних орієнтирів з огляду на ступінь задоволення індивідуальних потреб. Правовий аспект соціальної сфери включає правове поле щодо місцезнаходження, працевлаштування, умов праці індивіда, можливості його доступу до соціальної інфраструктури і соціальних гарантій, забезпечення прав і свобод особистості, визначення обов'язків [27].

Продуктом діяльності соціальної сфери є послуги, що пов'язані з підвищенням освітнього і культурного рівнів населення, наданням йому медичної допомоги і проведенням оздоровчих робіт, скороченням витрат часу у веденні домашнього господарства тощо. Важливим видається значення продуктованих соціальною сферою послуг щодо формування людського потенціалу і у подальшому – людського капіталу. Так, проблеми формування людського потенціалу в сім'ї та освітній сфері нами було уже проаналізовано у статті [«Людський потенціал: проблеми формування в сім'ї та в освітній сфері»](#) (2007 р.) [28].

Галузі соціальної сфери залежно від характеру задоволення потреб можна умовно розділити на дві групи (рис. 2) [27].

ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ	
Наука, освіта; Культура, мистецтво; Охорона здоров'я; Фізична культура і спорт; Соціальних захист	Житлово-комунальне обслуговування; Громадське харчування; Зв'язок; Транспорт; Телекомунікації
Соціально-культурна група	Матеріально-побутова група

Рис. 2. Групування соціальної сфери

До першої групи належать галузі, діяльність яких спрямована на задоволення, здебільшого, нематеріальних потреб індивіда. При цьому реалізовуваний активний соціальний захист орієнтований на працездатних членів суспільства шляхом створення умов для самозахисту насамперед їхніми активними діями на ринку праці і участі у соціальному страхуванні; пасивний – на непрацездатні і соціально вразливі верстви населення шляхом розробки цільових програм соціального захисту з надання різної допомоги. До другої групи – галузі, які завершують процес створення матеріальних благ і їх доведення до споживача. Специфічним для галузей першої групи є збереження значного впливу держави на визначення напрямів розвитку цих галузей, адміністративний контроль за їхньою діяльністю, бюджетне фінансування тощо. У другій групі поступово сформувався недержавний сектор: функції держави в основному зводяться до ліцензування діяльності підприємців, акредитації, регулювання цін на окремі види послуг тощо. Тенденції останнього десятиліття розширили можливості присутності приватного бізнесу у галузях соціально-культурної групи, зокрема і за рахунок державно-приватного партнерства: відбувається формування «нової концепції держави – «держави-партнера», коли держава відіграє роль посередника і партнера з узгодження суспільних інтересів з бізнесом і громадськістю на умовах рівноправності, паритету вигод і ризиків, за

безумовної умови превалювання суспільних загальнонаціональних інтересів» [29].

Отже, до соціальної сфери належать галузі й сфери економіки, які, продукуючи суспільні блага, у той чи той спосіб задовольняють потреби населення, забезпечують життєдіяльність людини і суспільства, впливають на рівень і якість життя, сприяють появі позитивних екстерналій.

Література до розділу 1.5.

1. Непокупна Т. А., Бровко Т. В. Про співвідношення понять «суспільні блага» та «соціальна сфера». Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу – 2005». Том 7. Економічні науки. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С. 44–47. URL : http://www.rusnauka.com/NPM/Economics/14_14_brovko,%20nepokupnaja.doc.htm
2. Непокупна Т. А. Вища освіта як суспільне благо: суперечності та проблеми. *Соціальна економіка*. 2005. № 3–4. С.90–98.
3. Аристотель. Політика. Серія «Эксклюзивная классика (АСТ)». URL : https://be2.aldebaran.ru/get_file/18556679/79933872/Aristotel_Yeksklyuzivnaya_Politika.a6.pdf?md5=14adf4f00eb6f2de8e552d43da95c6b&t=1634460639&s=yes
4. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
5. Компендіум соціальної доктрини Церкви. К. : Вид-во «Кайрос», 2008. 546 с. URL : https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_d oc_20060526_compendio-dott-soc_uk.pdf
6. Жан Жак Руссо. Об Общественном договоре, или Принципы политического Права. Перевод с франц. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова. По изд.: Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. 416 с. URL : http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt_with-big-pictures.html#26
7. Адам Сміт. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй. Port-Royal, Київ–2001. 593 с.
8. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ., 4-е изд. М. : «Дело Лтд», 1994. 720 с.
9. Словарь современной экономической теории Макмиллана. М. : ИНФРА–М, 1997. 608 с.
10. Бланкарт Шарль. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редагування В. М. Федосова. К. : Либідь, 2000. 654 с.
11. Мэнкью Н. Г. Принципы экономикс. СПб : Питер Ком, 1999. 784 с.
12. Лестер Туроу. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. М. : Academia, 1999. 640 с.
13. [Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флинн Ш. М. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. 18-го англ. изд. М.: ИНФРА–М, 2011. XXX, 1010 с. URL : <https://library.tou.edu.kz/fulltext/buuk/b3263.pdf>](#)
14. [Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. М. : ИНФРА–М, 2003. URL : <https://institutions.com/download/books/805-economics.html>](#)

15. Общественные блага. URL : <https://www.grandars.ru/student/nac-ekonomika/obshchestvennye-bлага.html>
16. Мухамадиева Д. Общественные блага: от частого к общему. URL : <https://mgimo.ru/upload/iblock/202/202a145dcc46515684bd9bf99321c6a4.pdf>
17. Задоя А. А., Петруня Ю. Е. Основы экономической теории: Учеб. пособие. М. : Рыбари, 2000. 479 с.
18. Дарон Аджемоглу, Джеймс А. Робинсон. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты: АСТ; Москва; 2015. URL : <https://webveblen.files.wordpress.com/2018/06/acemoglu.pdf>
19. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 2-е изд., испр. М. : ИНФРА–М, 1999. 479 с.
20. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. К. : Знання–Прес, 2001. 581 с.
21. Слезингер Г.Э. Социальная экономика. М. : Издательство «Дело и Сервис», 2001. 368 с.
22. Пігуль Н. Г. Теоретичні аспекти формування соціальної сфери в сучасних економічних умовах. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2506>
23. Социальная сфера. URL : https://www.audit-it.ru/terms/trud/sotsialnaya_sfera.html
24. Игнатъева И. Ф. Понимание социальной сферы в социальном менеджменте. URL : https://izv.etu.ru/assets/files/vypusk-6_p132-139.pdf
25. Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. 2-е изд., испр. и доп. М. : ИНФРА–М. 2001. 395 с. URL : <http://lib.medgum.ru/Книги%20по%20профессиям/26527%20Социальный%20работник/ОП.01%20Теоретические%20основы%20социальной%20работы/Основы%20соц%20работы%20УЧ%20Павленок.pdf>
26. Мица Є. В. Інвестиції. Соціальний аспект. *Соціальна економіка*. 2002. № 1–2. С. 46–52.
27. Непокупна Т. А. Теоретичний аналіз визначення сутності соціальної сфери. *Науковий вісник*. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. 2005. №6 (18). С. 24–31.
28. Непокупна Т. А., Пащенко О. В. Людський потенціал: проблеми формування в сім'ї та в освітній сфері. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2007. № 5. С. 47–50.
29. Шевченко Б. О. Відносини партнерства в контексті трансформаційних змін державного управління в умовах глобалізації. *Технологический аудит и резервы производства*. 2015. № 1(7). С. 12-17. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tatrv_2015_1%287%29_4

РОЗДІЛ 2.

**ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЦЕВОГО
РОЗВИТКУ**

2.1. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК СУЧАСНА ПАРАДИГМА МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

Сергій Степаненко

Місцеве самоврядування – одна з основ будь-якого демократичного ладу, найважливіший принцип організації влади в державі, неодмінна умова формування і розвитку громадянського суспільства.

Державна політика України у сфері місцевого самоврядування спирається на інтереси жителів територіальних громад і передбачає децентралізацію влади – передачу від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності. В основу цієї політики закладено положення Європейської хартії місцевого самоврядування та найкращі світові стандарти суспільних відносин у цій сфері [1].

Законодавче підґрунтя для докорінної зміни системи влади та її територіальної основи на всіх рівнях почало формуватися у 2014 р. У квітні 2014 р. Уряд схвалив основний концептуальний документ – Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Після цього був затверджений План заходів щодо її реалізації, які дали старт реформі. Децентралізація – закономірна реформа для постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. У Польщі, Словаччині, Литві, Латвії, Естонії проведена така реформа, що дало поштовх економіці, соціальному розвитку цих країн, особливо їхніх сільських територій.

Децентралізація як процес може мати різне спрямування:

- а) *адміністративна* (зміни в системі адміністративного устрою);
- б) *політична* (надання громадянам або їх обраним представникам більше впливу у розробці та реалізації законів і політиці);
- в) *фінансова* (зростання фінансових повноважень органів місцевого самоврядування);
- г) *бюджетна*

або фіскальна (перенесення надходження доходів та/або здійснення витрат грошових коштів на місцевий рівень – рівень місцевих бюджетів); д) *економічна* (приватизація комерційних підприємств, які належать державі; скасування обмежень на бізнес підприємств, що конкурують з державними службами, наприклад, у сфері надання поштових послуг, освіти та інше); е) *екологічна* (передача управління земельними, сировинними, водними, лісовими та іншими природними ресурсами від органів державної влади до органів місцевого самоврядування); є) *секторальна* (передача повноважень управління закладів освіти, медицини, соціальної сфери і інших сфер на місцевий рівень).

В Україні децентралізація наразі найбільш яскраво виявилася в *адміністративному* (запровадження нової адміністративно-територіальної одиниці – об'єднаної територіальної громади /ОТГ/) та *фіскально-фінансовому* (передача частини надходжень від зальнодержавних податків та зборів до місцевих бюджетів) вимірі. Водночас, залишаються актуальними інші напрями децентралізації.

Серед переваг реформи назвемо такі:

1. У перші два роки *схвалені ключові законодавчі ініціативи*, які склали підґрунтя для створення ОТГ, а саме: реформовано міжбюджетні відносини, децентралізовано повноваження у сфері будівельного контролю та надання адміністративних послуг, сформовано законодавство щодо державної регіональної політики та фінансування регіонального розвитку. ОТГ отримали додаткові повноваження та фінансові можливості, держава почала стимулювати створення центрів надання адміністративних послуг (ЦНАПів) в ОТГ та формування власної системи охорони здоров'я і освіти.

2. *Прискорилося динаміка формування ОТГ*: станом на 10.01.2019 р їх налічувалось 876; на кінець 2018 р. в ОТГ проживало 9 млн. осіб – 25,5 % від загальної чисельності населення України; на кінець 2018 р. площа ОТГ складала 209,6 тис. кв. км (37,6 % від загальної площі України).

3. Бюджетна децентралізація в разі *збільшила фінансовий ресурс, який*

залишається в громадах. (загальний фонд місцевих бюджетів: 2014 р. – 68,6 млрд. грн., 2018 р. – 233,9 млрд. грн.). Кожного року збільшуються субвенції з державного бюджету для формування інфраструктури в ОТГ.

4. ОТГ стали лідерами зі *створення центрів надання адміністративних послуг*. У 2015–2017 рр. ЦНАП створювали лише органи місцевого самоврядування, передусім – об'єднані територіальні громади.

5. Окрім фінансів, *громади отримали додаткові повноваження* – здійснення зовнішніх запозичень, самостійне обрання установ з обслуговування коштів місцевих бюджетів відносно розвитку та власних надходжень бюджетних установ. Також громади отримали повноваження у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства. Відтепер органи місцевого самоврядування можуть самостійно визначати містобудівну політику [2].

У процесі реформи виникають і проблеми, серед яких називають такі:

1. *Непослідовність нормативного забезпечення*. Не прийняті зміни до Конституції, що «підвішує» прийняття багатьох важливих нормативних актів.

2. *Нові кадри, нестача знань, брак відповідальності*. До складу місцевого самоврядування прийшло багато активних людей, які є новачками у владі та потребують знань «з нуля». Та й для досвідчених представників самоврядування, які опинилися в нових умовах, навчання та консультативна допомога не будуть зайвими. Так, наприклад, потребують роз'яснення деякі юридичні питання, пов'язані з діяльністю нових об'єднаних громад. На щастя, таку консультативну і навчальну допомогу можна отримати з різних джерел

3. *Складність, багатоплановість реформи*, адже концепція реформи вимагає узгоджених дій з боку різних секторів, різних міністерств та відомств — зокрема Міністерства освіти та науки, Міністерства соціальної політики, Міністерства охорони здоров'я тощо. Наразі з'явилися позитивні зрушення в такій координації, але про справжню зваженість у роботі

говорити однозначно передчасно [3].

Література до розділу 2.1.

1. Навіщо децентралізація? URL : <https://decentralization.gov.ua/about>
2. Рубікон децентралізації – успіхи головної реформи останніх 4 років. URL : <https://agropolit.com/spetsproekty/425-rubikon-detsentralizatsiyi-uspifi-golovnoyi-reformi-ostannih-4-rokiv>
3. Що таке децентралізація і навіщо вона всім нам? – простими словами про реформу. URL : <https://smt.mln.rv.ua/archives/494>

2.2. УПРАВЛІННЯ МІСЦЕВИМ РОЗВИТКОМ: РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ

Сергій Степаненко

Територіальна громада як складна соціально-економічна система має одночасно бути стійкою до негативних зовнішніх впливів і націленістю на сприятливі зміни, тобто на розвиток. Місцевий розвиток чи розвиток територіальних громад у високорозвинених країнах світу залежить від місцевого економічного розвитку.

Місцевий економічний розвиток – це діяльність підприємств, суб'єктів господарювання на території регіону, органів місцевого самоврядування та інших зацікавлених сторін, спрямована на примноження економічних ресурсів громади, отримання позитивного соціально-економічного ефекту [1, с. 5]. Стабільний місцевий економічний розвиток надає можливості працевлаштування економічно активного населення в регіоні, є основою для зростання добробуту місцевих мешканців, сприяє підвищенню якості життя на всій території країни.

Поряд із цим слід окреслити і проблему місцевого розвитку в широкому розумінні, що поєднує економічні, соціальні, гуманітарні, культурні, безпекові та інші аспекти життєдіяльності громади. Місцевий розвиток одночасно розглядається і як стратегія, і як тактика реалізації муніципальної та регіональної політики, спрямованої на забезпечення комфортного, безпечного соціально-економічного середовища. Підтримка та забезпечення місцевого розвитку традиційно перебуває у центрі уваги органів місцевого самоврядування.

Роль органів місцевого самоврядування в управлінні місцевим розвитком передбачає проведення системної роботи щодо створення економічно потужних громад, зростання конкурентоспроможності муніципальної економіки, підвищення якості та рівня життя мешканців громади. Успіх соціально-економічного і, загалом, суспільного розвитку громади значною мірою залежить від здатності органів місцевого самоврядування втілювати політику місцевого економічного розвитку, від ефективності використання наявного ресурсного потенціалу територій та відповідної інституційної підтримки усіх перетворень, що відбуваються в громаді.

Інструментами місцевого економічного розвитку є стратегічне планування, формування місцевих бюджетів, муніципальне управління, використання фінансових інструментів розвитку приватного сектору, маркетинг території, залучення інвестицій, підтримка бізнесу, створення сприятливого бізнес-клімату, раціональне використання комунальної власності та ін.

Підтримка місцевого економічного розвитку з боку органів місцевого самоврядування передбачає здійснення комплексу заходів, що стосуються реалізації програмних документів розвитку територій, сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, стимулювання і зміцнення публічно-приватного партнерства, формування сприятливого середовища для досягнення збалансованого соціально-економічного, інфраструктурного, екологічного та інституційного розвитку громади.

У розвинених країнах світу управління місцевим економічним розвитком започатковане у 50-х роках ХХ ст. і до сьогодні пройшло кілька етапів [2, с. 13–14].

На першому етапі (1950–1970 рр.) муніципальне управління було зосереджене на забезпеченні промислового розвитку територій, зміцненні економічної бази міст шляхом залучення інвестицій та створення на території громади нових великих підприємств. Як стимули до інвестування у місцевий

розвиток використовувались: надання недорогих земельних ділянок, пільгові кредити, полегшення вимог до бізнесу. У цей час з'явилися перші промислові парки. Посилилася конкуренція між громадами за інвесторів.

Другий етап (1970–1990 рр.) характеризується бурхливим розвитком малих підприємств, зростанням ролі малого бізнесу в економічному розвитку територій. Зусилля муніципального управління спрямовувалися переважно на збільшення чисельності, розвиток та утримання малих підприємств. Цілеспрямовані заходи з підтримки малого бізнесу включали пряму підтримку підприємців, технічну допомогу з консультування та управління, заохочення у створенні нових робочих місць. У цей період розвивається інфраструктура розвитку бізнесу – бізнес-центри та бізнес-інкубатори, центри розвитку підприємництва, центри обслуговування за принципом «єдиного вікна», реалізувалися численні урядові програми різного рівня на підтримку малих і середніх підприємств.

Третій етап (1990–2000 рр.) характеризується орієнтацією на інновації, комплексний розвиток територій. Набувають поширення різні форми міжмуніципального співробітництва, державно-приватного партнерства, урізноманітнюються форми участі громади у вирішенні питань місцевого господарства, формуються та розвиваються промислові кластери. У цей період зусилля муніципального управління спрямовані на досягнення балансу економічного зростання та якості життя в громаді. Планування місцевого економічного розвитку та впровадження планів набуває комплексного характеру завдяки широкому залученню зацікавлених осіб та формуванню багатосторонніх партнерств з представників різних галузей і сфер суспільного життя. Громади створюють належні умови для зростання місцевих компаній, формують сприятливий інвестиційний клімат, інвестують у нематеріальну інфраструктуру, заохочують співробітництво, формують мережі ділових зв'язків та цілеспрямовано приваблюють зовнішніх інвесторів своїми конкурентними перевагами.

Четвертий етап (з 2000 р.) характеризується багатовекторністю місцевого економічного розвитку, орієнтацією муніципального управління на забезпечення сталого економічного, соціального та екологічного благополуччя територій. Управлінські рішення приймаються з огляду на місцеві інтереси та ініціативи громад. В сучасних умовах універсального практичного підходу до розвитку територій не існує. Кожен муніципалітет характеризується унікальним набором можливостей і проблем, а тому створює власний креативний підхід до місцевого економічного розвитку, який би враховував специфічні для нього потреби, труднощі та можливості.

Ключовою концепцією сучасного етапу розвитку територій є доктрина сталого розвитку. Сталий розвиток (англ. «sustainable development») – це економічно, соціально і екологічно збалансований розвиток певних територій, населених пунктів, спрямований на узгоджене формування та функціонування їхньої економічної, соціальної і екологічної складових на основі раціонального використання всіх видів ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інформаційних тощо). Термін «сталый розвиток» офіційно був прийнятий на Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що проходила у Ріо-де-Жанейро (1992 р.). Це стало результатом багаторічної наукової, аналітичної та політичної роботи. Розроблена і прийнята в світовому масштабі концепція сталого розвитку передбачає забезпечення збалансованого вирішення соціально-економічних завдань і проблем збереження сприятливого навколишнього середовища та природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь людей.

Головною метою сталого розвитку територій є забезпечення накопичення їх ресурсних можливостей для проведення розширеного відтворення і підвищення рівня добробуту населення. Концепція сталого розвитку на місцевому рівні висуває такі вимоги до розвитку території:

- а) забезпечити економічне піднесення території;
- б) забезпечити

самофінансування економічної діяльності території; в) підвищити добробут основної частини населення; г) зберегти природне довкілля.

Отже, формування «сталих громад» («екоспільнот»), спланованих, побудованих або модифікованих з метою сприяння сталому розвитку, дозволить територіям реалізувати і наростити власні можливості шляхом удосконалення конкурентного середовища, розблокування місцевої економічної ініціативи, оптимального використання наявних на місцевому рівні ресурсів, покращити соціальний добробут, сформувати і підтримувати здорове довкілля. Зрозуміло, що для кожної територіальної громади запровадження механізмів стимулювання сталого розвитку має свої особливості. Разом із тим, реалізація означених механізмів здатна не лише надати імпульс для місцевого та регіонального зростання, але й через дію позитивного синергетичного ефекту забезпечити піднесення національної економіки в цілому.

Діяльність органів місцевого самоврядування суттєво впливає на розвиток кожного населеного пункту та рівень життя відповідної територіальної громади. Саме тому дуже важливо, щоб кожний орган місцевого самоврядування в цілому та його структурні підрозділи зокрема працювали ефективно. У загальному розумінні поняття «ефективність» (від лат. *effectivus* – діяльний) означає результативність процесу або дії, що визначається співвідношенням отриманого результату до затрат, які зумовили його виникнення. Найбільше обґрунтування категорія «ефективність» має в економічних науках, де вона визначається за допомогою такого критерію, як прибуток. Проте таке визначення ефективності не відповідає основним засадам діяльності органів місцевого самоврядування, які за визначенням є неприбутковими. Муніципальні структури не продукують матеріальних об'єктів або послуг, за якими можна оцінити ступінь задоволеності споживача, а результат їхньої роботи складно зафіксувати й виміряти.

Загальний підхід до оцінки успішності муніципальної діяльності й публічного управління передбачає застосування таких категорій, як економічність, результативність та ефективність. Модель, що передбачає аналіз зазначених понять при оцінці публічного управління, досить активно використовується у Швеції («концепція трьох «Е» – economy, efficiency and effectiveness) [3, с. 66]. Перша складова – економічність (economy), передбачає орієнтацію на найменші витрати, зокрема мінімізацію вартості ресурсів, спрямованих на діяльність із досягнення визначеної якості послуги. Друга складова – ефективність (efficiency), розглядається як співвідношення між продуктом у вигляді наданих товарів (послуг) та ресурсами, використаними на їх створення. При оцінці ефективності аналізується технологія і методи роботи, співпраця підрозділів, засоби заохочення працівників до скорочення витрат робочого часу. Встановлюється практика найкращого досвіду, який орієнтовано на отримання максимуму продукту в термінах, кількості та якості, які відповідають внеску і способам діяльності. Третя складова – результативність (effectiveness), означає ступінь відповідності досягнутих результатів поставленій меті – нормі. У процесі аналізу результативності оцінюється вчасність досягнення мети, ступінь задоволення людей відповідною програмою [4, с. 47].

У вітчизняній теорії і практиці публічного управління при оцінці діяльності органів місцевого самоврядування здебільшого послуговуються поняттям «ефективність». У науковій літературі вирізняють такі критерії ефективності діяльності органів місцевого самоврядування:

- економічний ефект, який визначається збільшенням обсягу виробництва продукції підприємствами відповідної адміністративно-територіальної одиниці, розширенням її асортименту, поліпшенням структури місцевої економіки;

- соціальний ефект, що досягається підвищенням реальних доходів населення, зменшенням диференціації доходів між різними соціальними групами, підвищенням рівня зайнятості працездатного населення та ін.;

– екологічний ефект, який дає зниження концентрації шкідливих речовин у повітряному й водному середовищі, зменшення рівня шуму тощо;

– організаційний ефект, що визначається скороченням кількості ланок у системі управління територією, загальної чисельності працівників, зайнятих в апараті управління, документообігу тощо [5].

Аналіз практичного досвіду країн (зокрема, США, Канади) щодо оцінки ефективності діяльності органів місцевого самоврядування за допомогою законодавчо затверджених методик з визначеним переліком критеріїв, свідчить про доцільність його впровадження у вітчизняну практику. Наразі в Україні також розроблено та апробовано кілька методик оцінки ефективності діяльності у сфері публічного управління, а саме:

– «Методика проведення оцінки ефективності здійснення органами виконавчої влади контролю за виконанням завдань, визначених законами України, актами Президента України, постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, дорученнями Прем'єр-міністра України», затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 522 від 18.05.2011 р. [6];

– «Методика проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики», затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 856 від 21 жовтня 2015 р. [7].

Водночас, ці методики передусім спрямовані на оцінку ефективності державного та регіонального управління, тому їх застосування до оцінки діяльності органів місцевого самоврядування є не зовсім виправданим. З огляду на існування законодавчих «прогалин» у цій царині громадськими організаціями здійснюються спроби розробки пілотних методик оцінки органів місцевого самоврядування. Так, у 2010 р. опублікована «Методика комплексного моніторингу та індикативної оцінки діяльності місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування». За свідченням її авторів, методика покликана стати одним із прикладних інструментів моніторингу й оцінювання діяльності органів виконавчої влади та місцевого

самоврядування, насамперед шляхом відстеження повноти виконання ними законодавчо встановлених, обов'язкових заходів і завдань у різних пріоритетних сферах, оцінки їхньої інформаційної відкритості та функціональної спроможності [8].

Методика має новаторський характер і призначена для використання під час проведення експертизи органів місцевої влади представниками громадянського суспільства – недержавними організаціями і окремими експертами. Застосування запропонованої методики у різних регіонах на основі запропонованого єдиного підходу та за умови вибору для моніторингу і оцінки однакової кількості зовнішніх показників (індикаторів) дає змогу встановлювати порівняльні показники між функціональними спроможностями органів місцевої влади у різних регіонах (областях, містах, районах) та визначати їх рейтинги за відповідними функціональними індексами. Водночас, своєрідним обмеженням цієї методики є те, що вона є «вузькоспеціалізованою», «заточеною» під структури третього сектора і спрямована на виявлення тих результатів та недоліків місцевого управління, що зазвичай приховані й недоступні для зовнішнього спостереження, але є актуальними для громадськості.

З огляду на це, актуальним для нашої держави є створення, законодавче закріплення та впровадження у суспільну практику комплексної методики оцінювання ефективності діяльності органів місцевого самоврядування, адаптованої до вітчизняних реалій. Чималий обсяг функцій місцевих органів влади зумовлює необхідність використання у методиці широкого спектру критеріїв та показників, що відображають сучасний рівень соціального, економічного, екологічного розвитку населеного пункту, а також враховують думку громади щодо ефективності управління територією. При порівнянні територій важливо також враховувати їхні соціально-економічні, демографічні, кліматичні, екологічні та інші особливості шляхом застосування коефіцієнтів коригування.

Розробка і впровадження у національних масштабах комплексної

науково-обґрунтованої методики оцінки ефективності роботи органів місцевого самоврядування дозволить реалізувати чимало суспільно значущих цілей, зокрема покращити якість надання муніципальних послуг, забезпечити врахування інтересів громади при прийнятті управлінських рішень, зміцнити принципи особистої відповідальності та звітності місцевих чиновників, оптимізувати структуру управління місцевих органів влади тощо. Досягнення цих та інших цілей оцінки діяльності місцевої влади, врешті, призведе до підвищення рівня і якості життя місцевого населення, забезпечить рух до сталого розвитку громади.

Література до розділу 2.2.

1. Стимулювання економічного зростання на місцевому рівні: аналіт. доп. / С. О. Біла, О. В. Шевченко, М. О. Кушнір, В. І. Жук [та ін.]. К. : НІСД, 2013. 88 с.
2. Планування розвитку територіальних громад. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування / Г. Васильченко, І. Парасюк, Н. Єременко / Асоціація міст України. К. : ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 256 с.
3. Таньчук О. А. Основні підходи до оцінювання ефективності публічного управління. *Вісник НАДУ*. 2015. № 3. С. 63–70.
4. Красноручський О. О., Власенко Т. А., Галич С. П. Напрями вдосконалення оцінки ефективності публічного адміністрування. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2016. № 3. С. 45–54.
5. Михайлюк В. С. Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування як запорука надання якісних послуг населенню. URL : <http://intkonf.org/mihaylyuk-vs-efektivnist-diyalnosti-organiv-mistsevogo-samovryaduvannya-yak-zaporuka-nadannya-yakisnih-poslug-naselennyu/>.
6. Про затвердження Методики проведення оцінки ефективності здійснення органами виконавчої влади контролю за виконанням завдань, визначених законами України, актами Президента України, постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, дорученнями Прем'єр-міністра України: постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 р. № 522. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/522-2011-%D0%BF>.
7. Про затвердження Порядку та Методики проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 856. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2015-%D0%BF>.
8. Методика та інструментарій комплексного моніторингу та індикативної оцінки діяльності місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування. URL : http://osf.org.ua/data/blog_dwnl/27.04.2011-4-2.pdf.

2.3. ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАД

Сергій Степаненко

Створенню планів місцевого розвитку має передувати детальна діагностика поточного стану місцевої громади. Йдеться про комплексне і багатостороннє дослідження стану території, вивчення потенціалу громади, аналіз можливостей середовища, готовності головних гравців місцевого ринку до активної та узгодженої поведінки у формуванні та використанні місцевих конкурентних переваг. Діагностика поточного стану території повинна базуватися на комплексному підході і включати, щонайменше, таких три види дослідження:

1. Базовий (об'єктивний) аналіз статистичних показників стану громади, що полягає у підготовці профілю громади.

2. Соціологічний аналіз стану громади, що побудований на результатах опитування місцевого бізнесу чи представників громади. Такий аналіз є суб'єктивним, але може допомогти зрозуміти причини розвитку чи занепаду, а також природу тих чи тих статистичних показників.

3. Стратегічний аналіз, найпопулярнішими методами якого є SWOT-аналіз та PEST(LE)-аналіз. Вони допомагають упорядкувати висновки базового та соціологічного аналізу, всю наявну інформацію про громаду, регіон, тенденції в країні та світі, визначити пріоритети розвитку території [1].

Профіль територіальної громади, його структура та спосіб наповнення. Профіль громади – це детально викладений документ, у якому здійснений аналіз та оцінка фактичного стану розвитку території у динаміці (аналізуються, як правило, п'ять попередніх років) [2]. У цьому документі може міститись інформація про: історію території (коротко); географічне розташування, оточення території; природно-ресурсний потенціал, у тому

числі кліматичні умови (температурний режим, опади, вологість повітря, вітри тощо); демографічну ситуацію; особливості соціально-економічного розвитку в динаміці; рівень життя населення та його ділову активність; особливості господарського комплексу території – промисловість, будівельний комплекс, транспорт; соціальну інфраструктуру міста (розвиток підприємств комунальних послуг, система освіти, культури, охорони здоров'я, спорту та туризму); комунальну власність та приватизацію; ринок землі та земельні відносини; екологічну ситуацію та охорону навколишнього середовища; фінансово-бюджетну ситуацію та інвестиційний клімат; політичну ситуацію; систему управління місцевим розвитком; розвиненість мережі та дієвість громадських організацій, органів самоорганізації населення, рівень співпраці влади з громадськими організаціями, приватними структурами; ступінь відкритості влади, рівень довіри населення до неї.

Розробка Профілю громади необхідна для більш точної оцінки існуючої соціально-економічної ситуації, що, безумовно, впливає на вибір сценарію та пріоритетів місцевого розвитку. Корисно залучити до роботи над Профілем громади зовнішніх фахових експертів-аналітиків: вони можуть об'єктивно визначити, які напрями зростання є справді перспективними для території, а які тупиковими. Це пов'язано з тим, що такі фахівці неупереджені та не мають зв'язків із жодним суб'єктом місцевого розвитку [2].

Профіль громади має також розглядатися як один з інструментів забезпечення для населеного пункту кращого доступу до кредитних джерел чи грантів, а також до інвестицій. Саме на основі Профілю інвестори часто й оцінюють можливості території, її потенціал щодо розрахунків за отримані кредити. Інвесторів цікавлять переваги території порівняно з іншими можливими вкладеннями їхніх коштів.

Задля визначення якісних параметрів місцевого розвитку найчастіше використовують *SWOT-аналіз*. Це зручний спосіб упорядкування,

систематизації та розчленування факторів і явищ, які діють усередині громади та ззовні, і які характеризують її стан та перспективу змін [1].

Термін (акронім) SWOT створено першими літерами англійських слів: S (strengths) – сильні сторони; W (weaknesses) – слабкі сторони; O (opportunities) – можливості; T (threats) – загрози. Отже, техніка виконання SWOT-аналізу полягає у групуванні інформації за критеріями: сильні та слабкі сторони, можливості та загрози.

Сильні сторони – це ресурси, активи чи фактори, що є у громаді і надають їй конкурентні переваги: вони можуть бути використані для розвитку і роблять цю територію привабливим місцем для проживання та бізнесу. Формулюючи перелік сильних сторін, треба вибирати ті фактори, які використовуються чи можуть бути використані для розвитку громади: створення робочих місць, розвитку бізнесу, залучення інвестицій, підвищення якості життя населення тощо.

Слабкі сторони – це фактори чи явища, які створюють перешкоди чи обмеження на шляху до розвитку. Вони можуть стосуватись традицій, фінансів, регуляторної політики, фізичних ресурсів, інтелектуальних ресурсів тощо.

Можливості – це виграшні ситуації чи умови, які існують у зовнішньому середовищі, полегшують розвиток конкурентних переваг і можуть сприяти розвитку громади.

Загрози – це несприятливі тенденції змін у зовнішньому середовищі, які приводять до зниження конкурентоспроможності і можуть негативно вплинути на розвиток громади.

SWOT-аналіз був вперше публічно представлений у 1963 р. професором бізнес-адміністрування Кеннетом Р. Ендрюсом з Гарвардської школи бізнесу. З того часу SWOT-аналіз почав застосовуватись у бізнесі з метою пошуку шляхів покращення конкурентних позицій підприємств та організацій незалежно від їх розміру та сфери діяльності. У 70-ті роки ХХ ст. SWOT-аналіз почав використовуватись фізичними особами для полегшення

життєвого вибору (наприклад, вибір місця навчання, планування кар'єри тощо), пізніше він знайшов широке застосування у публічному секторі як спосіб осмислення пріоритетів розвитку міст, регіонів, для розробки планів розвитку громад.

Правильно виконаний SWOT-аналіз повинен показати, яким чином краще застосувати власні ресурси та фактори, щоб зменшити внутрішні слабкості, оптимально використовуючи зовнішні можливості та усуваючи зовнішні загрози. Він є ефективним способом для узагальнення взаємозв'язків між навколишніми впливами та вибору стратегічних пріоритетів.

Використання PEST(LE)-аналізу для ідентифікації зовнішніх чинників.
Для дослідження зовнішніх чинників – можливостей та загроз, які впливають на розвиток громади, зручно використовувати метод PEST-аналізу чи аналізу PESTLE [1]. Аналіз PEST включає визначення політичного, економічного, соціокультурного та технологічного впливу на громаду. Останнім часом до цих зовнішніх чинників усе частіше додають правові та екологічні чинники. Причиною цього є підвищення правового впливу, що часто знаходиться за межами національних політичних систем, таких як європейське чи міжнародне законодавство, а також підвищена увага до екологічної безпеки та збереження середовища існування людини. Зростаюче усвідомлення важливості впливу зовнішніх чинників привело до того, що аналіз PESTLE замінив традиційний аналіз PEST.

Термін (акронім) PESTLE створено першими літерами англійських слів: P (political) – політичний вплив; E (economical) – економічний вплив; S (social-culture) – соціально-культурний вплив; T (technological) – технологічний вплив; L (legal) – правовий вплив; E (environmental/ecological) – вплив на навколишнє середовище.

Політичні впливи: світові та національні тенденції зміни політики та настроїв, геополітична ситуація, міжнародні зв'язки, зміна уряду та очікування виборів, зміна політичних еліт, реформи, адміністративно-

територіальна система, державне управління, цілі місцевого, регіонального, національного розвитку.

Економічні впливи: дані про економічне зростання, тенденції ВВП, структура, рівень безробіття, вартість ресурсів, вартість робочої сили, зміни у доходах публічного та приватного секторів, відсоткові ставки, інфляція, безробіття, прибутковість сфер, глобалізація економіки, макроекономічна ситуація, просторово-економічний потенціал, економічні цикли, цикли розвитку бізнесу, зміна загальнодержавної та регіональної системи розподілу праці.

Соціокультурні впливи: інформація про рівень освіти різних груп населення, демографічні зміни, інтенсивність міграції, розподіл доходів, поведінка споживачів, соціальна мобільність, зміни у способі життя, ставлення до роботи та відпочинку, захист прав споживачів.

Технологічні впливи: нові відкриття та застарілість технологій, рівень технологічного укладу, інвестиції в науку та розвиток, реєстрація нових патентів, розвиток інформаційних технологій, автоматизація та комунікація, швидкість передачі інформації, динаміка приватного і державного (бюджетного) інвестування у наукові дослідження.

Правові впливи: міжнародне /європейські угоди/ законодавство, трудове законодавство, законодавство про конкуренцію, податкове та бюджетне законодавство, законодавство у сфері навколишнього середовища, законодавство про місцевий розвиток, законодавство про здоров'я та безпеку, місцеве самоврядування/місцеві органи влади.

Екологічні впливи: екологічні стандарти та норми, витрати на енергію, споживання енергії, використання альтернативних джерел енергії, викиди в атмосферу, обсяги перевезень, утилізація відходів, захист довкілля.

Усі фактори зовнішнього впливу на громаду мають бути ретельно проаналізовані і здійснене оцінювання ступеня їх можливого впливу.

Дієвим інструментом, спрямованим на вирішення питань місцевого значення, є стратегічне планування. Застосування цього інструменту

дозволяє забезпечувати ефективний розвиток муніципального утворення в напрямку досягнення обґрунтованих цілей та завдань в умовах змінюваного зовнішнього і внутрішнього середовища на основі раціонального використання конкурентних переваг та всіх складових його соціально-економічного потенціалу. *Стратегічне планування* – це систематичний (неперервний) процес, за допомогою якого територіальні громади розробляють прогнози та плани на майбутнє, визначають способи його досягнення та етапи, виходячи з місцевих ресурсів і потреб. *Стратегічний план* – це довгостроковий документ розвитку територіальної громади, який декларує напрями економічного та соціального розвитку села, селища, міста на тривалу перспективу, принаймні на 10–15 років [3].

Процес стратегічного планування активно залучає територіальну громаду до вирішення власних проблем і, одночасно, визначає пріоритетні напрями соціально-економічного розвитку, а також можливі шляхи виходу з кризових ситуацій. Необхідно зазначити, що процес стратегічного планування має бути постійним процесом, і це зумовлюється багатьма об'єктивними та суб'єктивними причинами, які впливають з розвитку територіальної громади. Тому є необхідність проводити постійний перегляд Стратегій розвитку та моніторинг виконання Стратегічного плану і постійно його узгоджувати із ситуацією, яка виникає в певному населеному пункті.

Процес стратегічного планування економічного розвитку населеного пункту можна представити як ряд кількох послідовних етапів: 1) організацію роботи; 2) проведення стратегічного аналізу; 3) визначення місії, візії, напрямів розвитку; 4) розробка цілей, завдань та планів дій; 5) громадське обговорення та ухвалення Стратегії; 6) моніторинг та впровадження Стратегічного плану [1].

Етап організаційного забезпечення у процесі стратегічного планування є важливим, бо від нього залежить адекватність і якість самого процесу [2]. На цьому етапі приймається рішення про необхідність створення такого документу, вибираються експерти (консультанти), залучаються представники

громади та формується комітет (робоча група) стратегічного планування, а також розробляється графік роботи та створюються всі умови для забезпечення організованого системного процесу.

На етапі стратегічного аналізу здійснюється діагностика стану розвитку території, виявлення проблем та можливостей у громаді. Важливим ресурсом цього етапу є компетентність та інтелект залучених учасників стратегічного планування, професійність експертів (консультантів), оскільки результатом їхньої роботи є створення аналітичних документів, які найкращим чином відобразатимуть ситуацію в території, виявлять конкурентні переваги громади, розкриють потенціал та можливості зростання.

На цьому етапі формується *Профіль населеного пункту* – аналітично-описова частина стратегічного плану, що містить дослідження зовнішнього оточення громади з метою виявлення потенційних можливостей для економічного зростання, а також аналіз основних соціально-економічних та демографічних тенденцій, що дає підставу для прогнозування розвитку цих тенденцій на період планування. Відображений у профілі стратегічний аналіз стану громади дає розуміння розгорнутого в часі «ландшафту» усіх визначальних сил, що впливають на громаду. Розуміння «ландшафту» сил дає можливість спрогнозувати «базовий» сценарій розвитку, тобто інерційний варіант розвитку громади за умови відсутності змін та збереження статусу-кво.

Профіль, як інтегральна частина стратегічного плану виконує кілька самостійних функцій: а) вичерпний аналіз зовнішнього середовища громади – виявлення потенційних можливостей зростання; б) виявлення стратегічних проблем всередині громади; в) довідковий документ для SWOT-аналізу; г) базова інформація для визначення стратегічних та оперативних цілей; д) довідкові дані для оцінки проєктів, передбачених планами дій [4].

Корисним для процесу стратегічного планування є аналіз середовища населеного пункту, заснований на консультаціях з населенням за допомогою інструментів соціологічного дослідження, наприклад, анкетування

мешканців міста, опитування думки представників бізнесу та громадськості. Результати опитування – це інструмент аналізу, який разом з Профілем міста дає максимально об'єктивне уявлення про стан соціально-економічного розвитку населеного пункту.

Найважливішим завданням поточного етапу визначення місії, візії, напрямів розвитку є визначення (моделювання) шляхом припущень, допущень та обмежень бажаного (раціонального або трансформаційного) сценарію розвитку громади з накресленням прийнятної «траєкторії», що буде впливати на «ландшафт» сил. Фактично, на цьому етапі необхідно «побачити» в максимально можливому наближенні всю систему цілей, включно з місією і візією (баченням) та напрямками розвитку території.

Місія населеного пункту – це причина появи, основне призначення та сенс його існування, сукупність унікальних історичних і сучасних особливостей та конкурентних переваг (як наявних, так і бажаних) міста, селища, села. Декларуючи місію, громада самовизначається: «Хто ми є і що ми робимо» та визначає своє місце в соціально-економічній системі регіону (держави, світу). Аналіз стану громади, разом з декларуванням місії міста (селища, села), дає робочій групі розуміння того, що з наявних ресурсів та потенційних можливостей є першорядно важливим для розвитку цієї території.

Стратегічне бачення (візія) – це спільне, погоджене на основі консенсусу, уявлення громади про те, яким місто (селище, село) має виглядати в майбутньому. Візія має бути реалістичною, специфічною, достатньо амбітною та бажаною для територіальної громади. Вона має відображати ту унікальність території, яка не може бути скопійована іншими територіями, і її досягнення дасть змогу бути конкурентоспроможним у майбутньому.

Напрями розвитку міста. Фактично, бажана «траєкторія» розвитку, що має привести громаду до візії, складається з низки стратегічних напрямів розвитку та визначальних для міста секторів економіки. Напрями розвитку

мають повністю відповідати не тільки візії розвитку, а й місії територіальної громади, в якій зазначені визначальні ресурси міста. Таке узгодження є важливим елементом стратегічного планування та вказує на тісний взаємозв'язок цих двох важливих компонентів. Тобто, стратегічне бачення (візія) відображає те, куди громада має прийти в результаті реалізації стратегічного плану розвитку та відображає той конкретний результат, який громада бажає досягти у майбутньому. Стратегічні напрями на бажаний «траєкторії» розвитку вказують на шляхи досягнення саме цього стратегічного бачення. З визначенням напрямів розвитку продовжується процес свідомого вибору конкретних способів та/або системи цілей, та результатів розв'язання визначених проблем або реалізації можливостей.

Враховуючи обмеженість фінансових ресурсів громад та спираючись на необхідність ефективного використання фінансових, трудових, інтелектуальних, матеріальних, природних та інших ресурсів громади, в рамках реалізації стратегічного плану доцільно формулювати не менше двох та не більше чотирьох стратегічних напрямів. Зазвичай за кожним напрямом також здійснюється SWOT-аналіз.

Визначення стратегічних цілей та плану дій у вигляді оперативних цілей. Стратегічне планування є процесом цілепокладання, тобто постановки цілей з різним терміном реалізації та вибору засобів для їхнього досягнення. Тому на наступному етапі робочою групою за кожним визначеним напрямом розвитку розробляються стратегічні (загальні) цілі, на основі яких потім формулюються цілі нижчого порядку – оперативні цілі. Стратегічні цілі впливають із стратегічного бачення (візії) та стратегічних напрямів і утворюють рамки, в яких прийматимуться рішення щодо конкретних цілей та заходів. Сукупність стратегічних цілей має відповідати конкретному стратегічному напрямку. Стратегічна мета є бажаним результатом «цілеспрямованої» діяльності у вирішенні ключової проблеми з оптимальним використанням ресурсів. Досягнення стратегічної мети – спосіб (засіб) вирішення проблеми чи реалізації можливості.

Формулювання комплексу стратегічних цілей – це відповідь на питання «чого громада бажала б досягти?», та/або «що необхідно змінювати в громаді?». Стратегічні цілі мають ґрунтуватися не тільки на бажаннях, – вони, в першу чергу, мають бути реальними для досягнення. Необхідно брати до уваги таке: базу наявних фінансових та економічних ресурсів в громаді; конкурентні переваги та недоліки громади; зовнішнє середовище, яке обмежує чи розширює можливості громади; чітке розуміння потреб виробничих підприємств чи фірм сектору послуг щодо їх розташування.

Формулювання стратегічних цілей мають бути специфічними, чіткими і стислими. Кількість стратегічних цілей теоретично має бути достатньою для забезпечення загальної мети відповідного напрямку розвитку, але найдоцільніше формулювати не менше двох та не більше п'яти стратегічних цілей.

Кожна стратегічна мета конкретизується в оперативних цілях, що є конкретними, обмеженими у часі алгоритмами дій щодо досягнення стратегічних цілей [5]. Сукупність оперативних цілей складає стратегічну мету. *Оперативні цілі* – це фактично проекти, що показують, як необхідно проводити зміни та визначають стратегічні цілі кількісно, показують терміни виконання, конкретних виконавців, результат виконання, обсяги та джерела фінансування, конкретні заходи. Визначення оперативних цілей включає в себе головний результат, якого треба досягти, а також кількісні та якісні вимірювальні індикатори реалізації, які дозволять впровадити систему моніторингу та правильно оцінити ступень досягнення оперативної цілі і вчасно та якісно скоригувати подальші заходи. Кількість оперативних цілей не обмежується, але повинна бути такою, щоб загалом реалізувати сформульовану стратегічну мету. Деякі з оперативних цілей можуть бути короткостроковими, інші – довгостроковими. Доцільно, щоб вони вкладалися в часові рамки від одного до трьох років.

Після того як стратегічні й оперативні цілі встановлено, робочі підгрупи узгоджують конкретні заходи, які мають бути вжиті для досягнення

загальних і конкретних цілей [4]. Для їх виконання призначаються основні виконавці та співвиконавці. Для кожної оперативної цілі має бути розроблено стільки заходів, скільки потрібно для її досягнення та вимірювання результату.

Отже, сукупність заходів кожного проєкту є Планом дій, що розробляється по кожному стратегічному напрямку у вигляді «дерева цілей». План дій формується за принципом «від загального до конкретного» та має високий ступінь деталізації [5].

Громадське обговорення та ухвалення стратегії. Склавши Стратегію, План її реалізації включно з Планом моніторингу виконання, робоча група ініціює проведення громадських слухань для остаточного узгодження інтересів громади загалом, інвесторів, місцевих бізнесменів, окремих соціальних груп та інших зацікавлених осіб. Після проведення громадського обговорення допрацьована Стратегія та План її реалізації подається на розгляд і ухвалення міському (селищному, сільському) голові та до відповідної ради для подальшого впровадження в рамках місцевої політики.

Моніторинг та впровадження Стратегічного плану. Управління впровадженням Стратегії повинно складатися з двох частин. Перша – політична складова – декларує бажання досягти цілі, ухвалювати рішення та розподіляти повноваження щодо виконання завдань. У другій частині повинно йтися про виконавчий орган, який реалізовуватиме проєкти [6]. Система моніторингу має включати орган з моніторингу (його необхідно створювати з урахуванням особливостей територіальної громади); документ (Положення) про систему моніторингу виконання Стратегії (у Стратегії має бути окремий розділ з описанням системи моніторингу її впровадження); систему індикаторів (результатів) виконання Стратегії (кількісні та якісні показники / індикатори). Після розробки та затвердження Стратегія має стати «місцевим законом», базою для формування політики використання бюджету місцевою радою та розробки інших стратегічних і програмних документів.

Розвиток як такий відбувається не лише «у часі», а й «у просторі». Просторові фактори відіграють величезну роль у розвитку і функціонуванні територій. Різноманітність населених пунктів відбивається на їхній планувальній структурі. З огляду на це, важливим базисом для формування стратегічного плану розвитку громади є плани просторового розвитку територій – містобудівна документація, що визначає головні питання довгострокового планування та забудови території громади.

Саме поняття «просторовий розвиток» почало активно використовуватись у наукових статтях та актах країн Європейського союзу ще в останній третині ХХ ст. В українські глосарії термін «просторовий розвиток» увійшов після приєднання нашої країни до числа країн Ради Європи. *Просторовий розвиток населеного пункту* можна визначити як цілеспрямовану діяльність зі зміни його територіальної організації, що супроводжується трансформацією природних ресурсів, ускладненням містобудівної і господарської структури в цілому та його окремих територіальних підсистем. У результаті цих змін виникають нові цінності, більш вигідні з погляду користувача території. Таким чином, процес просторового розвитку має бути спрямованим на забезпечення гармонійних суспільних змін території разом зі зростаючими матеріальними і духовними потребами мешканців за рахунок максимально ефективного і раціонального господарювання та використання природних ресурсів, створюючи умови для примноження природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва [1].

Планування місцевого розвитку, а отже, і розробка стратегічних планів економічного, соціального чи сталого розвитку громади взаємопов'язана з планами просторового розвитку території – генеральним планом, планом зонування території та детальним планом території.

Генеральний план населеного пункту – це містобудівна документація, що визначає принципові моменти вирішення питань розвитку, планування, забудови та іншого використання території населеного пункту [7]. Генеральний план населеного пункту розробляється та затверджується в

інтересах відповідної територіальної громади з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів. Генеральний план міста має враховувати взаємозв'язок з рекреаційними територіями, розташованими навколо нього, перспективи просторового розвитку навколишніх територій, а також враховувати «зону впливу» населеного пункту (для міст – приміську зону). Сам генеральний план не є суто описовим текстовим документом – це комплекс текстової, картографічної та схематичної інформації. Рішення про розроблення генерального плану приймає відповідна сільська, селищна, міська рада. Строк дії генерального плану населеного пункту нормативно не обмежується, але, як правило, він не розробляється на перспективу понад 25 років [7], адже економічні, суспільні та соціальні зміни разом із впливом науково-технологічного прогресу за такий тривалий час роблять генплан неактуальним.

Зміни до генерального плану населеного пункту можуть вноситися не частіше, ніж один раз на п'ять років. Такі зміни вносяться органом місцевого самоврядування, який затверджував генеральний план населеного пункту. Генеральні плани населених пунктів та зміни до них розглядаються і затверджуються відповідними сільськими, селищними, міськими радами на чергових сесіях протягом трьох місяців з дня їхнього подання. Загальна доступність матеріалів генерального плану населеного пункту забезпечується шляхом надання їх за запитом на інформацію, оприлюднення на веб-сайті органу місцевого самоврядування, у місцевих періодичних друкованих засобах масової інформації, у загальнодоступному місці у приміщенні органу місцевого самоврядування.

План зонування території (зонінг) – містобудівна документація, що розробляється на основі генерального плану населеного пункту (у його складі або як окремий документ) з метою визначення умов та обмежень використання території для містобудівних потреб у межах визначених зон. План зонування території розробляється з метою створення сприятливих умов для життєдіяльності людини, забезпечення захисту територій від

надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, запобігання надмірній концентрації населення і об'єктів виробництва, зниження рівня забруднення навколишнього природного середовища, охорони та використання територій з особливим статусом, у тому числі ландшафтів, об'єктів історико-культурної спадщини, а також земель сільськогосподарського призначення і лісів. План зонування території встановлює функціональне призначення, вимоги до забудови окремих територій (функціональних зон) населеного пункту, їх ландшафтною організації. Таким чином, зонування земель є передумовою забезпечення сталого розвитку територій населених пунктів, збереження навколишнього природного середовища та об'єктів культурної спадщини. План зонування території затверджується на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради протягом 30 днів з дня його подання.

Найнижчим рівнем містобудівної документації є *детальний план території* – це документація, що у межах населеного пункту уточнює положення генерального плану населеного пункту та визначає планувальну організацію і розвиток частини території. Детальний план розробляється з метою визначення планувальної організації і функціонального призначення, просторової композиції і параметрів забудови та ландшафтною організації кварталу, мікрорайону, іншої частини території населеного пункту, призначених для комплексної забудови чи реконструкції. Детальний план території у межах населеного пункту розглядається і затверджується виконавчим органом сільської, селищної, міської ради протягом 30 днів з дня його подання, а за відсутності затвердженого плану зонування території – відповідною сільською, селищною, міською радою.

Розроблені в установленому порядку проекти містобудівної документації на місцевому рівні. Генеральні плани населених пунктів, плани зонування територій, детальні плани територій, згідно із чинним законодавством, повинні пройти громадські слухання. Затвердження

містобудівної документації без проведення громадських слухань щодо проєктів такої документації забороняється.

Актуальна містобудівна документація є важливим джерелом інформації при підготовці чинної або наступної ітерації стратегічного плану території. В українській і світовій практиці є приклади, коли стратегія розвитку розроблялась у громадах, де генплани були «застарілими» (розроблені та затверджені понад 25 років тому), тому якість впровадження таких стратегій була низькою, оскільки чимало проєктів було дуже важко, або навіть неможливо реалізувати через їх невідповідність просторовим та інженерним реаліям.

Література до розділу 2.3.

1. Планування розвитку територіальних громад. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування / Г. Васильченко, І. Парасюк, Н. Єременко / Асоціація міст України К., ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 256 с. URL : <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/1plangrweb.pdf>

2. Берданова О. В., Вакуленко В. М., Валентюк І. В., Ткачук А. Ф. Стратегічне планування розвитку об'єднаної територіальної громади: навч. посіб. / [О. В. Берданова, В. М. Вакуленко, І. В. Валентюк, А. Ф. Ткачук]. К. : 2017. 121 с. URL : http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/04_Strateg_Plan-PRN-5.pdf

3. Роль депутата сільської, селищної ради у здійсненні перспективного планування розвитку територіальних громад. URL : <http://agroua.net/economics/documents/category-110/doc-70/>

4. Стратегічне планування розвитку міста (стислий опис методології). URL : http://myrgorod.pl.ua/files/images/Ekonomika/Strategiya/strateg_planuv.pdf

5. Методичні рекомендації щодо стратегічного планування в громадах. URL : <https://www.hromady.org/wp-content/uploads/2021/02/Методика-СП-ОТГ-скорочено-2018-5.pdf>

6. Кейс-стаді. Розробка стратегій розвитку міст в Україні: інструкція та огляд практик. URL : https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/530/PLEDDG_strategic_planning.pdf

7. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності». (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 34, ст. 343). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>

2.4. БРЕНДИНГ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЯК ЧИННИК МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

Сергій Степаненко

Процеси глобалізації у сучасному світі багато в чому вимагають від регіонів, територій, населених пунктів нових підходів, методів, інструментів управління власним розвитком у конкурентному змаганні за матеріальні, фінансові, людські ресурси. У цих умовах на муніципальному рівні багатьох країн світу все активніше застосовуються традиційно ринкові (комерційні) інструменти управління. Одним із них є маркетинговий підхід, спрямований на підвищення конкурентоспроможності території, формування стійкого позитивного іміджу населеного пункту та залучення широкого кола представників цільової аудиторії для розвитку місцевості.

У зв'язку із цим території перестали розглядатися просто як географічні одиниці, відтепер це свого роду товар, що володіє певною вартістю, яка чим вища – тим краще для муніципального розвитку. Такий підхід до територій є надзвичайно актуальним у наш час, оскільки одним із головних завдань розвитку населених пунктів є поліпшення якості життя їхніх мешканців. За географічною ознакою в рамках територіального маркетингу виділяють маркетинг країни, маркетинг регіону і маркетинг населених пунктів (муніципальний маркетинг).

На нашу думку, муніципальний маркетинг можна визначити як діяльність з розробки комплексу заходів у рамках муніципальної політики із залученням основних маркетингових технологій, інструментів та стратегій. Цей комплекс спрямований на найбільш ефективно і вигідно для населеного пункту використання наявних і додаткове залучення необхідних ресурсів з метою підвищення якості життя та конкурентоспроможності у зовнішньому середовищі.

Таким чином, муніципальний маркетинг передбачає комплексне удосконалення внутрішнього середовища та цілеспрямований вплив на зовнішнє середовище населеного пункту, яке базується на трьох основних призначеннях території: а) територія як місце проживання; б) територія як місце відпочинку (природне середовище); в) територія як місце господарювання (інвестування, виробництва, видобутку і переробки).

У рамках досліджень муніципального маркетингу набувають актуальності питання формування і просування брендів населених пунктів (міст, селищ, сіл), здатних вплинути на вирішення економічних і культурних завдань, що стоять перед територіальними громадами та місцевою владою. Об'єктом окреслених досліджень головним чином є бренди міст, хоча більшість теоретичних положень та практичних рекомендацій територіального маркетингу, що стосуються міських населених пунктів, є актуальними і для сільських поселень.

На думку О. Біловодської та Н. Гайдабрус, бренд міста – це цілісний комплекс ознак, які містять неповторні оригінальні характеристики міста та образні уявлення, сприйняття, що дозволяють ідентифікувати це місто серед інших в очах цільових груп. Науковці вважають, що бренд повинен виконувати такі функції: 1) ідентифікувати місто серед інших; 2) формувати у цільових аудиторій почуття прихильності до міста, ідентичності з ним; 3) бути гарантом якості життя і діяльності в місті [3, с. 36].

Російський дослідник Д. Візгалов визначає бренд міста як міську ідентичність, системно виражену в яскравих і привабливих ідеях, символах, цінностях, образах [4, с. 41]. Бренд населеного пункту є цінним не сам по собі, а лише як елемент маркетингу міста – інструмент у просуванні інтересів міста для вирішення конкретних завдань його розвитку. У цьому контексті яскравий бренд міста може стати своєрідною винагородою для його мешканців у вигляді соціальної стабільності, припливу інвестицій, збільшення туристичних потоків і загалом добробуту міста та його соціуму.

Бренд населеного пункту є відображенням двох параметрів: місцевої ідентичності (сприйняття міста зсередини представниками місцевого співтовариства) та іміджу території (бачення міста «зі сторони» представниками зовнішніх цільових аудиторій). Яскравими сильними брендами володіють ті населені пункти, у яких простежується стійка місцева ідентичність та сформований потужний зовнішній імідж (приміром, Рим, Париж, Оксфорд, Ієрусалим, Токіо).

Сильний бренд потребує вдалого дизайнерського вираження, хоча може існувати і без нього. Дизайн бренда – це система пов'язаних і взаємодоповнюючих візуальних і символічних атрибутів (зображень) ідеї бренда міста, виражених у символічних позначеннях, гаслах, кольорах, запахах, мелодії тощо [4, с. 47]. Саме завдяки дизайну через злагоджену систему яскравих і позитивних символів, сигналів, ідей, асоціацій бренд оповідає про населений пункт, його історію, традиції, ландшафтну та архітектурну неповторність, соціальну унікальність, конкурентні переваги – всі ті характеристики, завдяки яким він стає відомим і улюбленим для багатьох.

Бренд населеного пункту як об'єкт дизайну включає два основних елементи: смисловий та візуальний. *Смисловий елемент бренда* (словесний бренд) – девіз або слоган, що передає сенс і основну ідею іміджу населеного пункту. Це, по суті, «назва» іміджу, що може «розшифровуватися» в субдевізах і гаслах, які розкривають основні цінності міста. *Візуальний елемент бренда* (логотип міста, «картинка» бренда) – це графічна композиція, що унаочнює зміст бренда, забезпечує його пізнаваність. Широке використання логотипу дозволяє ідентифікувати населений пункт, допомагає формувати та розвивати його бренд. Логотип території зазвичай використовується під час офіційних муніципальних заходів (поряд із офіційною символікою), часто відображається на сувенірній продукції, у міському середовищі, вказівниках тощо.

Окрім традиційних елементів дизайну бренда існують елементи невізуального оформлення. Так, у деякі концепції бренда включаються музичні твори, запахи, смакові відчуття. У концепції японського Саппоро, наприклад, серед інших елементів міського бренда вказано «запах білого бузку, що квітує навесні». У концепціях приморських курортів важливе місце займають крики чайок і звуки морського прибою. У бренді Барселони в 1990-х роках центральне місце зайняв гімн «Барселона», виконаний тут на відкритті Олімпіади дуєтом Монсеррат Кабальє і Фредді Мерк'юрі [4, с. 47].

Формування брендів населених пунктів може відбуватися у процесі тривалого історичного процесу, а також внаслідок активної позиції муніципальної влади та/або територіальної громади. В останньому випадку йдеться про стратегію брендингу (ребрендингу), цілями якої можуть бути: максимальна відповідність поселення інтересам цільових аудиторій (мешканців, туристів, інвесторів та підприємців); підвищення лояльності до населеного пункту з боку центральних органів влади; зміцнення конкурентоспроможності міста, селища, села у конкурентній боротьбі з іншими населеними пунктами; зменшення еміграції та залучення потенційних жителів; зростання привабливості зосереджених у поселенні ресурсів; підвищення конкурентоспроможності продукції, що виготовляється у цьому населеному пункті; залучення інвестицій; розвиток туризму та залучення туристів; розвиток локальної ідентичності, підвищення місцевого патріотизму [5, с. 99].

За даними видання Resonance Consultancy, яке формує рейтинг найкращих міських брендів світу, у 2017 р. чільна десятка міст-брендів виглядала так: Лондон (1), Сінгапур (2), Нью-Йорк (3), Париж (4), Сідней (5), Амстердам (6), Лос-Анжелес (7), Токіо (8), Сан-Франциско (9), Торонто (10). Серед топ-100 кращих міст-брендів 2017 р. знайшлося місце і для столиці України: Київ посів 85 місце у рейтингу [1]. Міста оцінювали за шістьма критеріями: а) місце – якість природного та архітектурного середовища, міський дизайн; б) продукт – ключові інститути міста, визначні пам'ятки та

інфраструктура; в) програми – мистецтво, культура і розваги в місті; г) люди – імміграція та різноманіття; д) добробут – рівень зайнятості, ВВП на душу населення, розміщення на території офісів провідних корпорацій; е) просування – кількість статей, посилань та рекомендацій в Інтернеті.

В Україні поки що не проводиться комплексна градація міст за потенціалом їхнього бренду. Водночас, журналом «Фокус» здійснюється періодичне рейтингування вітчизняних міст за рівнем комфортності, що за низкою критеріїв прямо чи опосередковано відображає силу бренду міста. У рейтингу застосовують такі показники: економічне становище; безпечність проживання; якість муніципальних послуг; екологія; мобільність містян; суб'єктивна оцінка комфортності міста (за даними опитування читачів журналу). За сукупністю критеріїв у підсумку найкомфортнішими визнані міста: Київ (1), Львів (2), Луцьк (3), Вінниця (4), Івано-Франківськ (5), Харків (6), Тернопіль (7), Хмельницький (8), Рівне (9), Ужгород (10) [2]. Заради справедливості варто зазначити: лідер рейтингу – м. Київ отримав лише 60 балів зі 100 можливих, що наразі свідчить про відсутність ідеального місця для проживання на вітчизняних теренах. А станом на 2020 р. Київ в уже традиційному Рейтингу комфортності міст України поступився лідерством Хмельницькому і перша десятка виглядає так: Хмельницький (1), Київ (2), Львів (3), Рівне (4), Тернопіль (5), Запоріжжя (6), Чернігів (7), Вінниця (8), Миколаїв (9), Чернівці (10) [6].

Практика брендингу територій в Україні в останні роки дещо активізувалася. Окремі населені пункти уже визначилися з концепцією бренда та його логотипом (Львів, Чернігів, Кривий Ріг, Дніпро, Луцьк, Славутич), більшість великих міст та обласних центрів, малі міста, селища та села провели або планують провести публічні дискусії щодо ідеї бренда та його дизайну. Додаткові можливості у цьому контексті надають процеси декомунізації: сотні населених пунктів, що носили імена радянських партійних і військових начальників, отримали власні унікальні назви і нові орієнтири для ідентифікації.

Як свідчить практика, здебільшого ініціатива щодо створення бренда виходить з боку місцевої влади. Цьому є кілька причин: по-перше, данина «моді», бажання бути в тренді, по-друге, додаткова можливість «освоїти» бюджетні кошти. Водночас, такий шлях провокує чимало проблем, серед яких, з одного боку – розмитість або повна відсутність зв'язку смислової частини бренда з місцевою ідентичністю, а з іншого – стандартність, невиразність, шаблонність, а також низька художня цінність логотипу. Все це має наслідком непоодинокі випадки байдужого ставлення населення до новоствореного бренда або його повного несприйняття. В ідеалі у процесі створення бренда, окрім органів місцевої влади, мають брати участь засоби масової інформації, громадські організації, представники бізнесу, мешканці міста. Між цими суб'єктами важливо організувати продуктивну взаємодію. Лише забезпечивши позитивне сприйняття бренда населеного пункту самими мешканцями, можна розраховувати на успіх брендингу і щодо зовнішніх цільових аудиторій.

Отже, створення і просування бренда як для комерційного продукту, так і для населеного пункту є об'єктивною необхідністю, обумовленою конкурентним середовищем. І у випадку традиційної комерції, і в процесі реалізації територіального продукту ефективний брендинг сприяє зниженню витрат споживачів щодо пошуку необхідної інформації, виявлення та оцінки корисних властивостей об'єктів купівлі, а також є своєрідною гарантією певного набору корисних властивостей та рівня якості. Непоодинокими є випадки «прив'язки» товарних торговельних марок до територіальних брендів («Чернігівське», «Прилуки», «Львівське», «Рогань»), у т. ч. з метою забезпечення географічної ідентифікації товарів. Водночас, територіальні бренди, як правило, є більш масштабними і за потенціалом, і за результатом. Успішні бренди населених пунктів, що є похідними сильної місцевої ідентичності та виразного іміджу території, на певному етапі свого розвитку здатні істотно змінити ставлення і самих мешканців, і представників зовнішніх цільових груп, надати додатковий імпульс місцевому розвитку,

конвертувати незримий символічний капітал географічного місця у його більш відчутні форми – матеріальні, фінансові, соціальні. Територіальний брендинг, таким чином, може стати додатковим ресурсом економічного, соціального та культурного розвитку територіальних громад, регіонів і країни загалом.

Література до розділу 2.4.

1. World's best city brands. A Global Ranking of Place Equity. URL : <http://resonanceco-uploads.s3.amazonaws.com/wp-content/uploads/2016/11/03174724/Resonance-Worlds-Best-City-Brands-2017-3.0.pdf>.
2. Бабенко М. Города и люди. Рейтинг комфортности украинских городов. [Мария Бабенко, Алексей Батурин, Евгений Гордейчик, Елена Романюк.](https://focus.ua/ratings/377768/) URL : <https://focus.ua/ratings/377768/>
3. Біловодська О. А., Гайдабрус Н. В. Теоретико-методичні засади створення бренда міста. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2012. № 1. С. 35–43.
4. Визгалов Д. В. Брендинг города. М. : Институт экономики города, 2011. 160 с.
5. Смирнова Т. А., Приварникова І. Ю. Формування бренда міста як інноваційний шлях підвищення його привабливості для туризму. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Менеджмент інновацій»*. 2015. № 5. С.93–100.
6. Как тебя не любит, Хмельницкий мой. Рейтинг самых комфортных городов Украины. URL : https://focus.ua/rating/kak_tebia_ne_liubit_khmelnitskii_moi

РОЗДІЛ 3.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

3.1. КРЕАТИВНИЙ КЛАС ТА ЙОГО РОЛЬ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Олександр Сакало

Однією з важливих проблем сучасної соціології є вивчення соціальної стратифікації суспільства і, зокрема, одного з її виявів – класової структури. Питанням класового поділу суспільства впродовж останніх трьох століть займалися чимало науковців: філософів, істориків, економістів, соціологів. Серед них: А. Сміт, К. Маркс, М. Вебер, П. Сорокін, П. Бурдьє, Е. Гідденс та ін. Одночасно із класовим структурним поділом суспільства поставало питання про рушійну силу, провідний соціальний клас або спільноту, котра змінюватиме суспільство, втілюватиме у життя найбільш прогресивні ідеї того чи іншого часу, визначатиме характерні риси та, багато у чому, систему цінностей своєї епохи. Чимало сучасних науковців схиляються до думки, що таким своєрідним двигуном сучасного постіндустріального суспільства повинен бути і є креативний клас.

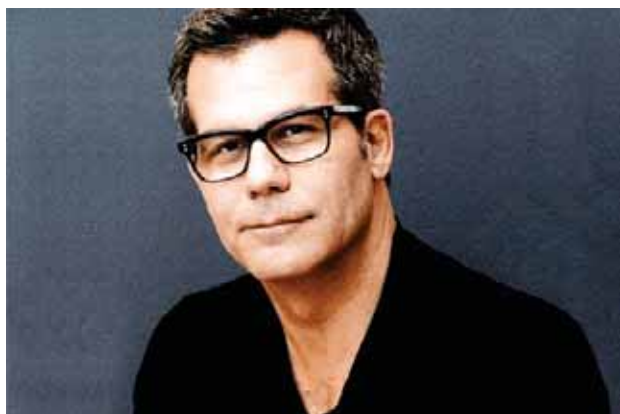
Проблемою вивчення креативного класу, його місця і ролі в сучасному суспільстві займалися багато науковців: соціологів, економістів, політологів тощо. Насамперед необхідно назвати автора теорії креативного класу американського соціолога Р. Флоріду [10]. Також різні актуальні інноваційні ідеї містяться у роботах Ч. Лендрі [4]. Проблемою реформування соціального інституту освіти в руслі концепції креативного класу займається англійський вчений К. Робінсон [9]. Серед наукового доробку вітчизняних науковців слід назвати роботи Г. Монастирської [6], О. Продан [8] та А. Дністрового [2]. Вагомий внесок у дослідження цього питання зробили російські економісти та політологи В. Іноземцев [3], В. Гнедовський [1], А. Окара [7].

Вважаємо, що визначення місця креативного класу у структурі сучасного суспільства, його ролі у соціальних змінах і трансформаційних

процесах, що відбуваються, виокремлення характерних рис та особливостей цієї соціальної спільноти є актуальним.

Упродовж ХХ ст. у західній соціології найбільш поширеною стала класова модель суспільства, що сформувалася за індустріальної доби і включала в себе три класи: вищий, середній та нижчий. Серед науковців усталеною стала теза про те, що основою розвиненого демократичного суспільства має бути середній клас. Саме ця соціальна група впродовж ХХ ст. стала домінуючою, наприклад, у американському суспільстві, забезпечуючи його стабільність. Соціальна мобільність середнього класу була несуттєвою і спрямованою переважно догори, що забезпечувало, передовсім, зростання матеріального благополуччя та підвищення рівня життя. Проте у 90-ті роки соціальна мобільність у цій соціальній спільноті стала значно інтенсивною й такою, що активно здійснювалася в обох напрямках – догори та донизу. Наслідком цього став поступовий поділ або так зване «розмиття» середнього класу: у ньому з'являються дві великих частини (вищий та нижчий середні класи), які помітно розрізняються за рівнем доходів. Окрім економічної складової, зазначений процес також характеризується початком трансформації усталених цінностей середнього класу, що у минулі десятиріччя традиційно проектувалися на американське суспільство в цілому [1]. Ця тенденція цілком очікувано привернула увагу вчених. Була запропонована нова класова модель суспільства, у якій провідну роль відіграє креативний клас.

Характеризуючи креативний клас, ключовим є визначення креативності (від англ. *create* – творити, створювати). На думку американського соціолога Р. Флоріди, креативність не можна прирівнювати до інтелекта: інтелект – це здатність опрацьовувати та засвоювати великі обсяги інформації; креативність – це здатність створювати значущі нові форми [10, с. 42].

Річард Флорида (*Richard Florida*; 1957 р. н.) – американський економіст, соціолог, географ, професор Школи менеджменту імені Джозефа Ротмана в Торонтському університеті. Автор теорії креативного класу.

«Підйом креативного класу» (2002 р.), «Нова міська криза» (2015 р.), «Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасливими» (2017 р.) та ін.

Креативність має багато вимірів та проявляється у різних взаємодоповнюючих формах. Помилкою було б вважати, що креативність обмежується технічними винаходами, розробкою нової продукції та створенням нових фірм. У сучасній економіці креативність – це масштабна і безперервна практика. Креативна економіка так би мовити продовжує та доповнює «економіку знань», створюючи на базі знань практично нові форми. За твердженням Р. Флоріди, «знання» та «інформація» – це знаряддя та робочий матеріал креативності. Її продуктом є «інновація», чи то у формі нового технологічного винаходу або нової моделі, чи то методу ведення бізнесу [10, с. 56]. Крім того, технічна та економічна креативність безпосередньо взаємопов'язана із культурною креативністю та художньою творчістю. Подібний зв'язок яскраво ілюструється на прикладі появи абсолютно нових індустрій – від комп'ютерної графіки до цифрової музики. Креативність виступає найбільш цінним товаром сучасної економіки, хоча, власне, товаром і не є. Якщо протестантська етика, за М. Вебером, стала свого роду духовно-ментальною основою раннього капіталізму, то креативність виступає основою сучасного суспільства.

Креативність передбачає певний тип мислення та характеру, які слід культивувати як на індивідуальному, так і на загальному суспільному рівнях. Вона бере свій початок, насамперед, у професійній культурі і поширює власний вплив на систему загальнолюдських соціальних цінностей, змінюючи наше уявлення про себе як про соціальних та економічних суб'єктів, тобто саму ідентичність. Безумовно, креативність потребує

сприятливого соціального середовища. Тому вона напряму пов'язана із розвитком нових умов праці, стилів життя, форм спілкування та соціальних відносин, які б, у свою чергу, сприяли творчій діяльності.

Однією із найважливіших проблем сучасної епохи є постійний конфлікт між креативністю та організацією. Зрозуміло, що креативний процес має не тільки індивідуальний, але й суспільний характер, тому без деяких форм організації обійтися неможливо. Проте елементи організації можуть паралізувати креативність, що іноді й відбувається. Звертаючись до історичної ретроспективи, слід зауважити, що характерною рисою періоду першої половини – середини ХХ ст., який іноді називають «організаційною епохою», було панування великих високоспеціалізованих бюрократичних організацій [10, с. 33]. Ця доба була доволі консервативною із характерними соціальними цінностями (вміння передовсім виконувати конкретні стандартизовані функції, підпорядкування-ієрархія, чітка регламентація соціальних відносин, жорстко зафіксовані моделі поведінки, бюрократичний контроль тощо), котрі з економіки поширювалися на всі інші сфери життя суспільства. Своєрідний девіз тієї епохи можна було б визначити словами: «Не думай, а працюй».

Із поступовим переходом до постіндустріального суспільства ситуація починає змінюватися. Цей процес супроводжується серйозними проблемами, однією із яких є застарілість системи освіти. На думку англійського науковця К. Робінсона, домінуюча на сьогоднішній день у світі освітня система є пережитком «індустріальної епохи», коли перед навчальними закладами стояли інші завдання, обумовлені потребами того часу [9]. Така система освіти не сприяє розвитку творчих особистостей та креативності. Вона не заохочує розвивати власні погляди, пропонуючи готові відповіді від нечисленних авторитетів й формуючи, у такий спосіб, сильно «інституалізованих» особистостей. Наголосимо, що ця проблема стосується не лише України, а має загальносвітовий масштаб.

Отже, результатом трансформаційних процесів став поступовий перехід до креативної економіки, що остаточно оформився у 1980-90-х роки. Наслідком цих змін стало посилення позицій нового класу – креативного класу, та формування нової класової моделі суспільства в цілому.

Хто ж належить до креативного класу та які критерії його визначають? На думку Р. Флоріди, на перше місце серед ознак соціального класу слід поставити економічну функцію – вид роботи, який забезпечує цим людям засоби до існування [10, с. 21]. Тобто, базою креативного класу є економіка, але в її функціональному, а не суто споживацькому вимірі, котрий визначається передовсім рівнем доходів. Саме економічна функція є вихідною для формування соціальних та культурних потреб, моделі споживання та соціальної ідентичності. Креативний клас складається з людей, які виробляють різні (насамперед, економічні) цінності у процесі творчої діяльності. До нього входить велика кількість робітників інтелектуальної праці, а також представників творчих професій та технічних спеціалістів. За підрахунками соціологів, на початку 2000-х років, наприклад, у США до креативного класу належать приблизно 38 млн. осіб, що становить 30 % від загальної кількості робочої сили країни [10, с. 87].

Креативний клас складається з двох частин. Перша частина, за Флорідою, має назву «суперкреативне ядро». Воно включає в себе вчених та інженерів, професорсько-викладацький склад університетів, письменників, художників та акторів, дизайнерів та архітекторів, а також інтелектуальну еліту сучасного суспільства: провідних діячів культури, редакторів, публіцистів, експертів-аналітиків та інших осіб, які формують громадську думку. Всі ці люди на постійній основі займаються творчою діяльністю, створюючи нові значущі форми та отримуючи за це достатньо великі гроші – це їхня робота. Другу частину креативного класу становлять «креативні спеціалісти», які працюють у різних галузях: сектор високих технологій, право, фінанси, охорона здоров'я та управління бізнесом. Ці люди беруть

участь у творчому вирішенні проблем, використовуючи власні комплексні знання.

Паралельно із зростанням креативного класу відбувається збільшення іншої соціальної спільноти – обслуговуючого класу. До нього належать представники численних професій, що входять до сфери послуг. Одним із головних завдань цього класу є обслуговування креативного класу. Так, обслуговуючий клас у США включає в себе 55 млн. осіб (43,4 % робочої сили) і є найчисельнішим у структурі суспільства. Поступовий перехід від промислової до креативної економіки зумовив скорочення питомої ваги та втрату колишніх суспільних позицій робітничого класу. Якщо у 1950 р. він включав 40 % американської робочої сили, то у 2000 р. – лише 26 % (33 млн. осіб) [10, с. 89–90].

Отже, зміни класової моделі суспільства спричинили трансформацію системи соціальних цінностей. Головними цінностями креативного класу слід вважати: індивідуальність, всебічну свободу, меритократію, різноманітність, відкритість та терпимість. Саме вони поступово приходять на зміну, витісняючи або доповнюючи, старі цінності, притаманні організаційній епосі.

На жаль, мусимо констатувати, що в сучасній Україні креативний клас поки що не сформований у більш-менш цілісну групу. Можливості для творчої діяльності є достатньо обмеженими або взагалі відсутніми, до того ж подібний вид роботи рідко приносить достойну матеріальну винагороду [8]. Ця комплексна проблема потребує активного обговорення за участю громадськості та державних структур.

Література до розділу 3.1.

1. Гнедовский В. Современные проблемы развития постиндустриального общества в городах США и Европы. URL : <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/postindustrializm/version/contemporary-problem>
2. Дністровий А. Креативний клас і його вороги. URL : <https://dnistrovy.wordpress.com/2015/05/07/креативний-клас-та-його-вороги/>
3. Иноземцев В. Л. За десять лет. К концепции постэкономического общества [Текст]. М. : Academia, 1998. 528 с.

4. Лэндри Ч. Креативный город [Текст] / Ч. Лэндри; [пер. с англ. В. Гнедовский, М. Хрусталева, М. Гнедовский]. М. : Классика-XXI: Ин-т культурной политики, 2006. 397 с.
5. Макульський К. Рушієм сучасної економіки надалі стає креативний клас – експерт. URL : <http://www.business.ua/articles/knowledge/Rushiem-suchasnoi-ekonomiki-nadali-stae-kreativniy-klas-ekspert-92450>
6. Монастирська Г. В. Креативний клас і проблеми його становлення в Україні [Текст] / Формування ринкової економіки: зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ “Київський нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана”; [відп. ред. О. О. Беляєв]. Спец. вип.: Праця в ХХІ столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток: у 2 т. Т. 2. 2012. С. 200–210.
7. Окара А. Креативный класс как последняя надежда. URL : http://www.intelros.ru/intelros/reiting/rejting_09/material_sofi/5027-andrej-okara-kreativnyj-klasse-kak-poslednyaya-nadezhda.html
8. Продан О. Про економічне зростання, або чому Україні потрібен креативний клас. URL : http://blogs.lb.ua/oksana_prodan/169221_pro_ekonomichne_zrostannya_abo_chomu.html
9. Робинсон К. Совершим же революцию в обучении! URL : http://www.ted.com/talks/sir_ken_robinson_bring_on_the_revolution.html
10. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее [Текст] / Р. Флорида. Пер. с англ. М. : Издательский дом “Классика-XXI”, 2007. 421 с.

3.2. УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ: ЦІННІСНИЙ ПОРТРЕТ

Олександр Сакало

Важливе місце серед фундаментальних інтегруючих чинників будь-якого суспільства, соціальної спільноти або групи посідають соціальні цінності. Вони є основою культури того чи того суспільства, а саму культуру іноді розглядають як опанування дійсності за допомогою цінностей.

Визначень соціальних цінностей існує чимало, одне із можливих може бути таким: соціальні цінності – це ієрархічно розташовані значення, що впорядковують для людини її життя в найширшому розумінні (Всесвіт в цілому, довкілля, соціальні відносини, речі тощо). Можна говорити про загальнолюдські, національні, групові та індивідуальні цінності. Серед основних функцій соціальних цінностей слід назвати такі: створення своєрідної шкали переваг та орієнтування людини у соціальному просторі; мотивування соціальних дій та надання людині виправдання своїх вчинків; регулювання соціальної взаємодії та відносин.

На думку американського соціолога Т. Парсонса, соціальний порядок залежить від існування загальних, визнаних усіма цінностей, які вважаються легітимними та обов'язковими, виступаючи стандартом, за допомогою якого обираються цілі дій [1, с. 518].

Однією з основних та провідних соціальних спільнот з точки зору перспектив майбутнього розвитку українського суспільства є молодь. У ході соціологічного дослідження, проведеного у 2016 р. на замовлення Міністерства молоді та спорту України, було опитано 1200 респондентів віком від 14 до 34 років з усіх регіонів країни та вивчено низку важливих проблем, що стосуються цієї вікової групи: розвиток сучасної молоді, її залучення та участь у суспільних процесах та громадському житті, а також

питання пов'язані із самореалізацією, освітою, сім'єю, безпекою, станом здоров'я, патріотичним вихованням тощо [2].

Згідно отриманих результатів українська молодь має такі основні ціннісні орієнтації. Розподіл відповідей на питання «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?» продемонстрував пріоритетність для молодих людей сімейного щастя (71,7 % і 1 місце серед усіх варіантів відповідей), кар'єри (48,1 %, 2 місце) та свободи і незалежності у своїх рішеннях і вчинках (38,0 %, 3 місце). Причому сім'я є найважливішою цінністю як для чоловіків, так і для жінок.

Відповіді на питання «Що з переліченого нижче є для Вас найважливішим зараз?» засвідчили, що найважливішим для молоді є здоров'я (55,8 %), матеріальне становище (53,8 %) та досягнення поставленої мети (44,3 %). Також важливими молоді люди вважають мир та спокій на українській землі (39,9 %), досягнення соціального статусу/кар'єри (37,9 %), наявність хороших і вірних друзів (35,2 %), народження та виховання дітей (34,3 %), пошук коханої людини та створення сім'ї (32,3 %).

Говорячи про те, що буде для неї найважливішим у найближчі три роки, молодь віддає перевагу фактично тим самим цінностям, що й у попередньому питанні: матеріальне становище (49,3 %), народження та виховання дітей (46,2 %), здоров'я (43,4 %). Особливо зауважимо, що чільне місце у молоді посідає народження та виховання дітей.

Згідно відповідей на питання «Як Ви вважаєте, від чого залежить те, як складеться Ваше життя?» молодь у більшості випадків усвідомлює, що слід розраховувати передовсім на власні сили: 28,3 % респондентів обрали відповідь «Здебільшого від Вас» і ще 25,8 % – «Більшою мірою від Вас, ніж від зовнішніх обставин». Оцінюючи власні можливості, молоді люди вважають, що найвищі вони у таких сферах: дотримання звичаїв і традицій свого народу (35,4 %), власні дії відповідно до сумління та переконань (33,9 %), досягнення для себе та своєї сім'ї матеріального благополуччя (32,5 %) та отримання важливої інформації (31,5 %). Водночас достатньо

низько молодь оцінює свої можливості щодо впливу на прийняття рішень, які стосуються життя свого міста або села, судового захисту, відкриття «власної справи», отримання кваліфікованої медичної допомоги та вдалого працевлаштування за спеціальністю.

Найбільше турбують сучасну молодь проблеми, пов'язані із економічним станом країни (63,3 %), загальним падінням рівня життя населення (60,0 %), працевлаштуванням (52,0 %), корупцією та некомпетентністю влади (50,5 %) та військовими діями на Сході України (49,2 %). Переважна більшість опитаних є віруючими людьми – 73,6 %.

У 2017 р. Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно із соціологічною компанією GfK Ukraine було проведено Всеукраїнське опитування «Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири». Опитування було присвячене проблемам дозвілля, питанням родини, освіти та працевлаштування, міграції, цінностей молоді, а також ставленню молоді до політичної системи в цілому та зовнішньої політики зокрема тощо [3].

Результати цього опитування з приводу ціннісних орієнтирів сучасної української молоді свідчать про те, що молодь в Україні є носіями і традиційних, і пострадянських цінностей. Дотримання традиційних цінностей виявляється у ставленні до сім'ї та міжособистісних відносин, а пострадянських – до корупції та громадянської відповідальності. На думку авторів дослідження, його результати загалом підтверджують таке: хоча українці в більшості розділяють основні ціннісні орієнтири європейської спільноти, разом з тим, уявлення українців про європейські цінності є фрагментарним та суперечливим [3].

Зауважимо, що незаперечно важливу роль у формуванні системи цінностей відіграє соціальний інститут освіти (від дошкільної до вищої). Тому одне з головних завдань держави, враховуючи глобальні світові тенденції, полягає у забезпеченні функціонування системи освіти на високому сучасному конкурентоспроможному рівні.

Література до розділу 3.2.

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь : Пер. с англ.; под ред. С. А. Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. 620 с.

2. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді. Київ, 2016. URL : https://sport.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/zvit-doslidjennya-2016.pdf

3. Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. Київ, 2017. URL : http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf

3.3. ЦІННІСНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ: ЗА ДАНИМИ МІЖНАРОДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ WORLD VALUES SURVEY

*Олександр Сакало
Сергій Степаненко*

Серед сучасних науковців – соціологів, економістів, політологів та ін., побутує усталена думка, що одним із основних інтегруючих елементів будь-якого суспільства є соціальні цінності. Цінності, певним чином, репрезентують суспільство, погляди та світогляд його членів, становлять основу культури суспільства.

Соціальні цінності розглядаються у широкому та вузькому значенні. У першому випадку – це значимість явищ та предметів реальної дійсності з погляду їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальної групи, особистості. У другому – моральні та естетичні імперативи (вимоги), які вироблені людською культурою та є продуктами суспільств, свідомості. Індивід інтерналізує (засвоює) цінності у процесі своєї соціалізації [10].

Соціальні цінності виконують функцію орієнтування людини у житті та соціальному просторі, визначають, що саме для кожного з нас є більш важливим, що менш, а чим взагалі можна поступитися. Цінності є ваговою складовою мотивації соціальної поведінки, вони надають нам виправдання власних вчинків. За допомогою системи цінностей регулюється соціальна взаємодія [1, с. 518].

Цінності завжди перебували в полі зору науковців. Вивчення соціальних цінностей у міжнародному масштабі є надзвичайно цікавим та надає можливість глибинного багатofакторного аналізу як сучасного стану

та особливостей того чи іншого суспільства (країни), так і прогнозування динаміки розвитку суспільств, їхньої еволюції у тому чи іншому напрямку. Найбільшим сучасним міжнародним дослідницьким проєктом вивчення соціальних цінностей є «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey, далі – WVS), який очолював відомий американський соціолог, директор Центру політичних досліджень при Інституті соціальних досліджень Університету штата Мічиган, професор Р. Інглхарт. На сьогодні соціологічними дослідженнями у рамках проєкту охоплено 97 країн, що загалом репрезентують 90% населення планети. Загалом, з 1981 по 2012 рр., було здійснено 6 етапів опитувань громадської думки. Впродовж 2017–2020 рр. у світі відбувається 7 хвиля дослідження [11].

Рональд Франклін Інглхарт (*Ronald Franklin Inglehart*; 1934–2021 рр.) – американський соціолог, політолог, професор Мічиганського університету. Автор теорії постматеріалізму, діаграми цінностей. Керівник проєкту Всесвітнього дослідження цінностей (World Values Survey).

Основні праці: «Тиха революція» (1977 р.), «Культурний зсув у розвиненому індустріальному суспільстві» (1989 р.), «Модернізація та постмодернізація» (1997 р.), «Духовне і світське. Релігія та політика в світі» (2004 р.), «Модернізація, культурні зміни і демократія» (2005 р.) та ін.

Зауважимо, що цінності є неоднорідними – можна виокремити як рівні соціальних цінностей, так і їхні види залежно від різних критеріїв. Цінності можуть бути моральними та матеріальними, політичними, економічними, релігійними тощо. Традиції, ритуали, обряди і т. п. теж можна вважати своєрідними соціальними цінностями.

WVS є широкомасштабним проєктом, котрий дозволяє проаналізувати як систему цінностей суспільства тієї чи тієї країни загалом, так і виокремити

для вивчення різні види цінностей. Також можливі порівняння ціннісних орієнтації населення різних країн між собою, зіставлення думок та оцінок різних вікових і гендерних груп.

Серед багатьох аспектів та сфер життєдіяльності населення, що їх охоплює дослідження WVS, ми звернемо нашу увагу на економічні цінності, тобто все те, що пов'язано з поведінкою, судженнями, орієнтаціями людини в рамках соціального інституту економіки, його складових елементів, а також дотичних до нього явищ та процесів. Економічні цінності є вагомим мотиватором, вони скеровують, організовують діяльність людини та тісно пов'язані з таким важливими аспектами економічної поведінки як визначення уподобань та вибір.

Отже, маємо проаналізувати економічні ціннісні орієнтації, притаманні сучасному українському суспільству, на основі даних соціологічного дослідження WVS.

В Україні опитування в рамках WVS проводилися Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка. Останнє опитування, в рамках шостої загальної хвилі, було здійснене у 2011 р. Керівником проекту у нашій країні була О. Балакірева, котра є автором низки робіт з цієї теми [2, 3]. Також серед науковців, які розробляють цю проблематику, слід назвати праці В. Місютіної [5], А. Ручки [6, 7], Ю. Савельєва [8, 9].

Дослідження WVS є крос-національними, лонгitudними програмами, що демонструють зміни у світогляді людей стосовно того, чого вони хочуть від життя. Соціологи опитують представників усіх прошарків населення, використовуючи стандартизовані опитувальники, за допомогою яких з'ясовуються зміни у цінностях, що стосуються релігії, гендерних взаємин, трудової мотивації, демократії, системи управління в країні, соціального капіталу, участі у політичному житті, толерантності, охорони навколишнього середовища та суб'єктивного відчуття благополуччя тощо. Науковці аналізують вплив змін у цих цінностях на економічний розвиток країни,

якість життя людей та демократію. Загалом, доводиться теза, що погляди на життя населення країни відіграють ключову роль у її економічному розвитку, у виникненні та функціонуванні демократичних інститутів, у поширенні гендерної рівності, а також суттєво впливають на ефективність управління. Дослідження здійснюються у країнах із різними політичними режимами, які мають різний економічний розвиток та багатоманіття усіх культурних форм.

В основу порівняння дослідниками покладена класифікація, котра нараховує чотири типи цінностей, об'єднаних у дві великі категорії: цінності Виживання/Самовираження та Традиційні/Секулярно-раціональні цінності [4, с. 80–84].

До цінностей виживання належать економічна та фізична безпека, матеріальні цінності, нетерплячість до інакодумства, ксенофобія, низька оцінка свободи та прав людини, готовність прийняти авторитаризм, покірність; до цінностей самовираження – високі оцінки особистості, прав і свобод людини, успіху, матеріальні блага, гендерна рівність. Загалом, результати досліджень засвідчують, що цінності виживання більш притаманні посткомуністичним східноєвропейським країнам та країнам Азії та Африки, а цінності самовираження – жителям Західної Європи та англомовним країнам (США, Канада, Австралія). Помічений зв'язок між ступенем поширеності у країні цінностей самовираження та рівнем її благополуччя.

У другій категорії до традиційних цінностей належать релігія, сім'я, патерналізм, соціальний конформізм; до секулярно-раціональних – раціональна поведінка, досягнення успіху, перевага світської держави, незначна роль релігії. Традиційні цінності яскраво виражені у країнах Латинської Америки та Африки. Натомість секулярно-раціональні цінності притаманні в першу чергу жителям європейських країн з високою долею протестантизму (Швеція, Швейцарія, Німеччина, Нідерланди) [4, с. 91]. Результати WVS доводять, що економічний розвиток та зростання

матеріальних ресурсів призводять до розвитку цінностей самовираження, а на цій основі, у свою чергу, відбувається розвиток та становлення демократії.

Отже, розглянемо, яким чином українці відповідали як на основні питання анкети, так і на ті, що стосуються економічної сфери життя. Зазначимо, що соціологічна вибірка під час опитування нараховувала 1500 осіб, з них 675 чоловіків і 825 жінок. За віковим параметром вибірка розподілилась так: від 18 до 29 років – 340 осіб, 30–49 років – 489 осіб і 50 та старше – 672 особи. Статистична похибка становила 2,6 %.

Відповідаючи на питання про важливість для них роботи 52,6 % респондентів відповіли, що вона є для них дуже важливою, ще 26,2 % вважають її доволі важливою. Отже, робота є безсумнівно важливим соціальним інститутом та сферою життя для переважної більшості українців. Абсолютна більшість – 85,6 % респондентів вважають дуже важливою таку особистісну якість, як працьовитість і прагнуть виховувати її у своїх дітей.

Разом із тим, українці, вочевидь, не включають до числа абсолютно необхідних якостей ощадливість (бережливе ставлення до грошей та речей) – таку якість вважають за необхідне виховувати у дітей 45,1 % опитаних. Ще менш популярною є безкорисливість – за неї віддали свій голос лише 19,1 % респондентів.

Дослідження продемонструвало, що абсолютна більшість респондентів не є членом громадських організацій. Так, 85,5 % не є членами профспілок. 96,8 % респондентів не входять до складу жодних професійних об'єднань. 98 % не належать до організацій із захисту прав споживачів.

Попри традиційні стереотипи, для українців все ж таки притаманна помітна гендерна рівність. Так, наприклад, 45,1 % опитаних не згодні з твердженням про те, що, якщо жінка заробляє більше, ніж її чоловік, то це скоріше викличе проблеми (згодні – 20,1 %), а 53,2 % згодні з тим, що працювати – це кращий спосіб для жінки бути незалежною. Крім того, 45,5 % опитаних не згодні з тим, що, за умови нестачі робочих місць, перевага у їхньому отриманні повинна віддаватися чоловікам. 63,8 % респондентів не

згодні або абсолютно не згодні з тим, що, якщо мати працює, то це погано для її дітей. Більше частина опитаних – 53,8 %, не згодні з твердженням, що, в цілому, із чоловіків виходять кращі керівники бізнесу, ніж з жінок. Втім, оскільки 89,6 % опитаних вважають, що вести домашнє господарство – така ж важлива справа, як робота, за яку платять зарплату, можна припустити, що непрацююча жінка-домогосподарка сприймається суспільством цілком нормально.

Водночас, українці не дуже хочуть поступатися робочими місцями іноземцям – 73,8 % респондентів ствердно відповіли на питання, що працедавці повинні надавати перевагу українцям, коли робочих місць мало.

Безумовно, суттєвий вплив на ціннісні орієнтації наших співгромадян, на жаль, має низький рівень життя, про що свідчать як національні економічні показники, так і відповіді на деякі питання анкети. Зокрема, 64,2 % респондентів оцінюють фінансове становище своєї родини на 1-5 балів за 10-бальною шкалою, а 77,8 % вважають економічне зростання найбільш важливою метою для країни на наступні десять років. Також, 75,8 % опитаних вважають найважливішим для суспільства стабільність в економіці.

Оцінюючи ймовірні можливі зміни у майбутньому, зменшення важливості роботи 42,8 % українців оцінили як погану перспективу, 31,9 % – як гарну, 25,3 % – байдуже до цього. Разом із тим, майбутній розвиток технологій 70,3 % населення оцінюють як позитивний момент.

Обираючи можливий опис самих себе, респонденти відповідали таким чином: бути багатим, мати багато грошей і коштовних речей важливо лише для 16,6 % і ще 42,4 % опитаних бачать у цьому окремі власні риси. Порівняно небагато українців хочуть бути дуже успішними і щоб оточення знало про їхні досягнення – важливо або дуже важливо це для 24,7 % респондентів. 63,4 % опитаних вважають, що найбільшою проблемою у світі є те, що значна частина людей проживає у бідності та нужденності.

Зіставляючи економічне зростання та екологічну безпеку, голоси розподілилися майже порівну: 47,7 % вважають, що економічне зростання не повинно шкодити навколишньому середовищу, а 45 % переконані, що економічний розвиток повинен бути пріоритетним попри екологічну небезпеку.

Однією з важливих проблем нашого (втім, як і будь-якого іншого) суспільства є соціальна нерівність. Так, 80 % українців абсолютно або більшою мірою вважають, що треба зменшити різницю у доходах серед населення.

Результати опитування засвідчили, що українське суспільство більш схильне до так званої «зрівнялівки» у доходах – 32,3 % опитаних чітко виступають за це, а ще 25,8 % близькі до такої точки зору. Попри вже тривалий час існування інститутів ринкової економіки та приватної власності, значна частина українців – 25 %, вважає, що частку державної власності в економіці слід збільшити, тоді як за зростання частки приватної власності у бізнесі та промисловості категорично виступає лише 6,9 % респондентів. Так само значну залежність від держави та уряду демонструє відповідь на питання: «Чи згодні ви з думкою, що уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені?» – 44,9 % громадян повністю згодні з таким твердженням, ще 23,5 % – близькі до нього. Натомість, повну відповідальність на себе покладають лише 4 % опитаних.

71,7 % українців так чи так вважають, що така характерна ознака ринкової економіки як конкуренція – це добре. 65,2 % вважають, що старанна робота зрештою винагороджується. Показово, що 54,9 % респондентів більшою чи меншою мірою схиляються до думки, що люди можуть розбагатіти тільки за рахунок інших. Також прикметно, що 39,8 % не дуже довіряють, а 21 % опитаних зовсім не довіряють профспілкам.

Характерно негативне ставлення до бізнесу значної частки населення простежується за відповідями на питання про довіру великим компаніям та

банкам. Першим не дуже довіряють 40,7 % опитаних, зовсім не довіряють – 17,9 %; другим не дуже довіряють 41 %, а зовсім не довіряють 26,4 %.

Однією з невід’ємних ознак демократичного режиму українці вважають державну допомогу безробітним – так чи так це підтримують 88,2 % опитаних. Ще однією рисою демократії наші співвітчизники вважають забезпечення державою рівності населення у доходах – більшою чи меншою мірою за це виступають 78,7 % респондентів.

Цікаво, що більшість опитаних (84,6 %) вважають цілком прийнятною ситуацію, коли їхнім начальником буде кваліфікована 30-річна людина. А от на аналогічну ситуацію із 70-річним кваліфікованим начальником 57,1 % опитаних вважають скоріше неприйнятною. Водночас, абсолютна меншість – лише 5,6 % вважають, що літні люди отримують від уряду більше, ніж заслуговують. Відповідаючи на питання про згоду чи незгоду із твердженням, що компанії, котрі наймають молодих, домагаються великих успіхів, ніж ті, що використовують працівників різного віку, ми маємо такі результати: абсолютно згодні – 9,3 % респондентів, згодні – 33,7 %, не згодні – 43,6 %, абсолютно не згодні – 13,4 %.

Цілком прогнозовано, що українці у більшості своїй переймаються вірогідністю втратити роботу – 64,4 % опитаних це дуже турбує або турбує значною мірою. Доволі значна частка респондентів – 60,9 %, зізналася, що впродовж останніх дванадцяти місяців часто або іноді відчувала нестачу грошей.

Дослідження засвідчило, що у сфері правового регулювання економічних відносин українці є доволі законослухняними. Так, 86,5 % опитаних так чи так вважає, що отримання державних виплат, на які у людини немає права, не заслуговує на виправдання. Так само, 89 % вважають, що не заслуговує на виправдання ухиляння від сплати податків, якщо є така можливість.

Згідно результатів опитування, більше половини (56,3 %) респондентів працюють в урядових (державних) установах, 37,3 % – у приватних компаніях і 6,4 % – у приватних некомерційних організаціях.

Приблизно порівну розподілилися опитані за видом праці – фізичною чи розумовою: першою переважно займаються 52 % опитаних, другою – 48 %. Майже ідентичні результати бачимо у відповідях на питання: «наскільки ви незалежні, самостійні у вашій роботі?» – 51,9 % українців більшою мірою несамотійні, переважно самостійні – 48,1 %.

Результати дослідження продемонстрували такий класовий поділ суспільства: 42,9 % респондентів вважають себе належними до робітничого класу, далі йде нижчий середній клас – до нього себе зараховують 32,2 %, ще 14,6 % ідентифікують себе із вищим середнім класом, 9,4 % – нижчий клас і лише 1 % записав себе до вищого класу.

Ранжуючи власні родини по групах за рівнем доходу, більшість українців (73,6 %) записали свої сім'ї до груп із середнім або низьким рівнем доходу.

Отже, проаналізувавши наведені вище результати, вважаємо, що в економічній сфері життя українське суспільство характеризується очевидним поєднанням цінностей виживання, раціональних та традиційних цінностей. Наші співвітчизники працьовиті, довіряють молоді, проте, водночас, більше схильні покладатися на державу, аніж на власні сили, не дуже довіряють приватному бізнесу та піклуються про навколишнє середовище.

Беззаперечно система існуючих у нашому суспільстві економічних цінностей (як і всіх цінностей загалом) має важливий, а часом визначальний вплив на економічну поведінку громадян. Тому безсумнівно ця система повинна бути об'єктом постійного моніторингу та аналізу. Наслідком цього вивчення повинні стати конкретні дієві пропозиції щодо здійснення різних заходів у рамках економічної політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Література до розділу 3.3.

1. Аберкромби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер; под ред. С.А. Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. 620 с.
2. Балакірева О. М. Демократичні цінності в українському суспільстві. *Український соціум*. 2007. № 3. С. 7–25.
3. Балакірева О. М. Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996-1999-2006 рр. *Український соціум*. 2008. № 2. С. 135–164.
4. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. М. : Новое издательство, 2011. 464 с.
5. Місютіна В. І. Соціально-економічна нерівність та зміна ціннісних орієнтацій українців. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні: монографія; за ред. канд. соціол. наук Балакіревої О. М.; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. К., 2011. 592 с.
6. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов трансформації. *Українське суспільство*. Соціологічний моніторинг. ІС НАНУ, 2011. С. 201–215.
7. Ручка А., Наумова М. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 1, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга]. К. : ІС НАНУ, 2013. С. 285–297.
8. Савельєв Ю. Б. Емансипаційні цінності і толерантність у контексті модернізації українського суспільства. *Український соціум*. 2015. № 1 (52). С. 68–81.
9. Савельєв Ю. Б. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процеси модернізації. *Український соціум*. 2014. № 1 (48). С. 66–77.
10. Энциклопедия социологии. URL : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/4577>
11. World Values Survey. URL : http://www.worldvaluessurvey.org/index_surveys.

3.4. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ЦІННІСНОМУ ВИМІРІ

Олександр Сакало

Науковці вважають, що одним із фундаментальних інтегруючих чинників будь-якого суспільства, соціальної спільноти або групи є система соціальних цінностей, які становлять основу культури того чи того суспільства. Саму культуру іноді розглядають як опанування дійсності за допомогою цінностей.

Загальне поняття «цінність» було введено до наукового обігу німецьким філософом ХІХ ст. Р. Г. Лотце. Одне із можливих визначень соціальних цінностей може бути таким: соціальні цінності – це ієрархічно розташовані значення, що впорядковують для людини Всесвіт, довкілля, соціальні відносини, речі тощо [10, с. 99]. До основних функцій соціальних цінностей належать: створення своєрідної шкали переваг та орієнтування людини у соціальному просторі; мотивування соціальних дій та надання людині виправдання своїх вчинків; регулювання соціальної взаємодії та відносин [10, с. 99].

За Т. Парсонсом, соціальний порядок залежить від існування загальних, визнаних усіма цінностей, які вважаються легітимними та обов'язковими, виступаючи тим стандартом, за допомогою якого обираються цілі дій [1, с. 518].

Вивчення соціальних цінностей у міжнародному масштабі надає можливість глибокого багатофакторного аналізу як сучасного стану та особливостей того чи того суспільства (країни), так і прогнозування динаміки розвитку суспільств, їхньої еволюції у тому чи тому напрямі [10, с. 99]. Найбільш масштабним на сьогодні міжнародним дослідницьким проектом вивчення соціальних цінностей є «Світове дослідження цінностей» (World

Values Survey, далі – WVS). Засновником та координатором цього проекту є відомий американський соціолог, директор Центру політичних досліджень при Інституті соціальних досліджень Університету штата Мічіган, професор Рональд Інглгарт. У рамках проекту проведено соціологічні дослідження у 97 країнах, що загалом охоплюють 90 % населення планети. Всього, з 1981 по 2021 рр., було здійснено 7 етапів опитувань громадської думки [11].

Опитування в рамках WVS в Україні проводилися Центром «Соціальний моніторинг» разом з Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка. Останнє опитування, в рамках шостої загальної хвилі, було здійснене у 2011 р. під керівництвом О. Балакіревої – автора низки робіт із цієї проблематики [2, 3]. Серед науковців, які займаються цією темою варто назвати праці А. Ручки [6, 7], Ю. Савельєва [8, 9], В. Місютіної [5].

WVS є крос-національним дослідженням з використанням лонгітюдних програм, що демонструють зміни у світогляді людей щодо їхніх життєвих очікувань і бажань. Соціологи використовують стандартизовані опитувальники, за допомогою яких з'ясовуються зміни представників усіх прошарків населення у цінностях, що стосуються релігії, гендерних взаємин, трудової мотивації, демократії, системи управління в країні, соціального капіталу, участі у політичному житті, толерантності, охорони навколишнього середовища, суб'єктивного відчуття благополуччя тощо. Науковці аналізують вплив змін у цих цінностях на економічний розвиток країни, якість життя людей та демократію. Доводиться теза, що погляди на життя населення країни відіграють суттєву роль у її економічному розвитку, у виникненні та функціонуванні демократичних інститутів, у поширенні гендерної рівності, а також впливають на ефективність управління. Дослідження здійснюються у країнах із різними політичними режимами, які мають різний економічний розвиток та являють собою багатоманіття усіх культурних форм [10, с. 99].

Про критерії порівняння та перелік груп цінностей нами було зазначено у попередньому розділі, тому зупинимось на деяких результатах опитування. Соціологічна вибірка нараховувала 1500 осіб, з них 675 чоловіків і 825 жінок. Розподіл за віковим параметром такий: від 18 до 29 років – 340 осіб, 30–49 років – 489 осіб і 50 і старше – 672 особи. Статистична похибка – 2,6 %.

Відповідаючи на питання про важливість для них тих чи тих соціальних інститутів, явищ, людей тощо (сім'я, політика, друзі та ін.), респонденти змалювали таку картину. Абсолютна більшість (92 %) зазначили, що для них дуже важливою є сім'я (ще 6,6 % обрали варіант «доволі важлива»). 44 % опитаних вважають дуже важливими друзів (доволі важливі – 41,6 %). Вільний час дуже важливий для 36,9 % і доволі важливий для 43,6 % респондентів. Натомість, політика виявилася дуже важливою лише для 7,4 % українців і доволі важливою для 21,1 % (зауважимо, що опитування проводилося до глибокої політичної кризи і подій на Майдані 2013–2014 рр.). Робота є дуже важливою для 52,6 % і доволі важливою для 26,2 % людей. Соціальний інститут релігії виявився дуже важливим для 26,3 % і доволі важливим для 34,5 % респондентів. Отже, як бачимо, для українців найбільш важливими є сім'я та робота, на відміну від політики. Не настільки важливою є й релігія [10, с. 99].

При цьому, лише 16,1 % респондентів вважає себе дуже щасливими, а 52 % – доволі щасливі. Також, тільки 6 % українців оцінюють стан власного здоров'я як дуже добрий і ще 31,2 % як просто добрий.

Серед якостей, котрі наші співвітчизники хотіли б виховати у своїх дітей, найбільш важливими є: працьовитість (85,8 %), відповідальність (75,5 %), терпимість і пошана до інших людей (59 %). Натомість, найменш необхідними виявилися: уява (13 %), безкорисливість (19,9 %) та релігійність (22,3 %).

На нашу думку, доволі прикметним є те, що для українців притаманний низький рівень довіри у суспільстві – 70,3 % опитаних відповіли, що потрібно бути дуже обережними у стосунках із більшістю людей.

Дослідження продемонструвало, що абсолютна більшість респондентів не є членом жодних громадських організацій і, відповідно, не бере активної участі у їхній роботі. Лише 0,3 % опитаних є активними членами екологічних організацій, 0,7 % – професійних об'єднань і по 0,8 % – груп самопомоги і взаємодопомоги, організацій захисту прав споживачів і гуманітарних або добродійних організацій. Тобто, наведені вище цифри, на жаль, дають підстави говорити про те, що українці мало довіряють одне одному і майже не займаються питаннями екології, допомоги та добродійності, а також захисту власних прав як споживачів [10, с. 100].

Говорячи про різні групи людей, з представниками яких українці не хотіли б жити по сусідству, найбільш негативне ставлення отримали: наркомани (91,5 %), алкоголіки (83,6 %) та гомосексуалісти (61,7 %). Остання цифра, на нашу думку, свідчить про прихильність наших співвітчизників до традиційних цінностей з одного боку і низький рівень толерантності – з іншого. Цей же висновок, вочевидь, до певної міри, доповнюють результати з питання: «Чи згодні ви з наступним твердженням: коли робочих місць мало, працедавці повинні давати перевагу українцям перед іноземцями?», на яке 73,8 % респондентів дали схвальну відповідь [10, с. 100].

Попри традиційні стереотипи, для українців все ж таки притаманна гендерна рівність. Так, 45,1 % опитаних не згодні з твердженням про те, що, якщо жінка заробляє більше, ніж її чоловік, то це скоріше викличе проблеми (згодні – 20,1 %), а 53,2 % згодні з тим, що працювати – це кращий спосіб для жінки бути незалежною. 63,8 % респондентів не згодні або абсолютно не згодні з тим, що, якщо мати працює, то це погано для її дітей. 81,8 % українців не згодні або абсолютно не згодні з тим, що університетська освіта важливіша для хлопчика, ніж для дівчинки. Так само більше частина опитаних (53,8 %), не згодні з твердженням, що, в цілому, чоловіки є кращими керівниками у бізнесі, ніж жінки. Цікаво, що, коли мова йшла про політичне лідерство, то відповіді розподілилися майже порівну – 51,9 %

згодні з тим, що чоловіки краще підходять на цю роль, ніж жінки, а 48,1 %, відповідно, – не згодні. Втім, оскільки 89,6 % опитаних вважають, що вести домашнє господарство – така ж важлива справа, як робота, за яку платять зарплату, можна припустити, що непрацююча жінка-домогосподарка сприймається суспільством цілком нормально [10, с. 100].

Дослідження продемонструвало, що українці сильно пов'язані зі своїми батьками і дуже хочуть, щоб вони ними пишалися – 79,2 % респондентів вважають це однією з найважливіших життєвих цінностей.

Зазначимо, що більшість респондентів достатньо високо оцінюють можливість свободи вибору у власному житті. Так, 56,1 % опитаних оцінили таку можливість від 6 до 10 балів за десятибальною шкалою.

Відповідаючи за такою ж шкалою на запитання: «Як ви вважаєте, якщо з'явиться нагода, чи спробували б більшість людей використати вас у своїх інтересах, або поводитися б порядно і чесно?», думки опитаних українців розділилися порівну – 50 % вибрали оцінку від 1 до 5 балів, що свідчить про доволі значний рівень недовіри у нашому суспільстві.

Безумовно, суттєвий вплив на ціннісні орієнтації наших співгромадян, на жаль, має низький рівень життя, про що свідчать як економічні показники держави, так і відповіді на деякі питання анкети. Зокрема, 64,2 % респондентів оцінюють фінансове становище своєї родини на 1–5 балів за десятибальною шкалою, а 77,8 % вважають економічне зростання найбільш важливою метою для країни на наступне десятиліття. Також, 75,8 % опитаних вважають найважливішим для суспільства стабільність в економіці [10, с. 100].

Характерно, що, порівнюючи за ступенем важливості такі моменти, як: підтримання порядку у країні, боротьбу із зростанням цін, більше залучення людей до прийняття важливих державних рішень та захист свободи слова, українці надають перевагу збереженню порядку (42,7 %) і майже зовсім не переймаються свободою слова (3 %).

Наприкінці 2011 р., даючи відповідь на питання, чи готові вони битися за свою країну у випадку війни, 40,3 % українців відповіли схвально, 29,8 % – негативно, 22,7 % не знають або не впевнені, а 7,1 % взагалі відмовилися відповідати.

Обираючи можливий опис самих себе, респонденти відповідали таким чином: 29,5 % ідентифікували себе як людину, для якої важливо або дуже важливо пропонувати нові ідеї, бути творчою особистістю, йти своїм шляхом. Бути багатим, мати багато грошей важливо лише для 16,6 % опитаних, добре проводити час та балувати себе важливо для 19,1 %, а от жити у безпеці – для 46,5 %. Щось хороше для суспільства важливо або дуже важливо робити для 39,4 % респондентів. Порівняно небагато українців хочуть бути дуже успішними і щоб оточення знало про їхні досягнення – важливо або дуже важливо це для 24,7 %. Також, ми не полюбаємо пригоди, ризик, що супроводжують життя повне захоплюючих подій – це важливо лише для 13,7 % опитаних.

На нашу думку, необхідно зауважити, що українцям властиве наслідування традицій і звичаїв, прийнятих у наших родинах або релігії – важливим вважають це 57 % респондентів. Також, наші люди, загалом, прагнуть поводитися правильно і не здійснювати вчинків, які не схвалюються оточенням – це важливо для 47,1 % опитаних. Цікаво та показово, що українці, в цілому, прагнуть турбуватися про довкілля та природу (це важливо для 39,5 %), але, разом із тим, абсолютна більшість – 97,2 % респондентів ніколи не брали участь у демонстраціях на захист екології [10, с. 100].

Показовим є блок запитань про те, наскільки українці довіряють (повністю, в деякій мірі, швидше ні чи зовсім ні) різним категоріям людей. Найбільшої довірою серед респондентів користується сім'я – їй повністю довіряють 91,9 % опитаних. Сусідам повністю довіряють 23,1 % респондентів, у деякій мірі – 54,8 %. Особистим знайомим повністю довіряють 18,3 % опитаних, деякою мірою – 67,2 %. А от людям, з якими

вони вперше зустрілися, повністю довіряють лише 0,9 % українців. Представники інших релігій та національностей також не користуються довірою – лише 3 % опитаних дали абсолютно позитивну відповідь на це питання щодо релігії та 4,3 % – щодо національності. Отже, маємо ще одне підтвердження тези про те, що українці більшою мірою зорієнтовані на сім'ю та родичів, яким повністю довіряють, натомість, від незнайомих ми є дуже закритими [10, с. 101].

Серед організацій та соціальних інститутів (крім сім'ї) найбільшою довірою серед наших співвітчизників користаються релігія, університети та армія: першій повністю або в певній мірі довіряють 75,2 % респондентів, другим – 65,6 %, а третій – 58,7 % (можемо припустити, що рівень довіри до армії впродовж останніх років зріс, проте це потребує збору нової інформації). Середній рівень довіри мають преса (53,1 %) та телебачення (56,1 %). А от міліція, суди, уряд, політичні партії, парламент, державні установи, великі компанії, банки мають помітно нижчий рівень довіри [10, с. 101].

Таким чином, спираючись на наведені вище результати опитування, можна стверджувати, що для українського суспільства, в цілому, характерним є певний ціннісний симбіоз. Для людей більш притаманними є цінності виживання та секулярно-раціональні цінності, втім, водночас, мають помітне поширення й традиційні цінності. Вочевидь, таке поєднання є характерним для суспільств, котрі перебувають у стані транзиту або трансформації, до яких належить й Україна. Цінності самовираження поки що не мають великого значення для наших співвітчизників. За ціннісним портретом українці є найбільш близькими до болгар, білорусів, росіян, молдаван. Проте, соціальні цінності, безумовно, не є сталими і змінюються із плином часу [10, с. 101].

Література до розділу 3.4.

1. Аберкромби Н. Социологический словарь : Пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер ; под ред. С.А. Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. 620 с.
2. Балакірева О. М. Демократичні цінності в українському суспільстві. *Український соціум*. 2007. № 3. С. 7–25.
3. Балакірева О. М. Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996-1999-2006 рр. *Український соціум*. 2008. № 2. С. 135–164.
4. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. М. : Новое издательство, 2011. 464 с.
5. Місютіна В. І. Соціально-економічна нерівність та зміна ціннісних орієнтацій українців. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : монографія ; за ред. канд. соціол. наук Балакіревої О.М. ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. К., 2011. 592 с.
6. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов трансформації. *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг*. ІС НАНУ, 2011. С. 201–215.
7. Ручка А., Наумова М. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 1, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга]. К. : ІС НАНУ, 2013. С. 285–297.
8. Савельєв Ю. Б. Емансипаційні цінності і толерантність у контексті модернізації українського суспільства. *Український соціум*. 2015. № 1 (52). С. 68–81.
9. Савельєв Ю. Б. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процеси модернізації. *Український соціум*. 2014. № 1 (48). С. 66–77.
10. Сакало О.Є. Ціннісний портрет українського суспільства: за даними World Values Survey. *Актуальні проблеми філософії та соціології*: науково-практичний журнал. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 99–101.
11. World Values Survey. URL: http://www.worldvaluessurvey.org/index_surveys.

РОЗДІЛ 4.

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРУДОВИХ
ВІДНОСИН**

4.1. ДОХОДИ ВІД ПРАЦІ І ВЛАСНОСТІ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

Борис Шевченко

Сучасний стан розвитку суспільних відносин, визнання людини найвищою соціальною цінністю зумовлюють необхідність визнання примату права над державою. Сучасні процеси трансформацій усіх сфер суспільного життя пов'язані з утвердженням у суспільній свідомості, у загальній ієрархії соціальних цінностей ідей людяності, прав особистості та їхнього захисту. Найголовніше у системі права – це права людини, які охоплюють усі сфери її життя та діяльності – соціальну, політичну, громадянську, економічну, гуманітарну. Будь-хто однаковою мірою боляче сприймає порушення будь-якого з його прав у кожній із цих сфер.

Особливості перебігу процесів соціальної та економічної трансформації в українському суспільстві призвели до широкомасштабних порушень економічних прав людини, які досягли такого рівня, що зачепили більшість тих, хто вбачає джерело свого життєвого добробуту не у власності, а в праці – фізичній чи розумовій. Особливо гостро порушення економічних прав відчувають соціально незахищені, вразливі верстви населення. При цьому важливо розуміти, що фізична, морально-духовна, соціальна й політична самосвідомість, самопочуття різних груп, прошарків і класів у своєму складному переплетінні та відносинах формують і визначають рівень соціальної і політичної стабільності суспільства, який підтримується й регулюється державою.

Як у цілому світі, так і в кожній окремій країні з різною інтенсивністю діють різноманітні фактори, які так чи так впливають на стан прав і свобод людини та громадянина. Однак в системі цієї множини факторів є такі, що дають змогу розкрити й розпізнати основу, глибинну природу прав і свобод

людини в суспільстві. Як свідчить історія розвитку економічної думки, таким фундаментальним фактором є співвідношення праці та власності, пошук шляхів розв'язання суперечностей між способами організації праці і формами привласнення її результатів.

Ортодоксальними точками зору в цій проблемі є дві: з одного боку, погляд на це прибічників такого суспільства, в якому спосіб праці та форми присвоєння її результатів повністю й безроздільно засновані на приватній власності, передусім на засоби виробництва; з іншого, – прибічників суспільства, заснованого на повному й тотальному усупільненні власності. Тут ми бачимо як одну крайність (класичний капіталізм), так і іншу (державний соціалізм). І перша, і друга ідеї – це утопії, які повністю скомпрометували себе в ХХ ст.

Сьогодні сучасні науковці-дослідники проблем власності дотримуються ідеї багатогранності і різноманіття її форм [1]. Конституція України визначає усі форми власності рівнозначними й рівноправними та усуває юридичні можливості дискримінації суб'єктів відносин власності у реалізації їхніх прав [2].

При цьому будь-яка формалізація прав і свобод, ідеологічне обґрунтування їх природи неможливі без розкриття місця і ролі праці у сучасному світі, враховуючи його найближчу перспективу – постіндустріальне суспільство. Найрізноманітніші, навіть протилежні погляди, мають спільне в тому, що праця, як складний і багатогранний процес взаємодії людини з природою та навколишнім її світом, повинна підтримувати й забезпечувати відповідно до суспільного прогресу фізіологічний та духовний рівні життя людини. Отже, праця – це невід'ємний біосоціальний стан людини. Протягом усієї історії людства змінювалися способи праці, форми та типи власності. Лише одне залишилось незмінним: вирішальна роль праці в житті людини.

З усього цього слідує, що у сучасному світі місце, стан та соціальний статус людини в суспільстві та державі має визначатися одночасно двома

компонентами – працею та власністю. Держава, залежно від своєї соціально-класової природи та інших особливостей, за допомогою правових засобів фіксує працю і власність та захищає їх від небажаних змін і порушень встановленого правопорядку. Залежно від характеру суспільного устрою пріоритет може надаватися або продуктивній праці, або власності та її відповідній формі. В тому і в інших випадках виникає соціальна нерівність людей і природне бажання відповідних суспільних сил досягти рівності між ними.

У теперішніх умовах у центрі уваги засобів масової інформації і діяльності влади поки що переважають ідеї приватної власності, їм надається пріоритет, що суперечить Конституції України, яка декларує рівноправність усіх форм власності.

Приватна власність пов'язана з людською природою, з тілесним і душевним устроєм людини, з «...життям людського інстинкту, з тими внутрішніми мотивами, які примушують людину працювати над зовнішніми речами і будувати господарство» [3]. Слід відзначити, що автор наведеної цитати І. Ільїн влучно підмітив взаємозв'язок приватної власності з інстинктами людини, але життя і діяльність людини та прогрес людства в цілому залежать не тільки і не стільки від інстинктів, як від її розумової діяльності. Всі великі, визначні досягнення людства й науково-технічного прогресу пов'язані із залученням державних і колективних форм власності. Отже, найбільшій продуктивності, віддачі від людини можна очікувати тоді, коли будуть введені в дію всі її потенційні можливості: інстинктивні і розумові.

Оптимізація кількісних і якісних співвідношень між працею і формами власності можлива тільки за активного втручання в цей процес соціально потужної, демократичної держави, яка діє у суспільстві, в якому встановилася співпраця і злагода, зумовлена соціальною необхідністю. Це спричинено тим, що сучасна демократична цивілізація досягла такого рівня технічного, технологічного та соціального рівня розвитку, за якого згубними

стають не лише війни, але такою ж мірою небезпечними можуть виявитися соціально-класові та релігійні конфлікти, соціальні суперечності і протиборства. Отже, ідея соціального партнерства, сумісності, злагоди та взаєморозуміння має бути ключовою в усіх формах існування стабільного суспільства.

У Конституції України наша країна проголошена демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1) [2]. А в соціальній державі усі – і влада, і її громадяни є рівними партнерами, кожен за своїми здібностями й можливостями створюють умови для поліпшення життя.

Соціальній державі необхідно відрегулювати і постійно зберігати баланс між досягнутим рівнем життя кожної окремої людини, не допускаючи появи ні супербагатіїв, ні жебраків. Сьогодні ж в Україні бідність і багатство розділяє прірва. Між цими полюсами практично немає переходу, бо частка людей із середніми доходами дуже незначна. Ось про що свідчать цифри: за даними ООН понад 60 % жителів України можна вважати бідними, оскільки їх середньомісячний дохід не перевищує 150 дол. США [4]. Тобто лише 20 % населення України спроможні забезпечити свої мінімальні потреби для життєдіяльності за рахунок офіційних надходжень. Деякі дослідники називають і показник у 10 %.

Наведені цифри відображають рівень життя населення: чим він вищий, тим легше врегулювати конфлікти в суспільстві та між людьми, які мають незіставні обсяги власності. Це залежить також від економічного й соціально-політичного впливу досить забезпечених прошарків у суспільстві незалежно від їхнього місця у соціумі. Саме тому у створенні багаточисельного середнього класу криється гарантія стабільності сучасного суспільства. Але вищевикладене та історичний досвід свідчить, що за пріоритету приватної власності створення середнього класу неможливе. У історії не було успішного суспільства, переважна частина членів якого мала б значну власність. У розвинених країнах, зокрема в США, більше половини членів суспільства є заможними, не маючи суттєвої власності. Головним

джерелом їхнього матеріального благополуччя виступають доходи від праці, насамперед інтелектуальної, тобто від продажу своїх знань, інтелекту.

Отже, при балансі активної творчої праці, яка адекватно оплачується за кількістю і якістю та при повазі, охороні й захисті чесно нажитої власності з'являються гарантії прав і свобод людини. Названі фактори відповідають ознакам розвинених країн, які започаткували свій рух до постіндустріальних суспільств [1]. Всі ці ознаки виписані і в Конституції України [2].

У соціальній державі праця і набута внаслідок добросовісної праці власність визначатимуть місце і роль людини в суспільстві, її соціальний та юридичний статус. Конституція України націлює на те, щоб не повторювати помилок початку реформ, коли власність ставала не результатом праці, а досягалася внаслідок перерозподілу державної власності.

Отже, наявність двох основних факторів, які визначають суспільно-правовий статус особи – високопродуктивної соціально корисної праці та чесно надбаної власності – ставить державу в особливе становище передусім у системі прав і свобод людини та громадянина, в становище, яке має назву – соціальна держава. Це червоною ниткою проходить крізь усю Конституцію України й означає, що головним вектором діяльності держави має бути створення гідних умов існування і розвитку людини чесною праці. Саме це твердження має стати абсолютним приматом політики держави у всіх сферах суспільного життя: від визначення рівня відкритості національної економіки до вибору напрямів інтеграційних прямувань.

Література до розділу 4.1.

1. Гальчинський А. Кінець тоталітарного режиму. Що далі? К. : Укр. пропілеї, 1996. 160 с.
2. Конституція України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
3. Ильин И. А. Блаженны собственники. *Новое время*. 1992. № 15. С. 57–59.
4. Кучер М. М. Побічні ефекти трансформаційних змін: кримінометрична характеристика соціально-економічних детермінант асоціальних проявів в Україні. URL : http://economyandsociety.in.ua/journal/12_ukr/80.pdf

4.2. ПОКОЛІННЯ Z: ЗМІНИ НА РИНКУ ПРАЦІ

*Тетяна Непокупна
Борис Шевченко*

Трансформаційні процеси, що супроводжують сучасний ринок праці, з-поміж іншого, спричинені й такими впливами: з одного боку, це автоматизація, роботизація, інформатизація, що впливають на структуру ринку праці, попит на робочу силу та її пропозицію, з іншого – сучасна молодь – представники покоління Z, які є носіями певних поведінкових характеристик. Сучасну молодь називають креативною, талановитою, «спорідненою» із сучасними цифровими технологіями, але водночас такою, котра не хоче і не буде підкорюватися компанії та бути їй вірним [1].

Про покоління Z (народжені \approx у 1996–2020 роках), покоління Інтернет, постміленіалів, лінкстерів (ті, хто міцно прив'язані один до одного та до усього світу за допомогою технологій [2]) говорять, що вони народилися з «мишкою у руці», в епоху прогресу дигіталізації. Припускається, що їхнім комфортним навколишнім середовищем є технології та інновації [3]: до 2020 р. покоління Z складатиме близько третини населення земної кулі [4].

Представники покоління Z лише починають виходити на ринок праці, оскільки в основному це сьгоднішні учні, студенти та випускники навчальних закладів. Але вони вже зайняті у сфері виробництва неповний робочий день, працюють після занять у школі або коледжі чи впродовж міжнавчального, канікулярного періоду, а то й паралельно з навчанням.

Становлення і розвиток постміленіалів як робочої сили, їхнього світогляду, способу і вектора мислення співпали із поступом т. зв. четвертої промислової революції. На думку Клауса Мартіна Шваба, «четверта промислова революція» є узагальнюючим терміном, який позначає велику кількість майбутніх перетворень у звичних для людини системах. Ці

перетворення спричинені масовим поширенням новітніх технологій: штучний інтелект, робототехніка, адитивне виробництво (3D-друк), нейротехнології, біотехнології, віртуальна і доповнена реальність, передові матеріали й енергетичні технології та ін. [5, с. 8].

Клаус Мартін Шваб
(*Klaus Martin Schwab*; 1938 р. н.) – німецький економіст, засновник і президент Всесвітнього економічного форуму в Давосі.

Це також період як жорсткої конкуренції, так і глобальних поглинань, період економічних маніпулювань і політичних інтриг, появи нових хвороб, епідемій тощо. За даними хедхантерського бюро Robert Half, 77 % покоління Z усвідомлюють, що їм доведеться боротися за робочі місця агресивніше, ніж мілєніалам [6]. Їхнє становлення супроводжується переходом від п'ятого технологічного укладу, який наповнений розвитком електроніки, робототехніки, лазерної і телекомунікаційної техніки до шостого технологічного укладу з можливостями NBIC-конвергенції (злиття нано-, біо-, інформаційних і когнітивних технологій). На думку вчених, NBIC-конвергенція дозволить створити штучний інтелект, кіборгів, будь-які матеріали з наперед передбаченими властивостями. З'явиться можливість програмування генів, що виведе генетичні модифікації на новий рівень та ін. Тому можна припустити, що представники покоління Z у подальшому історичному відтинку житимуть у період швидких змін технологій,

політико-економічних і соціальних нестабільностей, екологічних обмежень [7].

4-а промислова революція

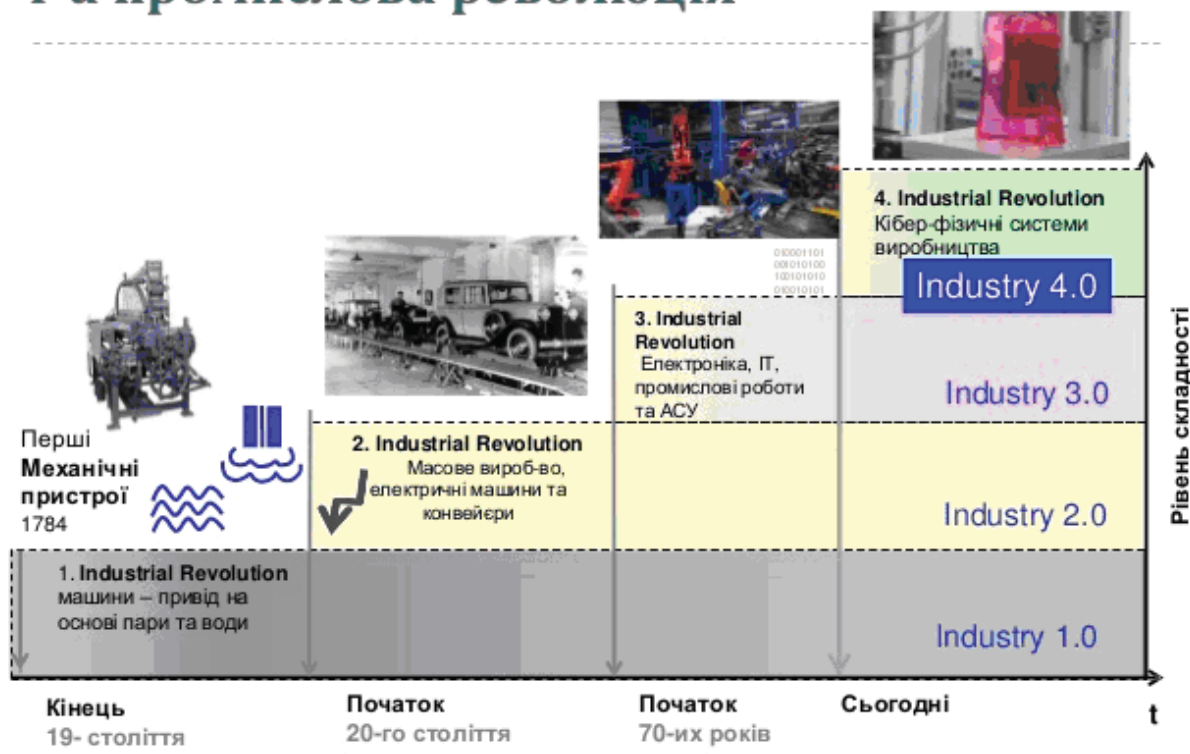

Рис. 1. Етапи промислових революцій [8]

На відміну від представників інших генерацій, про покоління Z суспільству відомо не так багато. Практики зазначають, що прогнозів робиться багато, але конкретики немає [9], адже вони лише почали проявляти себе у соціумі, у трудових відносинах. Характерні риси і цінності цього покоління знаходяться на стадії формування, доволі складно оцінювати і їхні професійні особливості, все ще триває передача цінностей у цілому і трудових, зокрема, попередніми поколіннями – X та Y. Як на наш погляд, то подеколи при аналізі їхньої майбутньої поведінки робляться припущення аж навіть про своєрідну економічну месію постміленіалів: «... вони цілком можуть вирішити такі стратегічно важливі завдання, як, наприклад, виведення економіки країни з кризи» [10].

Слід зазначити, що повідомлення соціологів, економістів, психологів, педагогів про покоління постміленіалів доволі різноманітні, неоднозначні і суперечливі. Фахівці зазначають, що на відміну від міленіалів, які схильні часто змінювати місце роботи, постміленіали воліють виконувати більше функцій в одній компанії. Припускається, що більшість з них відразу підуть у великі корпорації відразу після здобуття середньої освіти у віці 17–18 років та будуть суттєво інвестувати у своє майбутнє [11]. Для цього покоління робота за ідею найчастіше означає розвиток власного стартапу. Авторитетом у них є не їхній начальник чи вчитель, а наприклад, Стів Джобс чи засновник успішного стартапу [12]. Оскільки їхнє народження і дорослішання так чи так пов'язане зі світовою фінансово-економічною кризою, то в їхньому ставленні до грошей і кар'єри відсутня мрійливість та оптимізм: опитування свідчить, що 72 % сьогоденних тінейджерів мріють не про ферму у затишному куточку або життя на острові, а про власну фірму [6].

Відмінністю постміленіалів від попередніх поколінь є не лише те, де вони працюють, а й те, як вони працюють. На відміну від міленіалів, які прагнули мати просторі відкриті офіси для постійної спільної роботи, покоління Z любить тишу і приватні, закриті офіси. Хоча виконання ними деяких видів робіт можливе ними і дистанційно, віддалено. Вони вважають, що для якісного виконання роботи потрібно виконувати її самостійно. За даними, зібраними Robert Half, більшість з них не хочуть ділитися приватною інформацією (тому їм подобаються такі платформи, як Snapchat, і функція Stories в Instagram – цифровий контент, який не залишиться в Мережі назавжди) [6].

У дослідженні, що провели медіа-компанія Awesomeness і дослідницька фірмою Trendara [12], представники покоління Z описували себе як глобалістів із швидкоплинною самоідентифікацією, як порушників правил і технічними аборигенами; вони вважають, що соціальні медіа, технології і кіберзалякування вплинуть на їхнє покоління; вони відкриті до спілкування та взаємодії на онлайн-платформах.

А деякими дослідниками відмічається, навпаки, менша комунікабельність покоління Z порівняно з попередніми поколіннями із-за майже перманентного включення в інформаційний віртуальний простір. Тому і проглядається їхня більша орієнтованість на себе, на власний світ. Із-за розвитку електронних технологій покоління Z сприймають інформацію візуально, що уможливлює появу на ринку нових способів навчання, нових технологій, які будуть вироблені і представниками покоління Z, зокрема.

Проведене фірмою «Accenture Operations» опитування випускників американських коледжів засвідчило, що перед вибором навчального закладу представники покоління Z перевіряють ситуацію на ринку праці, а перед працевлаштуванням ще й закінчують спеціальні курси. Велика частина готова працювати в корпорації, навіть довго, але за умови, що фірма забезпечить їм привабливу перспективу професійного розвитку, зокрема за допомогою навчання [13]. Вони не схильні дивитися в майбутнє з оптимізмом, а тримаються за більш реалістичні перспективи [12]. Дослідники відмічають їхній високий рівень самосвідомості та тягу до знань. За результатами опитування у цьому ж звіті звертається увага на те, що представники покоління Z нагадують покоління бекі-бумерів: вони готові до інтенсивної праці та тривалої роботи в одній фірмі. У випадку з поколінням Z помітне повернення до традиційних професійних цінностей, серед яких – чітка кар'єрна драбина та стабілізація, а також можливість використання знань, отриманих під час навчання [13].

Компанія P&G в Україні провела дослідження професійних інтересів серед студентів вишів – представників покоління Z. Опитування показало (рис. 2), що робота мрії постміленіалів має бути психологічно комфортною, із цікавими задачами та можливостями кар'єрного зростання. Вони хотіли б стати частиною дружної і відкритої команди, в якій колеги поважають один одного незалежно від своїх позицій, в якій відсутня яскраво виражена ієрархія. Для них важливо, щоб роботодавці приймали їх на роботу без досвіду і навчали всьому необхідному. При цьому, вони хотіли б відразу

отримувати серйозні і відповідальні завдання, щоб застосовувати свої знання на практиці і розвиватися [14].

Рис. 2. Критерії вибору поколінням Z роботодавців [14]

Компанії мають бути із гнучким графіком роботи та надавати можливість працювати віддалено. Умови роботи в офісі повинні бути на найвищому рівні, сприяти зручності і продуктивності праці: релакс-зони, ігрові куточки тощо. Їм важливо мати свободу дій: хочуть самостійно вирішувати, коли виконувати поставлені завдання, а не йти за вказівками керівника. Опитані ніколи не будуть працювати в тих компаніях, які не дбають про своїх клієнтів та суспільство в цілому, а орієнтовані лише на максимізацію доходу. Вони не затримаються надовго там, де керівники неповажають своїх підлеглих, де відсутні зрозумілі та «прозорі» умови праці (зарплата, графік роботи, обов'язки), де висока плінність кадрів [14].

Результати національного опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири», проведеного у 2017 р. соціологічною компанією GfK Ukraine на замовлення Центру «Нова Європа» та за підтримки Фонду ім. Фрідріха Еберта, засвідчили, що при виборі роботи українське покоління Z керується економічними стимулами – дохід (рис. 3). Іншими факторами визначено «стабільність», «можливість досягти певних цілей», «кар'єрні

можливості», «робота у приємному колективі», «можливість зробити щось цінне для суспільства», «робота з людьми» [15].

Рис. 3. Фактори, які впливають на вибір роботи поколінням Z [15]

Оскільки покоління Z виховується із доступом до Інтернету та новітніх технологій, можна припустити, що воно без проблем співпрацюватиме із роботами та штучним інтелектом, із цифровим інструментарієм, що стимулюватиме появу на ринку нових методів навчання, нових робочих технологій виробництва поколінням Z.

Ще одним важливим аспектом змін на ринку праці може стати знання роботодавців схильності постміленіалів до онлайн ігор, адже більш ніж півмільярда людей у світі грає в онлайн ігри мінімум годину на день, при цьому 97 % хлопців та 94 % дівчат до 18 років грають регулярно [16]. Бліц-опитування HR-професіоналів свідчать про зосередження уваги роботодавців на гейміфікації [17] – використанні ігрових підходів, які широко поширені в комп'ютерних іграх, для неігрових процесів, що дозволяє підвищити залученість учасників у вирішення прикладних завдань, використання продуктів, послуг, посилення лояльності клієнтів [18].

Гейміфікацію визнають своєрідним інструментом залучення персоналу та управління ним, підвищення ефективності діяльності компанії. Так, всесвітня мережа готелів Marriot використовує цю техніку для залучення

персоналу за допомогою розробленої комп'ютерної гри, в якій учасники грають роль менеджера кухні готелю. В результаті компанія створює запас для виходу на нові ринки, залучаючи молодих співробітників. В ігровій формі Marriot знайомить потенційних співробітників з політикою і принципами компанії, дає їм можливість дізнатися про організаційну модель [19]. Ще одним прикладом використання цієї технології є Шведська компанія з розробки програмного забезпечення Citerus. У ній креативно підійшли до набору персоналу: для залучення та відбору персоналу був оголошений конкурс The Hackers' Night Crazy Snake Edition. За допомогою соціальних мереж були запрошені учасники. Тринадцять команд змагалися між собою на віртуальній арені, розробляючи найкращі «змійки» зі штучним інтелектом [20].

Гейміфікацію розглядають як спробу світу змінитися змістовно, адаптуватися до нових людей, до їхнього нового способу життя, успішно конкурувати, бути ефективним, цікавим та гідним уваги [21]. Сьогодні гейміфікація стала важливою конкурентною перевагою роботодавців, оскільки дозволяє «достукатися» до сучасних молодих людей, які звикли грати в комп'ютерні ігри, спілкуватися в соціальних мережах. Підходи до управління персоналом, що використовувалися 20 і більше років тому назад, стають малоефективними: навчання, як проста передача інформації, сприймається молоддю нудною справою, витрачанням часу ні на що. Гейміфікація дозволяє компаніям досягати поставлених цілей, даючи працівникам – представникам покоління Z можливість працювати, граючись. Вважається, що компанії, які використовують технології гейміфікації, орієнтуються на майбутнє, оскільки припускається, що незабаром більшість систем управління персоналом, підтримка лояльності клієнтів тощо, будуть включати в себе елементи гейміфікації.

Поряд з високим рівнем конкуренції на ринку праці, ситуація складатиметься ще й у сторону появи нових видів діяльності, спричинених швидкістю змін технологій. Це вимагатиме швидкого навчання і

перенавчання, засвоєння знань, розвитку здібностей і навичок, креативного та творчого мислення від претендентів на працевлаштування. Так, голова Alibaba Group Джек Ма, у вересні 2017 р., виступаючи на форумі Bloomberg Global Business Forum в Нью-Йорку, торкнувся проблеми економічного зростання в майбутньому. На його думку, урядам і бізнесу не потрібно покладатися на виробництво як таке, що створює робочі місця, і звернути увагу на інноваційні галузі, зокрема на ті, що стосуються розробок у сфері штучного інтелекту [22]. На його думку, нові технології зможуть знищити безліч робочих місць, але водночас створити нові. Традиційне виробництво вже ніколи не створить багато робочих місць, адже у сучасному світі із-за нових технологій на кшталт штучного інтелекту, роботів, виробництво вже ніколи не поверне собі цю роль. «Тенденції скорочення рівня зайнятості населення у виробничому секторі економіки» [23] є очевидними. Місце основного драйверу створення нових робочих місць визначають за сервісною індустрією, за сектором послуг. До того ж, прогнозується, що все буде «зроблено в Інтернеті», а не «зроблено в Китаї» чи «зроблено в США». Суттєву роль буде відігравати малий бізнес, який стане глобальним: у наступні 30 років як мінімум 60 % малих бізнесів стануть глобальними, вважає Джек Ма [22]. Ці прогнози робилися ним до оголошеної ВООЗ пандемії коронавірусної хвороби COVID-19 та тих безпрецедентних заходів, які були організовані урядами країн і негативно вплинули на малі бізнеси та їхній розвиток.

Джек Ма звертав особливу увагу на освіту, вважаючи, що те, чому сьогодні вчать дітей за старою схемою навчання, яка включає вимоги запам'ятовувати знання, вміти обчислювати тощо, завтра може привести до втрати цими дітьми роботи, адже машини все це робитимуть значно краще і швидше. Тому необхідно навчати дітей інноваційності та творчості, їм знадобляться IQ (коефіцієнт інтелекту), EQ (емоційний коефіцієнт) та LQ (коефіцієнт любові) – те, чого у машин не буде ніколи [22]. На рис. 4. подано виявлені характерні риси дітей покоління Z [24].

Рис. 4. Характерні риси дітей покоління Z [24]

Таким чином, уповні характерні риси та трудові цінності покоління Z ученими поки ще не виміряно, оскільки представники цього покоління в основному ще отримують освіту і на ринок праці не вийшли як повноцінні працівники. Від того, які саме трудові цінності будуть передані попередніми поколіннями постміленіалам та прийняті і засвоєні ними залежатиме їхня подальша професійна діяльність, ставлення до соціально-економічного, політичного, культурного, природного навколишнього середовища, взаємини з технологіями у частині використання їхнього впливу на рівень і якість життя людей, їхнє здоров'я та життя, права і обов'язки, етику і мораль.

Під впливом появи нових технологій та зростання рівня конкуренції за робочі місця ситуація на ринку праці буде змінюватися. Підвищуватимуться вимоги до претендентів на працевлаштування: креативність, інноваційність, творчість, гнучкість, адаптивність, швидка реакція на появу нових знань, швидке навчання і перенавчання, готовність жити у постійних змінах тощо – стануть основними діловими рисами, на які буде звертатися увага працедавців [1]. Водночас, посилюватимуться вимоги і до самих роботодавців: інвестиції у нові технології, створення додаткових умов для залучення молоді до виконання специфічних видів робіт, пов'язаних із

нововведеннями, поряд з утриманням працівників покоління X, Y – носіїв виваженості, фундаменту знань, фаховості у професійній діяльності. Особливо відчуватиме тиск трансформацій освітнє середовище у частині осучаснення форм, методів і засобів навчання, орієнтованих на формування таких якостей людини: інформаційної грамотності, креативності, критичності, гнучкості, нешаблонності, продуктивності, комплексності, перспективності та ін.

Література до розділу 4.2.

1. Бабич В. О. Трансформації ринку праці: технологічний і поколінський аспект (наук. кер. Непокупна Т. А.) // Соціально-економічні, політичні та гуманітарні виміри національного та місцевого розвитку: збірник наук. ст. учасників регіон. наук.-практ. конф. / редкол.: С. В. Степаненко (голова ред.) та ін. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 78–81.
2. By Meagan Johnson and Larry Johnson. The linkster generation. URL: <https://larryjohnsonspeaker.com/the-linkster-generation/>
3. Співробітники X, Y, Z – як знайти підхід до різних поколінь. URL: http://www.trud.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=511624
4. Что нужно знать о поколении Z. О мировоззрении, поведении и увлечениях постмиллениалов. URL: <https://www.buro247.ru/lifestyle/obshchestvo/24-jul-2017-all-about-generation-z.html>
5. Клаус Шваб, Николас Дэвис. Технологии Четвертой промышленной революции: [перевод с английского] / Эксмо; Москва; 2018. 208 с.
6. Что нужно знать о поколении Z. О мировоззрении, поведении и увлечениях постмиллениалов. URL: <https://www.buro247.ru/lifestyle/obshchestvo/24-jul-2017-all-about-generation-z.html>
7. Непокупна Т. А., Шевченко Б. О. Особливості економічної поведінки вікової генерації Z крізь призму теорії поколінь // Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу: матеріали міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 16–17 травня 2018 р. : у з т. Т 1. К.: Університет «Україна», 2018. С. 254–257.
8. Індустрія 4.0. URL: https://www.slideshare.net/APPAU_Ukraine/40-62529218
9. Теория поколений. URL: <http://www.marketing.spb.ru/lib-around/socio/generation.htm>
10. Костенко И. Теория поколений и портрет современного молодого специалиста. URL: http://n-auditor.ru/ru/component/na_archive/870?view=material
11. Работники разных возрастов и поколений. Кто они? URL: <https://hh.ua/article/17294>
12. Who is Gen Z? How teens are consuming content. URL: <https://www.thedrum.com/news/2017/12/27/who-gen-z-how-teens-are-consuming-content>
13. На ринок починають входити працівники із покоління Z. URL: <http://monitor-press.info/ua/categories/polshcha/23774-na-rynok-pochynaiut-vkhodyty-pratsivnyky-iz-pokolinnia-z>
14. Дослідження P&G: куди підуть працювати найкращі спеціалісти покоління Z. URL: <https://eba.com.ua/doslidzhennya-p-g-kudy-pidut-pratsyuvaty-najkrashhi-spetsialisty-pokolinnya-z/>

15. Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. Регіональне представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні. К., 2017. 135 с. URL : <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13874.pdf>
16. Гейміфікація: коли книжка перетворюється на гру. URL : <http://www.chytomo.com/hejmefikatsiia-koly-knyzhka-peretvoriuietsia-na-hru/>
17. X на Y: как управлять сотрудниками поколения Миллениум. URL : <http://biz.liga.net/upskill/all/stati/3298755-zachem-nuzhen-osobyu-podkhod-k-sotrudnikam-pokoleniya-millenium.htm>
18. Геймификация. URL : <https://vsetreningi.ru/schools/geymifikaciya/>
19. Штонда А. С. Геймификация как новый тренд при отборе и найме персонала. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/geymifikatsiya-kak-novyy-trend-pri-otbore-i-nayme-personala>
20. Геймификация: три способа использования игр для найма персонала, обучения, а также... URL : <http://snapsim.ru/blog/>
21. Что такое геймификация? URL : <http://gamification-now.ru/wtf/>
22. Глава Alibaba Джек Ма – об экономике будущего: «Перестаньте надеяться на производство в создании рабочих мест». URL : <https://ain.ua/2017/09/21/dzhek-ma-ob-ekonomike-budushhego>
23. Шаульська Л. В., Дороніна О. А., Якімова Н. С. Забезпечення розвитку інноваційних видів зайнятості з урахуванням поведінкових моделей суб'єктів ринку праці. *Вісник КНУТД. Серія Економічні науки*. 2019. №6 (141). С. 156-165. URL : <https://r.donnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1041?locale-attribute=ru>
24. Діти покоління Z, або Яка вона – сучасна дитина. URL : <http://scrd41.sadok.zt.ua/dity-pokolinnya-z-abo-yaka-vona-suchasna-dytyna/>

4.3. ВПЛИВ АВТОМАТИЗАЦІЇ І РОБОТИЗАЦІЇ НА РИНОК ПРАЦІ

Тетяна Непокупна

Введений у процес споживання новий або удосконалений продукт – інновації як результат інтелектуальної, творчої діяльності людини у сфері матеріального і нематеріального виробництва, управління, здатен якісно підвищити ефективність соціально-економічної системи та впливає на структуру ринку праці. Цей вплив може супроводжуватися як підвищенням попиту на робочу силу, яка є носієм специфічних знань, умінь, навичок та мотивації, так і зниженням попиту на робочу силу. Мова йде про «ефект зниження» (заміна праці капіталом і скорочення чисельності робочої сили) та «ефект компенсації» (поява нових робочих місць) на ринку праці [1].

Технологізація процесів виробництва, автоматизація виробничого обладнання сприяють підвищенню продуктивності праці. При цьому інновації змінюють у виробництві роль людини, живої праці: зменшується потреба у тих обсягах робочої сили, які були необхідними до використання інноваційних технологій. Людина – одиничний працівник – стає потрібною лише для контролю за роботою машини або ж присутність людини на робочому місті стає не обов'язковою. Ринок праці опиняється на порозі технологічного безробіття як наслідку працеощадних інновацій, роботизації виробництва [2]. Експерти Всесвітнього банку вважають, що автоматизація найсильніше торкнеться країн, що розвиваються: Ефіопію, Непал, Камбоджу, Китай, Бангладеш, в яких 2/3 робочих місць можуть перейти до роботів [3].

Світовий банк заснований 27.12.1945. Штаб-квартира у Вашингтоні (округ Колумбія).

СБ підтримує зусилля країн, що спрямовані на інвестування капіталу у людські ресурси за допомогою будівництва шкіл, оздоровчих центрів, постачання питної води та електроенергії, формування орієнтованих на розвиток урядів та захисту довкілля

Так, тайванська компанія Hon Hai Precision Industry Ltd (Foxconn) – найбільший виробник-підрядник у світі з виробництва фотокамер Canon; ігрових приставок PlayStation для Sony; iPhone, iPad, MacBook, iPod для Apple; материнських плат для Intel та ін. Із 2007 р. компанія спеціалізується на виробництві роботів Foxbots, здатних виконувати близько 20 виробничих функцій. У 2016 р. на підприємстві замінили працівників на роботів, скоротивши робочу силу більше, ніж у двічі. Основна причина автоматизації робочих місць суто економісична: бажання Foxconn мінімізувати витрати виробництва, зокрема за рахунок заробітної плати, та максимізувати прибуток. Незважаючи на те, що роботи-збирачі є на сьогодні наддорогими, згодом їх обслуговування буде набагато дешевшим порівняно з утриманням співробітників [4]. Деякі компанії вже мають виробництва з нульовою робочою силою (наприклад, Phillips, Fanuc) [5].

Азію називають глобальним лідером як по застосуванню промислових роботів, так і регіоном з найбільшим обсягом виробництва роботів: Японія і Корея є двома найбільшими виробниками, і їх частки на ринку становлять 52 % і 12 % відповідно [6]. Використовувана робототехніка та автоматизація виробництва впливають на можливості економічного зростання цього регіону. Водночас це продукує низку соціально-економічних ризиків, наприклад, для «дешевої», низькокваліфікованої робочої сили.

Європейське виробництво також поступово роботизується. Так, Австрійська сталеливарна компанія Voestalpine AG інвестувала 100 млн. євро у будівництво нового заводу з випуску сталевих дротів в м. Донавіц. Примітно, що на колишньому заводі компанії, побудованому в 60-х роках ХХ ст. з таким же обсягом виробництва сталевих дротів (500 тис. тонн у рік) було зайнято близько 1000 робітників, а зараз – 14 чол. [5].

За даними World Steel Association, з 2008 по 2015 рік, число робочих місць в сталеливарній індустрії в Європі скоротилося майже на 20 %. Експерти ВЕФ прогнозують, що до 2020 р. роботу втратять близько 5 млн. людей, а за даними McKinsey, впровадження автоматизації та зростання продуктивності праці у виробничих галузях можуть привести до скорочення 64 % робочих місць [7]. Ці розрахунки проводились до COVID-епіхеи, яка також вплинула на ринок праці у сторону його зменшення.

Компанія Gartner прогнозує, що до 2025 р. кожна третя професія буде замінена машинами, а Оксфордські дослідники пргнозують у найближчі 15 років загрозу звільнення для 47 % співробітників у США [8]. Про все меншу затребуваність праці, як доцільної діяльності людини, говорить і дослідження сучасних американських економістів, які простежили еволюцію частки праці в доходах із 1975 по 2013 роки і з'ясували, що вона неухильно знижувалася по всьому світові: у 1975 р. вона становила близько 57 %, а в 2013 р. – уже 52 % [5].

За даними МОП, з 1999 по 2011 рр. продуктивність праці в середньому у розвинених країнах зростала у два рази швидше, ніж заробітна плата. Експерти МОП вважають, що наслідком цього всезагального тренду є зміни у структурі розподілу національного доходу між працею і капіталом: у більшості країн частка зарплати зменшується, а частка капіталу – зростає [9].

Міжнародна організація праці – спеціалізована установа ООН, міжнародна організація, що займається питаннями регулювання трудових відносин. Учасниками МОП є 187 держав. Штаб-квартира Організації знаходиться в Женеві.

Діяльність МОП будується на основі трьохстороннього представництва працівників, роботодавців і урядів – трипартизму

На думку Еріка Туссена – сучасного бельгійського економіста, політолога і громадського діяча, така глобальна тенденція виникла із-за збільшення додаткової вартості, яку «капітал викачує із праці» [10, с. 42], тобто існує тенденція «ефекту зниження» з поступовим переходом до т. зв. безлюдної промисловості. Так, у США заміна працівників (праці) на технології (капітал) підвищила продуктивність підприємств у 1995–2015 рр. майже вдвічі [11], а зайнятість населення, що досягла максимуму в 2000 р. – 64,7 %, почала падати (рис. 1) [12].

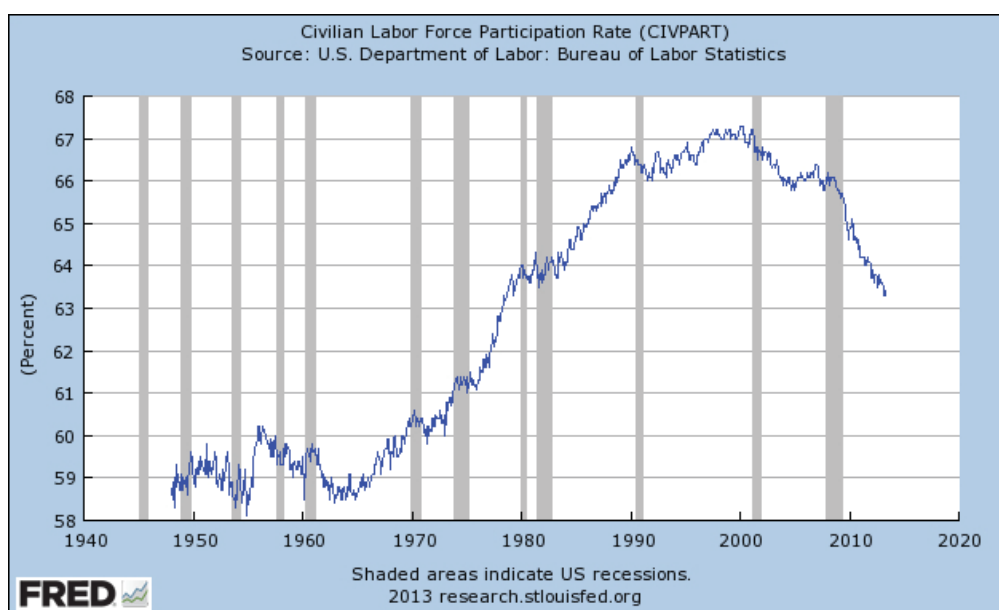

Рис. 1. Рівень зайнятості населення США [11]

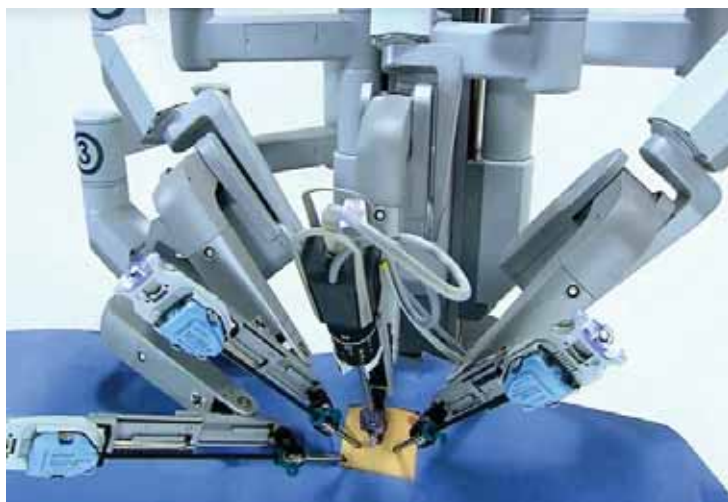
Окреслюється така тенденція: на деяких підприємствах, а у подальшому і в галузях, частка доходу від праці буде падати швидше, ніж упродовж останніх двох десятиліть. Напевно, у робітників багатьох промислових підприємств трудове майбутнє виявляється під загрозою. Відповідно порушується такий логічний ланцюг: робоче місце (зайнятість, самореалізація) – дохід – споживання/заощадження – рівень і якість життя – планування – вдоволення від життя – стабільне соціальне середовище [2].

Робототехніка завойовує не лише реальний сектор економіки, промислове виробництво. Загрозливими інноваційні технології, штучний інтелект стали і для носіїв таких професій, як учителі, викладачі, журналісти, інженери, юристи, фінансові аналітики, композитори, перекладачі, бухгалтери та інші висококваліфіковані, і не лише, працівники. Традиційно деякі з них вважалися незамінними з огляду на творчий і оригінальний характер праці, талановитість і своєрідну унікальність її носіїв. Так, російськомовний переклад праці Деніела Саскінда «A World Without Work: Technology, Automation, and How We Should Respond» [13] було здійснено редакцією за допомогою «Яндекс.Переводчик», а обкладинку до неї намалював штучний інтелект [14].

Озвучуються прогнози, що автоматизація навчання призведе до ліквідації існуючих річних програм навчання, роботизація дозволить персоналізувати вивчення учнями нового навчального матеріалу за власним алгоритмом, темпом, розкладом, зрештою – бажанням. У кожного буде власний учитель – програмне забезпечення [15]. На скільки для дітей це буде кращим за живих учителів – питання залишається відкритим. Особливо у довготривалій перспективі, коли навчання за відсутності живого спілкування з людиною-вчителем позначиться не лише на вторинній соціалізації здобувача знань, а й на комунікаційній сфері суспільства у цілому.

Хірурги також опиняються під загрозою витіснення їх з ринку праці: т. зв. електронні медики здатні виконувати найскладніші операції з більшою точністю, ніж найдосвідченіші хірурги. На сьогодні відомі і набувають все

більшого розповсюдження такі роботизовані медичні системи: роботи-хірурги Da Vinci (універсальний хірург), NeuroArm (нейрохірургія), SpineAssist (операції на хребті), KidsArm (дитяча хірургія) та ін. [16]. Робот-хірург Da Vinci з'явився у 2019 р. у медичному центрі «Інномед» м. Вінниці [17].

Робот-хірург Da Vinci (da Vinci Surgical System) – апарат для проведення хірургічних операцій, що виробляється компанією Intuitive Surgical.

Складається з двох блоків: перший призначений для людини хірурга-оператора, другий – чотирирукий робот-маніпулятор виступає виконавчим пристроєм

З одного боку, удосконалення процесу унікального виробництва (стосується вищезазначених видів діяльності і професій) може покращити обслуговування населення, а з іншого – залишити у майбутньому без робочих місць/доходу суттєву частину кваліфікованої робочої сили.

Таким чином, автоматизація, роботизація матеріального і нематеріального виробництва можуть нівелювати потребу у живій праці. Наслідком може стати таке: незатребуваність робочої сили – поява вільного часу – дезорієнтація людини у часі і просторі – психологічна дестабіліація; зниження доходів – неможливість задоволення нагальних потреб, підтримки прийнятного рівня і якості життя; поглиблення економічної і соціальної диференціації – загострення соціально-економічних конфліктів; підвищення соціальних видатків державного та місцевих бюджетів – джерела наповнення доходної частини бюджетів тощо. Питання вирішення вищезазначених негативних наслідків знаходяться у компетенції інститутів влади – політичної (держава), економічної (бізнес, корпорації), юридичної (закони),

громадянської (об'єднання, профспілки), культурної (етика, мораль) та ін. [2].

Але залишаються відкритими питання: хто стоятиме на чолі цих, суспільно важливих інститутів влади, які при цьому інтереси будуть превалювати та реалізовуватися соціально-економічними, політичними, громадськими та культурними елітами; наскільки буде дотримуватися баланс інтересів працедавців і працівників на ринку праці; які доходи будуть формувати рівень і якість життя незайнятого населення; як буде організована система освіти та чимало інших питань.

Література до розділу 4.3.

1. Бальцерович–Шкутник М., Сойка Э., Шкутник В. Влияние инновационных процессов на изменения рынка труда (на примере Силезского района Польши). XI Международная конференция «Российские регионы в фокусе перемен». Екатеринбург, 17–19 ноября 2016 г. : сборник докладов. Екатеринбург : Издательство УМЦ УПИ, 2016. Ч. 2. С. 64–72. URL : https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/48078/1/rrfp_2016_2_007.pdf
2. Непокупна Т. А., Годзь О. О. «Ефект зниження» як результат впливу на ринок праці інновацій. *Соціально-економічні, політичні та гуманітарні виміри національного та місцевого розвитку* : збірник наук. ст. учасників регіон. наук.-практ. конф. / редкол. : С. В. Степаненко (голова ред.) та ін. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 40–44.
3. Красильникова Ю. Роботы отберут две трети рабочих мест в развивающихся странах. URL : https://hightech.fm/2016/11/11/unctad_report
4. Хижняк Н. Foxconn избавилась от 60 000 человек, заменив их роботами. URL : <https://hi-news.ru/business-analitics/foxconn-izbavilas-ot-60-000-chelovek-zameniv-ix-robotami.html>.
5. Зотин А. Рабовладельческий строй. Как мы будем жить при суперкапитализме. URL : <https://www.kommersant.ru/doc/3455179>
6. Годовой отчет МВФ 2019. URL : <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/assets/pdf/imf-annual-report-2019-ru.pdf>
7. Казаков В. Технологическая безработица. URL : <https://postnauka.ru/talks/81495>
8. Мухамедзянова Д. Роботизация 2017: когда машины отберут у людей работу. URL : <https://hightech.fm/2017/01/08/robots>
9. Global Wage Report 2012-2013, analytical summary, Geneva: ILO, December 2012, pp. VI-VII.
10. Майбутнє без капіталізму: сучасна криза і альтернативи ринковій економіці / За заг. ред. к. е. н. О. В. Кравчука. К. : Центр соціальних і трудових досліджень, 2017. 183 с.
11. «Четвертая промышленная революция»: какие глобальные изменения произойдут на рынке труда. URL : <https://delo.ua/business/chetvertaja-promyshlennaja-revoljucija-globalnoe-padenie-rynka-t-334431/>
12. Терзи Б. Данные по рынку труда США и будущее денежно-кредитной политики ФРС. URL : <http://teletrade-dj.uz/analytics/blogs/all/terzi/3295152>

13. Daniel Susskind. A World Without Work: Technology, Automation, and How We Should Respond. URL : <https://www.amazon.com/World-Without-Work-Technology-Automation/dp/1250173515>

14. Как квалифицированные машины отнимут работу у людей, которые не хотят быть «розовыми воротничками». URL : <https://incrussia.ru/understand/a-world-without-work/>

15. Никитин А. Роботы заменят учителей через 10 лет. URL : <https://hightech.fm/2017/09/13/teachers>

16. Громова Т. Да Винчи со скальпелем: топ-5 роботов-хирургов и медсестра в придачу. URL : <http://www.dsnews.ua/future/da-vinchi-so-skalpelem-top-5-robotov-hirurgov-i-medsestra-16092014131500>

17. Перший в Україні робот-хірург Da Vinci провів операції у Вінниці. URL : <https://tsn.ua/zdorovya/pershiy-v-ukrayini-robot-hirurg-da-vinci-proviv-operaciyi-u-vinnici-1314969.html>

РОЗДІЛ 5.
ТРАНСФОРМАЦІЇ В ОСВІТІ

5.1. ТРАНСФОРМАЦІЇ І СУПЕРЕЧНОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Лариса Яковенко

Перетворення у суспільстві відбуваються на тлі значних змін умов існування всього людства. Глобалізаційні процеси поширюються на величезні території, охоплюють різні сторони людської діяльності. Вища освіта як один із соціальних інститутів, які істотно впливають на культуру, духовне життя суспільства, випробовує на собі могутню дію сучасних трансформацій, глобалізаційних змін. На практиці це виявляється у спробах органів державної влади реформувати систему вищої освіти в структурно-функціональному аспекті. В освітньому і науковому співтоваристві багато інноваційних ідей сприймається із занепокоєнням, розцінюються як руйнівні для освітньої системи і шкідливі для суспільства. У той же час, починає формуватися консенсус стосовно того, що інтеграція у світове господарство припускає достатньо сміливі кроки і в області організації освітньої діяльності.

Вважаємо, що вища освіта як соціальна система є певною цілісною сукупністю елементів, які перебувають у взаємних зв'язках і відносинах на основі інституціоналізованих статусів і ролей, норм і цінностей. Функціональна специфіка освітньої сфери полягає в тому, що вона готує людину до діяльності за межами цього соціального інституту, що служить основою автономності вищої освіти як соціальної системи і одночасно вимагає враховувати стан всієї соціально-економічної системи. Професійна підготовка і включення фахівців у різноманітні сфери життєдіяльності суспільства та оволодіння особою певним рівнем культури, є основними цілями функціонування системи вищої освіти.

У сучасній соціологічній, педагогічній, психологічній літературі виділяють важливі функції сучасної вищої освіти, найголовніші з яких можна представити так. Функція соціального відтворення полягає в тому, що вища освіта репродукує різні сторони соціального життя, всі види спеціального навчання відтворюють соціально-професійну структуру, з його допомогою відбувається накопичення матеріального і духовного багатства суспільства. Функція соціалізації пов'язана з тим, що система вищої освіти забезпечує інтеграцію фахівців у різні сфери професійної діяльності за відносно стійкими правилами трансляції соціального досвіду новим поколінням. Функція соціального переміщення указує на те, що завдяки отриманню освіти людина може змінити власне становище в суспільстві, отримати вищий статус. Соціальне становище студента змінюється у будь-якому випадку, коли він отримує статус фахівця. Культурно-репродуктивна функція відображає динаміку впливу вищої освіти на збереження і примноження культурних цінностей. Комунікативна функція виявляється через двосторонній зв'язок по каналу «освіта – навколишнє середовище». Цінності, якими збагачуються студенти в період навчання, в абсолютній більшості відтворюються іншими сферами життєдіяльності суспільства: економікою, політикою, наукою, культурою. Селективна функція відображається у природній диференціації студентів за здібностями і професійними перевагами. Функція соціального регулювання і контролю полягає у впливі на соціальну самосвідомість студентів. У ВНЗ відбувається формування належного ставлення до державно-правових актів, до демократії, традицій і звичаїв свого народу, регіону, міста, а також усвідомлення власного місця у соціально-економічній системі.

В умовах соціально-економічних трансформацій вища освіта починає виконувати нові функції, які є продовженням і доповненням традиційних. Виділимо, зокрема, такі функції, як формування інформаційної культури людини; безперервне оновлення знань; індивідуалізація процесу отримання освіти і формування індивідуального комплексу знань.

Глобальний процес формування високоавтоматизованого інформаційного середовища суспільства створює безпрецедентні можливості для розвитку людини, ефективнішого розв'язання багатьох її професійних, економічних, соціальних і побутових проблем. У той же час використовувати ці можливості зможуть лише ті члени суспільства, які володітимуть необхідними знаннями і вміннями, що дозволяють орієнтуватися в новому інформаційному просторі. Отже, об'єктивно виникає і набуває поширення раніше невідома форма нерівності – інформаційна. Завдання освіти на перспективу полягає у зменшенні гостроти цієї нерівності за рахунок надання людям можливостей підвищувати інформаційну культуру. Освіта – один з основних засобів утвердження глибшого і гармонічнішого рівня розвитку людства, який дозволить боротися з війнами, бідністю, неписьменністю, пригнобленням.

В умовах глобалізації освіта перетворюється на міжнародний інститут, виходить за межі національних держав. Значно зростає потреба в постійному оновленні знань і підвищенні кваліфікації унаслідок інформаційно-технологічної революції. Освіта перетворюється на безперервний процес, який триває упродовж усього життя людини. В цілому мова повинна йти про створення стрункої системи безперервної освіти, що враховує і можливості конкретного індивіда, і потреби суспільства. Безперервність повинна забезпечуватися багаторівневою структурою системи освіти, різноманітністю навчальних закладів, спадкоємністю освітніх і освітньо-професійних програм.

У той самий час, коли освіта упродовж життя стає необхідністю, виникає суперечність у плані того, що поняття «професія на все життя» під загрозою зникнення. Це означає загибель цілого світу традиційних цінностей, загибель суспільства, центром якого служить економічна зайнятість, однак ніхто не готовий визнати це [1]. Новий економічний закон глобального капіталізму в інформаційну епоху: все менша кількість добре підготовлених спеціалістів, які можуть бути направлені в будь-який регіон світу,

виробляють усе більшу кількість товарів та послуг. Економічне зростання не зумовлюється нині скороченням безробіття, а, навпаки, передбачає ліквідацію робочих місць [2].

В умовах, коли освіта орієнтується на модель навчання впродовж життя, на практиці мова йде не про перерозподіл зайнятості, а про перерозподіл безробіття; відбувається комбінування безробіття і зайнятості через контракти на обмежений термін, тимчасову роботу, неповний робочий день. При цьому у виборі між роботою і незайнятістю багатьом доводиться задовольнятися низькими зарплатами. В Україні ці процеси проявилися в ході кризи 2008 року, хоча у розвинених країнах такі тенденції спеціалісти відзначають із 70-х років ХХ ст. «Кожна криза посилює ерозію суспільства економічної зайнятості, ... все більші прошарки населення не мають надійних робочих місць, так що не може бути мови про забезпечення на тривалу перспективу засобами до існування» [1]. Актуальним є не питання навчання впродовж життя, а виживання в умовах загострення конкуренції за робочі місця і заробіток.

Одночасно суспільство гостро потребує спеціалістів, фахівців – творчих особистостей, однак досить складно сформувані ініціативну, діяльну людину, з яскраво вираженою творчою індивідуальністю, самостійного громадянина в умовах існуючої системи вищої освіти з її жорсткою регламентацією процесу навчання. Нині в освітніх системах спостерігається тенденція до розвитку індивідуалізації навчання, яка спрямована на розв'язання проблеми гуманізації освіти. Фахівці називають принципи, на яких базується процес індивідуалізації.

1. Принцип усвідомленої перспективи («зроби себе сам»), відповідно до якого кожен має можливість брати активну участь у формуванні власної стратегії освіти. Знання автоматично стануть витребуваними, а не нав'язаними жорсткими рамками навчальних планів, посилюється мотивація навчання та ефективність засвоєння знань.

2. Принцип гнучкості системи вищої освіти, відповідно до якого зміст навчання і шляхи засвоєння знань та набуття професійних навичок відповідає потребам чи рівневі претензій особи. В цьому аспекті виправданою є система багаторівневої вищої освіти за умов реалізації можливості зміни спеціалізації при отриманні кількох спеціальностей у період навчання у виші чи зміні спеціалізації.

3. Принцип динамічності системи вищої освіти, пов'язаний зі здатністю швидко реагувати на зміни в економіці.

4. Принцип індивідуального навчання, реалізація якого приводить до виникнення між викладачами та студентами атмосфери співпраці, що сприяє підвищенню якості сприйняття інформації і напрацюванню професійної майстерності [3].

Якщо звернутися до економічних засад процесів індивідуалізації в освіті, то, на наш погляд, вони ґрунтуються на тих змінах, які на сучасному етапі людського розвитку відбуваються у характері праці. Ці фактори суттєво впливають на сучасне виробництво і виявляються за кількома напрямками. У розвинених країнах понад половина активних громадян зайнята не фізичною, а розумовою працею, розмиваються жорсткі межі між фізичною і розумовою працею. Постійно збільшується частка кваліфікованої праці, змінюється саме поняття цієї категорії працівників, оскільки сучасне виробництво вимагає не тільки професійно-технічних, але і загальнокультурних знань. Відбувається інтелектуалізація економіки, завдяки чому освіта набуває більшої ваги у суспільстві.

Високопродуктивна праця в реальній економіці базується на все складнішому технологічному обладнанні, засобах і предметах праці, різко підвищуються вимоги до працівників, зайнятих у матеріальному виробництві. Науково-технічний прогрес приводить до подвійних наслідків: з одного боку до гігантського зростання продуктивності праці, з іншого – до безпрецедентного скорочення зайнятості. Ці тенденції, зокрема, відзначив д-р Дж. Ріфкін, відомий учений-економіст, президент Фонду із вивчення

економічних тенденцій (Вашингтон), спеціаліст із питань впливу НТП на економіку [2]. Безумовно, що подібні наслідки, не можуть не викликати трансформацій в освіті, оскільки вона займає особливе місце в системі суспільного поділу праці, як єдина галузь, яка задовольняє попит на освітні послуги і спеціалізується на відтворенні головної продуктивної сили суспільства – кваліфікованих працівників.

Вважаємо, що ці обставини закономірно готують ґрунт для більшої індивідуалізації суспільної праці, розрахованої на виробництво предметів споживання, переважно живої праці, яка базується на високій особистій майстерності кожного працівника. В літературі говорять про нову роль індивідуалізованої висококваліфікованої, ремісничої за формою, здебільшого ручної, праці майстра [4]. Відзначають дві головні іпостасі відродження ремесла: сфера виробництва значної частини споживчих товарів і область створення унікального обладнання. Процес індустріалізації свого часу привів до практичного витіснення ремесла, яке, якщо подекуди й збереглося, то швидше як виняток. Нині НТП робить виробництво «безлюдним» або малолюдним, приводить до виникнення реальної потреби у великій кількості умілих рук, істинних майстрів, своєрідних.

Діалектика сучасного технічного прогресу така, що створення умов для розвитку масового виробництва товарів, які задовольняють різноманітні людські потреби, привело до зниження якості багатьох товарів, зокрема, продуктів харчування і предметів споживання. Останнім часом спостерігається недовіра споживачів до продуктів харчування, виготовлених із застосуванням хімічних препаратів, біохімічних добавок, генних технологій продуктів, а також зниження попиту на взуття та одяг із синтетичних матеріалів. У той же час прагнення до отримання біологічно чистих продуктів, виготовлених у невеликих господарствах помітно збільшується. Більше того, в умовах кризи відзначається тенденція до розширення сфери «не-грошової економіки» [5], відродження індивідуальних форм забезпечення добробуту сім'ї.

Найбільше цей феномен проявляється у виробництві предметів споживання. Однак значною мірою це явище може поширитися і на сферу виробництва засобів виробництва, зокрема, створення нового унікального обладнання і приладів для деяких високоточних виробництв, перспективних напрямів наукових досліджень. Ф. Фукуяма, аналізуючи т. зв. «Третю Італію» – територію в центрі країни, зазначає, що її промислова структура включає переважно невеликі компанії в сімейному володінні і управлінні, які не цураються інновацій (на відміну від сімейних фірм патріархального півдня), орієнтовані на експорт і в багатьох випадках представляють високотехнологічні виробництва. Саме тут розташовані численні дрібні виробники станків з програмним управлінням, які досить часто поставляються на автомобільні заводи Німеччини. У багатьох випадках продукція фірми зводиться до єдиного виготовленого за попереднім замовленням агрегату [6]. У такому випадку без висококваліфікованої, індивідуальної ручної праці не обійтися.

У цьому аспекті варто звернути увагу на зауваження вчених стосовно існування конфлікту між системою освіти і системою праці, на практиці – між університетом і підприємством. Ця суперечність виявляється не лише у диспропорціях між кількістю випускників і попитом на них з боку ринку праці. Якщо вища освіта має функцією підготувати висококваліфікованого, всебічно розвинутого спеціаліста, і ставить задачу підвищення якості освіти, то роботодавці не завжди зацікавлені у творчих, кваліфікованих, ініціативних працівниках. При низькому рівні освіти і вузькій спеціалізації працівника легше контролювати, ним легше управляти – він діє лише в певних межах. Система освіти, навпаки, прагне сформувати індивідів автономними, самостійними, такими, що формують свою професійну кар'єру і стратегію життя. Завдання не в тому, щоб випускати «конвеєрних роботів» з певним набором умінь і знань, а в тому, щоб потреби суспільства були узгодженими.

Таким чином, зважаючи на названі та інші суперечності, які формуються в суспільстві і мають вплив на освіту, можемо говорити про

необхідність змін у сучасних освітніх системах, розширення функцій освіти. Однак модернізація вищої освіти, в тому числі і в Україні, не повинна зводитися до суто технологічних чи організаційно-функціональних заходів, а має враховувати реалії часу та суперечності соціально-економічного розвитку.

Література до розділу 5.1.

1. Бек У. Безработный капитализм (Der Spiegel, № 20; 1996, S.140-146). URL : <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Beck2.shtml>
2. Предупреждение об опасности. Обзор книги Джереми Рифкина «Конец работе: сокращение рабочей силы в глобальном масштабе и начало послерыночной эры». URL : http://www.nasledie.ru/oboz/N3-4_97/016.htm
3. Шрейдер В. В. Индивидуализация высшего образования как фактор становления личности гражданина демократического общества. URL : http://www.prof.msu.ru/publ/omsk1/4_15.htm
4. Извеков Н. Изменение характера труда в условиях современного научно-технического прогресса. URL : http://www.nasledie.ru/oboz/N06_99/6_15.HTM
5. Тоффлер Э. Революционное богатство / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. М. : АСТ : АСТ: ПРОФИЗДАТ, 2008. 569 с.
6. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М. : ООО «Издательство АСТ», ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.

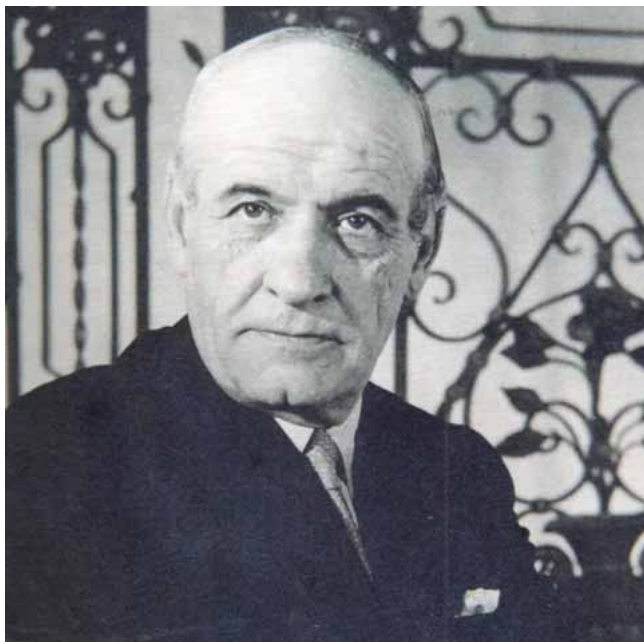
5.2. ТРАНСФОРМАЦІЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ ВІДПОВІДНО ДО ФІЛОСОФІЇ ХОСЕ ОРТЕГИ-І-ГАССЕТА

Олександр Сакало

Сучасний світ до певної міри переживає кризу, пов'язану із складними геополітичними, соціальними, економічними, культурними трансформаціями. Соціальний інститут освіти, серед інших, відіграє важливу роль у сучасному суспільстві. Ключовим завданням системи освіти залишається формування особистості, її культурно-ціннісних основ. Упродовж останнього часу система вищої освіти України переживає складний та масштабний процес реформування, зумовлений обраним європейським вектором розвитку нашого суспільства та необхідністю всебічної інтеграції вітчизняної вищої школи до світового науково-освітнього простору. Українська вища освіта, як базовий соціальний інститут суспільства, повинна належним чином реагувати на його запити та, в цілому, відповідати світовим тенденціям та уявленням про місце, роль та функції вищої освіти у сучасному світі [13, с. 185].

Центральне місце у системі вищої освіти займає університет, який є соціокультурним освітнім та науковим центром, що продукує нові знання, формує світогляд та цінності, надає освітні послуги. Вочевидь, не викликає заперечення той факт, що реформування вищої освіти не можливе без певної трансформації, коригування та переосмислення соціальних функцій – місії університету у сучасному суспільстві. На нашу думку, суттєву допомогу у визначенні концептуальної сутнісної основи цих змін та пріоритетних напрямів розвитку інституту університетської освіти може надати звернення до творчої спадщини видатних науковців (філософів, соціологів, педагогів, істориків та ін.) минулого. Одним із найбільш відомих учених, науковий

доробок якого містить актуальні й дотепер міркування, ідеї та рекомендації щодо місця і місії університету у суспільстві, є видатний іспанський філософ ХХ ст. Хосе Ортега-і-Гассет [13, с. 185].

Хосе Ортега-і-Гассет (*José Ortega y Gasset*; 1883–1955 pp.) – іспанський філософ, соціолог, публіцист.

Був добре обізнаний із системою вищої освіти та її проблемами. У 1904 р. закінчив Мадридський університет, упродовж наступних семи років навчався у німецьких університетах, зокрема, у Марбурзькому. Після повернення з Німеччини розпочинає викладацьку діяльність у Мадридському університеті, де працює до 1936 р. З початком громадянської війни в Іспанії науковець вимушено залишає країну. На Батьківщину філософ повертається у 1948 р. і стає одним із засновників Гуманітарного інституту у Мадриді, де викладає філософію історії.

Проблема соціальних функцій університету загалом та поглядів Х. Ортеги-і-Гассета на суспільну місію вищого навчального закладу, зокрема, є предметом досліджень як іноземних, так і вітчизняних науковців. Класичними роботами з цього питання є праці В. Гумбольдта [4], Дж. Ньюмена [8], Г.-Г. Гадамера [3], Ю. Хабермаса [14], К. Ясперса [16], Ж. Дерріди [5], Х. Е. Санчеса [12]. На пострадянському просторі цю проблему досліджували С. Пролеєв [10], В. Бахрушин [2], М. Зубрицька [6], А. Аузан [1], Н. Кузьменко [7], Н. Ростіславлева [11].

Вважаємо, слід проаналізувати ідеї та погляди Х. Ортеги-і-Гассета щодо місії університету та розглянути можливості використання та застосування його науково-педагогічного доробку у ході сучасного реформування системи вищої освіти України.

Основні роботи Ортеги є циклом статей, опублікованих у періодичній пресі, або курсами лекцій, прочитаних студентам. Його головна праця

педагогічного спрямування – «Місія університету», також є текстом лекції, прочитаної 9 жовтня 1930 р. студентам Мадридського університету.

Філософія Ортеги має загальну назву «раціовіталізм». У центрі його поглядів – людина, яка проходить історичне становлення. Основним концептом філософії іспанця є поняття «життя». Воно є фундаментом початку розробки науковцем проєкту неklasичної раціональності. Саме ця ідея, філософська інтуїція визначає весь контекст розмірковувань Ортеги та характеризує сукупність проблем і понять, за допомогою яких розглядаються найбільш важливі теми інтелектуального, культурного та соціального життя, зокрема проблема університету. Філософ виступає за радикальне звільнення людини, що, на його думку, і становить головну місію розуму. Ця фундаментальна теза має визначальне значення для розуміння проблеми, котру ми розглядаємо, – місії університету. Освіта із цієї позиції може бути представлена як процес побудови людиною за допомогою іншої людини (учителя-викладача) програми свого власного життя. Ключова роль у цьому процесі відводиться мисленню, заснованому на досвіді нашого життєвого розуму, який повинен бути засвоєним в університеті у формі культури [9, с. 10–11].

Вже на початку своєї роботи іспанський філософ розмірковує про місце соціального інституту освіти у суспільстві та можливості запозичення досягнень іноземних шкіл. Він метафорично формулює такий принцип освіти: «школа, як природній державний інститут, набагато більше залежить від суспільної атмосфери, до якої вона занурена, ніж від штучної педагогічної атмосфери в її стінах. Тільки тоді, коли тиск обох атмосфер зрівняється, школа стане гарною» [9, с. 26–27]. Тобто вплив суспільства на стан і розвиток освіти визначається як головний чинник. Науковець застерігає, що навіть найдосконаліші освітні моделі – англійську середню освіту та німецький університет, просто перейняти неможливо, оскільки вони є тільки однією частиною цілого – країни, суспільства, котре їх створює та розвиває.

Вищу освіту, яку надає університет, Ортега поділяє на дві складові частини: навчання інтелектуальним професіям та наукові дослідження і підготовка майбутніх дослідників. Попри очевидний взаємозв'язок цих двох сфер, філософ їх чітко розділяє і зауважує, що бути адвокатом, лікарем, фармацевтом або вчителем мови чи історії у середній школі – це далеко не одне й те саме, що бути юристом, фізіологом, фармацевтом, філологом чи істориком. На думку мислителя, суспільство потребує великої кількості лікарів, фармацевтів та педагогів, але лише незначної кількості науковців. Науковий талант специфічний та зустрічається рідко. Філософ щиро дивується тому, що професійна освіта, яка можлива для всіх, та дослідницька діяльність, котра можлива для меншості, стали частинами одного цілого. Більш за те, на думку Ортеги, залишається відкритим питання: чи не є вища освіта чимось більшим, аніж професіоналізацією та науковим дослідженням [9, с. 30–31]? Відповідь на це питання іспанський мислитель бачить у отриманні студентом та поширенні так званої «загальної культури».

Повертаючись до історії університетської освіти, філософ стверджує, що класичний середньовічний університет практично не займався ані дослідженням, ані професіоналізацією, а як раз і являв собою вище згадувану «загальну культуру», носієм якої були такі загальні науки як філософія, теологія, «мистецтво». На нашу думку, слід наголосити на точці зору Ортеги, що будь-яка людина мусить прилаштуватися до свого часу, жити на його висоті та, особливо, на висоті ідей сучасності. Вочевидь, ця ідея актуальна й у наш час.

Філософ визначає культуру як життєву систему ідей кожної епохи. І неважливо, що ці ідеї частково або повністю ненаукові, бо культура – не наука. Це особливість сучасної культури (нагадаємо, що іспанець писав передовсім про повоєнну епоху 20-х років ХХ ст.). На думку Ортеги, порівняно із середньовічним сучасний університет майже повністю відмовляється від викладання або передачі культури, ускладнюючи професійну освіту та розширюючи дослідницьку діяльність. Мислитель

стверджує, що через це виникла жорстокість, за рокові наслідки якої Європа понесла розплату (мається на увазі Перша світова війна та її наслідки). Причиною такої катастрофи є те, що англійський, французький, німецький лікар безкультурні, у них відсутня життєва система уявлень про світ та людину, що відповідає часові. Ця середня людина – «новий варвар, який відстав від своєї епохи, архаїчний та примітивний...». Цей новий варвар, в принципі, професіонал, котрий знає набагато більше, аніж коли-небудь до того, проте він же також й набагато більш безкультурний [9, с. 33]. І знову, на наш погляд, можна провести очевидні паралелі із сучасним суспільством у самому широкому масштабі й тими загрозами, котрі постають перед ним.

Головне завдання університету філософ бачить у викладанні культури або життєвих ідей сучасної епохи. Загалом для нього вища освіта – це насамперед навчання культурі або передача новому поколінню системи зрілих уявлень про світ та людину, розробленої попередніми поколіннями. Хто не володіє фізичними уявленнями, історичними та біологічними ідеями, філософською сферою, той не є культурною людиною й малоімовірно, що така людина зможе стати гарним фахівцем. Відповідно, можна виокремити три основні функції університетської освіти: передача культури, навчання професіям та наукове дослідження.

Ортега зазначає, що університет повинен орієнтуватися передовсім на середню людину, середнього студента, котрого необхідно поставити, через передачу культури, на рівень сучасної епохи. Він відділяє педагогічну діяльність, принципи педагогіки від наукової діяльності і знання, зауважуючи, що останні мають свою власну структуру, відмінну від структури, метою якої є викладання знання. Ця проблема, на нашу думку, актуальна й донині, оскільки не припиняються дискусії навколо того, чим насамперед повинен бути університет – освітнім чи науковим центром і яким чином поєднати у його структурі ці два компоненти.

Іспанський філософ виступає за так званий студентоцентризм й стверджує, що під час організації вищої освіти, проектування університету,

необхідно виходити зі студента, а не знання чи викладача. Університет повинен бути інституціональною проєкцією студента, двома важливими характеристиками якої є, по-перше, дефіцит здатності набувати знання, і, по-друге, потрібність набутого знання для життя.

Ортега визначає такі першорядні завдання для сучасного університету:

1. Університет, перш за все, передбачає вищу освіту, яку повинна отримати середня людина.

2. Із середньої людини, насамперед, необхідно зробити культурну особистість, піднявши її на рівень часу.

3. Потрібно зробити із середньої людини гарного професіонала [9, с. 45].

Таким чином, перша та центральна функція університету – долучення до значущих культурних областей знання. Цими областями знання є: фізична картина світу (Фізика); основоположні проблеми органічного життя (Біологія); історичний розвиток людського роду (Історія); структура та функціонування суспільного життя (Соціологія); план світобудови (Філософія).

На нашу думку, визначені філософом основні функції університету та перелік провідних областей знання, можуть бути використані під час формулювання та практичного втілення місії сучасного університету. Чи не тут, у контексті дискусій останнього часу, слід шукати відповіді на питання: яким чином, за допомогою яких дисциплін слід формувати світоглядно-культурні компетенції здобувачів вищої освіти вітчизняними вишами [15]?

Розмірковуючи далі про співвідношення та поєднання науки та викладання, Ортега зазначає, що викладач повинен бути вченим, але це не є такою вже абсолютно необхідною умовою. Є чимало прекрасних викладачів наук, які не є дослідниками, тобто вченими. Вони чудово знають свій предмет, але знати не означає досліджувати. Досліджувати – значить відкривати істину або, навпаки, помилку. Знати – значить просто добре розбиратися у цій істині, володіти нею, розуміти її. Ця проблема теж

актуальна в контексті тих змін, реформ, що переживає наразі українська вища освіта.

Говорячи, як приклад, про підготовку історика, філософ ставить питання: чи не є помилкою змушувати студента в університеті дарма витратити час на опанування технік і методів, необхідних для історичної науки, але непотрібних для викладача історії? Натомість, на думку іспанця, краще витратити цей час на формування у студента ясного та структурованого уявлення про загальний предмет людської історії, для чого, власне, і призначене навчання.

Таким чином, Ортега гостро критикує університет за захоплення «сцієнтизмом» і застерігає від подібного шляху розвитку (навіть називає тогочасних людей науки «варварами, що чудово знають один предмет»), не заперечуючи при цьому роль ЗВО як центру наукових досліджень.

Людина, на думку іспанського філософа, не здатна жити, не реагуючи на принципові аспекти свого оточення або світу, не вибудовуючи інтелектуального тлумачення його та своєї можливої поведінки у ньому [9, с. 52].

Переконання або «ідеї» не створюються самим індивідом, він бере їх зі свого історичного оточення, зі свого часу. Ці переконання, безумовно, можуть бути різними – у тому числі, застарілими. Але завжди є система життєвих ідей, котра є найбільшою висотою часу, найсучаснішою. Ця система – культура. І головним завданням університету є долучення людини до цих найсучасніших ідей – до культури. Історично важливою є необхідність повернення університету цієї його головної «просвітницької» мети.

Цікавими та оригінальними є ідеї Ортеги щодо практичної реалізації зазначених вище засадничих тверджень. Філософ пропонує зробити ядром університету та всієї вищої освіти так званий «факультет» культури, дисциплінами якого повинні стати зазначені вище предмети: фізика, біологія,

історія, соціологія та філософія. Але, наприклад, це повинна бути не класична фізика, а, скоріше, «фізичний образ світу», або «фізика культури».

Необхідність здійснювати активний синтез та систематизацію знання з метою його викладання на «факультеті» культури сформує певний тип наукового таланту, який раніше розвивався лише випадково – інтегруючий талант. Люди, наділені таким талантом, набагато швидше стануть гарними викладачами, аніж звичайні науковці-дослідники, які, іноді, сприймають викладання як марнотратство робочого часу, котрий можна витратити на роботу у лабораторії чи архіві.

Узагальнюючи, Ортега визначає такі основні складові місії університету:

1. Під університетом слід розуміти інститут, у якому середній студент вчиться бути культурною людиною та компетентним професіоналом.

2. Університет повинен домагатися від студента тільки того, що дійсно може від нього вимагати.

3. Університет не повинен дозволяти середньому студенту дарма витратити частину власного часу, уявляючи, що він стане вченим. Із цією метою наукове дослідження як таке слід виключити із базових університетських курсів.

4. Культурні дисципліни та професійні заняття повинні мати педагогічно зважену форму (синтетичну, систематичну та цілісну), а не ту, якій надавала перевагу сама наука: вузькі проблеми, «шматки» науки, наукові дослідди.

5. Викладацький склад повинен визначатися не дослідницьким рангом кандидата, а його синтезуючими здібностями та педагогічним талантом.

6. Визначивши якісний та кількісний мінімум такої освіти, університет стане зівставним у своїх вимогах зі студентом [9, с. 60].

Університет, на думку філософа, відрізняється, проте є невід'ємним від науки. Університет – це у тому числі наука.

Говорячи про необхідність перетворення іспанської дійсності, відродження, важливу роль у цьому процесі Ортега відводить освіті. Він зазначає, що латинське слово *eductio* або *educatio* означає отримання однієї речі з іншої або покращення якоїсь речі. Під освітою філософ розуміє сукупність людських дій, спрямованих на наближення реальності до ідеалу. Він виокремлює дві функції педагогіки як науки про освіту: перша – об'єктивне визначення ідеалу, якого потрібно досягти, і друга, головна, – пошук інтелектуальних, моральних та естетичних засобів, які допоможуть зробити цей ідеал привабливим для людини, яка навчається.

Таким чином, погляди Ортеги є філософією освіти, що фокусується на культурному формуванні індивіда як члена соціального цілого. Філософ стверджує, що викладання полягає насамперед у тому, щоб дати студентам відчуття потреби у науці, а не вчити їх науці, котра їм не потрібна. Виходячи із цього, необхідно створювати та заохочувати такі освітні інститути, які будуть спиратися на постійну потребу пошуку відповідей на життєві питання студентів та базовими орієнтирами яких будуть свобода, демократія та сучасність [13, с. 187].

Отже, погляди на місію університету видатного іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета належать до класичного доробку світової науково-педагогічної думки. Його ідея створення так званого «факультету» культури, на якому повинні викладатися базові світоглядні дисципліни, актуальна й до сьогодні, особливо зважаючи на ті складні, інтенсивні та масштабні трансформаційні процеси, що їх переживає українське суспільство та світ в цілому. На нашу думку, можна цілком погодитися з точкою зору філософа, що основне завдання, соціальна функція університету (вищої освіти) полягає не тільки у наданні професійних знань, умінь, навичок та проведенні наукових досліджень, а й у формуванні та передачі культурних цінностей сучасної епохи, закладанні світоглядних основ життєдіяльності звичайної середньої людини. Здійснюючи реформування системи вищої освіти,

важливо не забувати про цю засадничу соціальну функцію університету та уникати тотального захоплення «сцієнтизмом» [13, с. 187].

Література до розділу 5.2.

1. Аузан А. Миссія університета: взгляд економіста. URL : <http://polit.ru/article/2013/05/07/auzan/>
2. Бахрушин В. Є. Місія університетів у світі: історія та сучасність. URL : <http://education-ua.org/ua/articles/167-misiya-universitetiv-u-sviti-istoriya-ta-suchasnist>.
3. Гадамер Г.-Г. Ідея Університету – вчора, сьогодні, завтра. *Ідея університету* : Антологія. Львів : Літопис, 2002. С. 169–184.
4. Гумбольдт В. Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні. *Ідея університету* : Антологія. Львів : Літопис, 2002. С. 25–33.
5. Дерріда Ж. Закон достатньої підстави: Університет очима його послідовників. *Ідея університету* : Антологія. Львів : Літопис, 2002. С. 235–266.
6. Зубрицька М. Філософський дискурс ідеї університету: в складних лабіринтах пошуку істини. *Ідея університету* : Антологія. Львів : Літопис, 2002. С. 7–22.
7. Кузьменко Н. І. Університет як унікальний суб'єкт соціального пізнання (філософський дискурс). *Вісник НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3'2013. С. 19–25.
8. Ньюмен Дж. Г. Ідея Університета / Пер. с англ. С. Б. Бенедиктова; под общ. ред. М. А. Гусаковского. Минск : БГУ, 2006. 208 с.
9. Ортега-и-Гассет Х. Миссія університета / Пер. с исп. М. Н. Голубевой; ред. перевода А. М. Корбут; под общ. ред. М. А. Гусаковского. Минск : БГУ, 2005. 104 с.
10. Пролеєв С. Культурно-історичне покликання університету. *Культура. Сучасність*. № 11. 2005. С. 136–142.
11. Ростиславлева Н. Рецепт гумбольдтовской модели университета. URL : <http://postnauka.ru/video/40889>.
12. Санчес Х. Е. Хосе Ортега-и-Гассет как педагог / Ортега-и-Гассет Х. Миссія університета; пер. с исп. М. Н. Голубевой; ред. перевода А. М. Корбут; под общ. ред. М. А. Гусаковского. Минск : БГУ, 2005. С. 79–101.
13. Сакало О. Є. Соціальні функції університету: за поглядами Хосе Ортеги-і-Гассета. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Науково-практичний журнал. Одеса, 2015. Вип. 5. С. 185–188.
14. Хабермас Ю. Ідея університета. *Вестник высшей школы*. 1994. № 4. С. 9–17.
15. Хома О. Філософія в університетах: бути чи не бути? URL : <http://commons.com.ua/filosofiya-v-universytetah/#more-19113>.
16. Ясперс К. Ідея університета / Пер. с нем. Т. В. Тягуновой; ред. перевода О. Н. Шпарага; под. общ. ред. М. А. Гусаковского. Минск : БГУ, 2006. 159 с.

5.3. КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ЗНАННЯ: СУПЕРЕЧНОСТІ ТРАДИЦІЙНИХ УЯВЛЕНЬ І УЛЬТРАЛІБЕРАЛЬНОГО МЕЙНСТРІМУ

***Тетяна Непокупна
Сергій Стапаненко***

Дискусійний характер трансформацій системи освіти у цілому і вищої зокрема, змісту освіти і науки, їх моделей, місії університетів є очевидним з огляду на полеміки, диспути і суперечки, що тривають у міністерських кріслах, у викладацьких та наукових співтовариствах, у публіцистиці, у родинях здобувачів освіти та інших групах зацікавлених осіб. Ці обговорення оприлюднюються формалізовано (накази, розпорядження, статті тощо) і неформалізовано (звернення, зібрання і виступи, форуми й обговорення у соцмережах тощо), долучаючи до проблеми все більше різнопрофільних фахівців, громадськості. Сучасний розвиток суспільства, глобалізація, питання виживання людства у цілому і національних економік зокрема сприяє зосередженню уваги на відтворенні людського та інтелектуального капіталу, підвищенні якості вищої освіти. Водночас проникнення ринкових відносин у систему освіти змушує державний менеджмент орієнтувати університети на системи підприємницького типу. Це пов'язано зі зміною фінансування, управління, організаційної структури, педагогічних і навчальних технологій тощо.

Серед дослідників сучасного освітньо-наукового середовища, котре визнається ними ядром усіх суспільних, політикоекономічних і ментальних трансформацій, та праці яких ґрунтуються на міждисциплінарному підході, назвемо Г. Задорожного [1], О. Аузана [2], С. Курбатова [3], Л. Яковенко [4], Т. Ніколса [5]. Вважаємо за необхідне розглянути місце і роль викладача вишу у контексті комерціалізації знання та сучасних політикоекономічних,

соціальних, інформаційних, культурних і інших перетворень, які впливають на суспільство, індивідуальну і колективну свідомість, духовно-моральні цінності індивіда і суспільства.

На сьогодні вищу освіту як процес і результат створення викладачем та засвоєння індивідом систематизованих професійних і академічних, теоретичних і емпіричних знань, умінь і навиків в умовах цивілізаційних перетворень, на нашу думку, слід розглядати набагато глибше – як джерело формування загальнолюдських цінностей, особливий різновид духовного виробництва, сферу формування людського, інтелектуального та соціального капіталу. Сучасний стан справ у вітчизняній вищій освіті в цілому та педагогічній зокрема у контексті тенденцій її комерціалізації потребує теоретичного осмислення і аналізу.

Процеси глобалізації, ультраліберального ринкового фундаменталізму, інформатизації, модернізації, капіталізації вимагають, по-перше, перетворення знання на товар, який може бути представлений на ринку, по-друге, комерціалізації знання – отримання економічної вигоди у формі доходу від його реалізації. Це зумовлено намаганням влади за допомогою адміністративно-правових важелів (примусу) вплинути, з одного боку, на конкурентоспроможність вищої освіти, викладачів і науковців, з іншого, – на підвищення самоокупності університетів. Також, на нашу думку, майже тотальний перехід до «нової» системи цінностей: підміна соціальних конструкцій товарно-речовими/грошовими, витіснення духовно-моральних цінностей і заміна їх на матеріально-грошові употужнюють тренд необхідності комерціалізації знання.

Бізнес диктує свої умови: організації, які жорстко конкурують, привертають увагу споживачів інноваціями – результату поєднання ідеї, технології, виробництва, маркетингу. Інновації дозволяють вирізняти продукти одні з-поміж інших, задовольняють попит споживачів, формують імідж компаніям, вказують на їх спеціалізацію, детермінують конкурентні переваги, дають змогу отримувати прибуток тощо. Доцільність продуктивізації

і комерціалізації результатів виробництва бізнесом не підпадає під сумнів. Щодо наукового знання, яке виробляється у вищій школі, та необхідності його комерціалізації, вважаємо, маємо деякі неоднозначності.

Наукове знання комерціалізується шляхом надання консультаційних і освітніх послуг, оприлюднення результатів досліджень у різних форматах (наукові статті, монографії, бази даних, експертні системи, підручники, навчальні посібники, свідоцтва про винаходи тощо). При цьому визнається, що наукові статті, монографії, інші публікації мають незначну комерційну цінність, а при врахуванні понесених сукупних витрат на підготовку, написання, просування тощо наукової інформації ще й супроводжуються від'ємною комерційною цінністю [6, с. 76]. Традиційно об'єктами комерціалізації виступає формалізоване (документоване) і неформалізоване (недокументоване) знання. У вищій школі формалізоване знання при його виробництві і розповсюдженні (комерціалізації) набуло офіційної визначеності. Щодо неформалізованого знання, наповненого такими нематеріальними компонентами, як інтелектуально-творчий потенціал викладача, його професійний досвід, комунікаційні навички і манери, морально-ціннісні орієнтації і настанови (в ідеалі – людини системно мислячої і духовно збагаченої), існують очевидні невизначеності.

Процес вироблення викладачами вишів наукових знань, їх передавання та розповсюдження серед студентів має свою специфіку: він, вважаємо і наголошуємо на цьому (!), супроводжується *негрошовими відносинами*. Суттєву роль у цьому відіграють сформовані моральні цінності, носіями і трансляторами яких є викладач. Моральні цінності визначають як «різні форми вираження моральних вимог: норми і принципи моралі, моральні ідеали, поняття добра, справедливості, честі, гідності, обов'язку, життя людини, її моральні якості, моральні характеристики вчинків, діяльності та стосунків тощо» [7], як «певні ... неоднозначні стандарти добра, зла, справедливості, честі тощо» [8, с. 60], як «елементи, які визнаються правильними, важливими і повинні прийматися індивідами та суспільством в

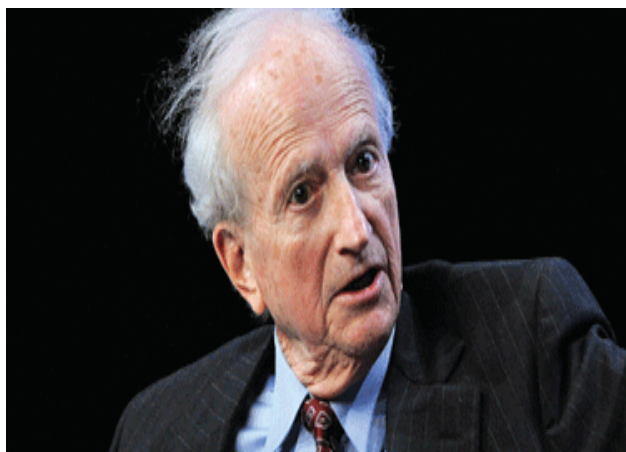
цілому як встановлені норми моралі» [9], як «систему світогляду людей, що оцінює все, що існує з точки зору блага, об'єктивності, користі та інших якостей, які зіставляють вчинки людини з поширеним порядком суспільних традицій» [10], як «систему світорозуміння людини, яка містить оцінку всього існуючого з позицій добра і зла, розуміння щастя, справедливості і любові, що дозволяє встановити зв'язок вчинку людини із загальноприйнятою системою соціальних цінностей» [11].

З точки зору нормативного підходу, моральні цінності викладача, з огляду на сформований ним науковий (об'єктивний) світогляд, уможливають постійну трансляцію студентській аудиторії акцентів, уточнення, роз'яснення трансформацій, що супроводжують процеси глобального і локального економічного розвитку, політичних перипетій, соціальних переформатувань, культурних зрушень, модернізації суспільства тощо. Особливо важливими стають поєднання наукових знань і моральних цінностей викладача vs невігластва, замішаного на дефіциті істинних знань, відсталості мислення, відсутності критичності у сприйнятті інформації, розсіюваної у різних джерелах зацікавленими особами: політиками, громадськими діячами, ЛГД у ЗМІ, соцмережах, блогах та ін. Враховуючи те, що зараз спостерігається «процес знецінення експертного знання в будь-якій області» [5, с. 11], спричинений швидкістю виробництва і розповсюдження інформації та дезінформації, роль викладача у виші зростає в рази.

У зв'язку із сучасними соціально-економічними трансформаціями дедалі більше занепокоєння викликає той факт, що у грошово-обмінні процеси як у форматі відповідності правовому полю, так і поза його межами, нині включені найважливіші галузі соціальної сфери, які здебільшого традиційно перебували у полі фінансового зору держави: система охорони здоров'я, соціальний захист, освіта, наука та ін.

На сьогодні комерціалізується не лише соціальна сфера; товарно-грошові відносини так чи так пронизують внутрішньо сімейні (варто послухати лекцію соціолога Поліни Аронсон «У любови у нашей села

батареяка: как капитализм меняет наши представления об эмоциях» [12]), подружні, дружні та інші міжлюдські відносини. Так, у сфері сімейних відносин утилітарист-прагматик розглядає сім'ю лише з позицій отримання вигод і задоволення, а, отже, не бачить сенсу у народженні дітей, бо йому не зрозумілі мінові перспективи цих інвестицій. Для людини такого типу демографічно-соціальне виробництво (народження і виховання дітей) стає архаїчною сферою, що відходить від законів еквівалентного обміну, стає обтяжливою і малоцікавою. Економічне обґрунтування зниження народжуваності описав Г. Беккер у праці «Человеческое поведение: экономический поход. Избранные труды по экономической теории» [13].

Беккер Гері Стенлі (*Gary Stanley Becker*; 1930–2014 рр.) – лауреат премії з економіки пам'яті Альфреда Нобеля у 1992 р. за поширення сфери мікроекономічного аналізу на аспекти людської поведінки і взаємодії, включаючи неринкову поведінку

В економічній сфері, як відомо, утилітаризація означає прагнення людини максимізувати корисність від блага. У вітчизняних реаліях це породжує масову нестримну гонитву за наживою у найпримітивніших і найогидніших її формах: від напівлегальної до кримінальної. На рівні індивідуальної трудової діяльності та дрібного бізнесу своєрідною нормою стають хабарництво, крадіжки, обважування, виробництво і збут неякісного товару тощо. На рівні крупного бізнесу процвітають рейдерські атаки, «віджимання» у конкурентів, зловживання монопольним становищем тощо. Більше того, цивілізований підхід до утилітарності, зорієнтований на одержання вигоди, що ґрунтується на власній праці, зростанні її продуктивності, витісняється примітивним, диким утилітаризмом,

спрямованим на отримання максимального зиску на шкоду та/або за рахунок інших.

У соціокультурній сфері утилітарні тенденції проявляються у появі окремих соціальних груп, які реалізують гедоністично-розважальний стиль життя, не «засмічений» трудовими буднями, а отже – прагнуть отримати матеріальні цінності задарма, доклавши мінімум зусиль, отримати достаток «з повітря»: у кращому випадку – виграти в лотерею або на тоталізаторі, відшукати скарб, у гіршому – «розвести» когось на гроші, незаконно привласнити чуже майно тощо.

У політичній царині також відбувається зсув цінностей: від дотримання «букви закону», виконання функцій чиновників, урядовців, державних діячів, які оплачуються економічними суб'єктами – платниками податків, до маневрування законодавством і віднаходження «можливостей виправдання» особистого збагачення за рахунок використання службового стану [14, с. 16]. Наприклад, на прийняття політичних рішень суттєвий вплив має матеріальна сторона належності до того чи того політичного утворення, голосування, перехід взаємозв'язків надавачів і отримувачів різних послуг у корупційну площину.

На жаль, у рамках «утилітарного» підходу суспільні інтереси витісняються, підміняються реалізацією суто особистісних інтересів. Людина, яка сповідує утилітарні цінності, прагне діставати з усього безпосередню матеріальну вигоду. Злам ціннісних орієнтацій соціуму у бік утилітаризму породжує чимало фундаментальних проблем у всіх сферах суспільного життя.

Зміни у різних сферах життєдіяльності соціуму безперечно призводять до еволюційних, а то й революційних зрушень у свідомості і поведінці економічних суб'єктів, хоча ці процеси є взаємозумовленими: як буття визначає свідомість, так і навпаки – соціодуховні та моральні цінності рухають діями людей. Підміна духовної складової, що виражається у даруванні чеснот душі, комерційною компонентою (вигодою) у відносинах

призводить до своєрідної морально-духовної деградації суспільства.

Водночас ми визнаємо, що особистісна компонента ставлення викладача до мінливого середовища у цілому та таких соціально-економічних інститутів, як власність, багатство, гроші, влада, підприємництво, соціальна справедливість, відповідальність тощо, безперечно присутня. Інтерпретація соціально-економічних, політико-правових подій і явищ зазвичай наявна і в контексті їхньої суб'єктивної значимості для викладача. Але переважання наукового мислення у людини, яка акумулювала у своїй свідомості знання науки, у своїй душі – моральні цінності, у своїх реакціях – набутий досвід спілкування дає можливість аналізувати і структурувати інформацію так, щоб донести до студентської аудиторії коректні висновки з того чи того приводу. Не менш важливим тут є і довіра, і психологічні відносини, які виникають у процесі триєдиної взаємодії викладач–інформація–студент стосовно створення, передачі і засвоєння знань. Вважаємо, що здебільшого мова йде про своєрідне дарування викладачем знання студентській аудиторії.

Сучасне мінове суспільство, на жаль, нівелює у людей бажання і здатність дарувати: готовність людей обдаровувати світ плодами своїх старанності, таланту, натхнення, відповідальністю за скоєне зіставні зі спроможністю світу віддарювати. Позбавлений здатності безкорисливого дару індивідуалістично-гедоністичний людський тип, озброєний лише «мораллю успіху» втрачає здатність забезпечити надійне функціонування будь-яких суспільних інститутів та інституцій. Такий тип людини постійно остерігається щось виконати понад норму, вкласти без зиску, зрештою не стільки працює, скільки делегує повноваження тим, хто у духовно-моральній вихованості виконає справу за нього. Очевидно, наскільки є шкідливим такий тип людини у вищій освіті, де продовжує формуватися людський капітал нації, а, наприклад, у педагогічній вищій школі – тим паче, адже майбутні вчителі покликані соціалізувати, виховати, розвинути закладені сім'єю моральні (і не лише) потенції учня – грядущого працівника, підприємця,

політика та ін.

Альтернативою міновому підходу, наприклад, О. Панарін називає парадигму дару і даріння, викладену ним у праці «Православна цивілізація у глобальному світі» [15], яку нами було детально розглянуто [16, с. 118–125] у контексті аналізу цивілізаційних перетворень у сучасному українському соціумі на ментально-ідеальному і побутово-реальному рівні як наслідку кризи вітчизняної освіти.

У цивілізації тотального мінового обміну поняття дару, на жаль, зникає, разом з ним зникає й поняття соціальних і моральних зобов'язань. Керуючись логікою мінової раціональності вчитель мав би суворо регламентувати свої дії щодо вихованця зіставно із заробітною платою та/або можливості отримати додатковий дохід у вигляді матеріального «заохочення» від самого вихованця або його батьків. За таких умов втрачає сенс «безперспективна» робота з талановитою, але незаможною молоддю, виховання «важких» підлітків, моральна підтримка закомплексованих вихованців, зусилля зі згуртування колективу, патріотичного, морально-етичного, естетичного виховання тощо. Ця інвестиція у людські душі, дитячі/студентські серця є неможливою без готовності дарувати себе, свій час, свої знання [16, с. 119].

Комерціалізація вищої освіти і знань апіорі впливає на свідомість споживачів освітніх послуг (студентів та їхніх батьків) щодо розуміння ними процесу навчання і оцінювання знань. Процес навчання сьогоднішніми студентами і батьками, на жаль, здебільшого сприймається як обов'язок викладача і вишу лояльно ставитися до поведінки студента на лекціях, бути поблажливими стосовно знання предмету на семінарських заняттях, заліках, екзаменах. Крім того, дія мінового принципу «ти мені – я тобі» у сфері освіти є таким собі «моральним» виправданням хабарництва і корупції, формує споживацьке ставлення студента до отримання освітніх послуг, переводить взаємодію «викладач–студент» із творчої основи на механічні рейки [16, с. 118], де відбувається «відмова від самих понять соціального обов'язку,

любові, співчуття, співучасті» [15].

Отже, окреслені нами лише деякі проблеми вітчизняної вищої освіти є такими, що далеко виходять за межі освітньої сфери. Втрата духовно-творчої складової людської праці, криза індивідуальної і суспільної довіри, деградація сім'ї, занепад освітніх інститутів, втрата державою ролі «мецената духовності» як виробника і надавача суспільних благ (освіти) – ці, на перший погляд, невиразні і порізнені струмені занепаду підживлюють один одного, вливаються у незримі обшири суспільного світосприйняття та знаходять свій прояв у змінах ідеологічного, психологічного, діяльнісного та інституційного компонентів суспільної свідомості.

Вважаємо, що комерціалізація (у класичному розумінні) знання у вишах є вельми складним, суперечливим, а інколи і шкідливим процесом, а тому, на наше глибоке переконання, *не вона* повинна бути пріоритетною у модернізації вищої освіти. Місія університетів полягає у формуванні відповідального, системного у своєму мисленні і компетенціях фахівця, з критичним мисленням щодо різних інформаційних посйлів і подій.

Враховуючи абсолютну максиму про відповідальність держави за ціннісно орієнтоване, духовно збагачене наповнення процесу підготовки майбутніх фахівців, предметом подальших досліджень має стати окреслення чітких контурів фінансової присутності держави стосовно виробництва і надання освітніх послуг.

Література до розділу 5.3.

1. Задорожний Г. В. Иначе возможное как со-творчество человечности (размышления о главном в связи с кризисом экономической науки). Полтава : Скайтек, 2011. 259 с.

2. Аузан А. Миссия университета: взгляд экономиста. URL : <http://polit.ru/article/2013/05/07/auzan/>

3. Курбатов С. В. Університетські рейтинги як фактор легітимації елітного статусу освіти в сучасних умовах / Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів: [авт. кол. : В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай, та ін.] К. : Педагогічна думка, 2011. 320 с.

4. Яковенко Л. І. Економічні основи модернізації вищої освіти в умовах становлення економіки знань / Л. І. Яковенко, О. В. Пащенко. Полтава Скайтек, 2011.

216 с.

5. Николс Т. Смерть экспертизы. Как интернет убивает научные знания / Пер. Т. Л. Платонова. «Эксмо», 2017. 368 с.

6. Осипов Г. В. Экономика и социология знания: практическое пособие. М. : Наука, 2009. 220 с.

7. Основи філософських знань. URL : <http://subject.com.ua/philosophy/osnovi/198.html>

8. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: Підручник для науковця. К. : Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. 302 с.

9. Мак-Ким Дональд К. Вестминстерский словарь теологических терминов Пер. с англ. М. : Республика, 2004. 503 с.

10. Понятие моральных ценностей личности. URL : <https://mystroimmir.ru/moyput/tsennosti-lichnosti.html>

11. Некрасова Н. А. Тематический философский словарь / Н. А. Некрасова, С. И. Некрасов, О. Г. Садикова. URL : <http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/thematic-philosophical/fc/slovar-204.htm#zag-198>

12. Почему любовные отношения становятся всё более рациональными, с чем связана тревожность в обществе и из-за чего все хотят быть особенными? Рассказывает социолог. URL : <https://paperpaper.ru/campus/pochemu-lyubovnye-otnosheniya-stanovyats/?fbclid=IwAR21xjHdBL5sGN7eLj3U7qDU6l0bKV3pUyrNQGdGmwjEWA339uKz2tmqQt0>

13. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический поход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послеслов. Р. И. Капелюшников; предисл. М. И. Левин. М. : ГУ ВШЭ, 2003. 672 с.

14. Непокупна Т. А., Степаненко С. В. Вища педагогічна освіта і комерціалізація наукового знання: проблеми і суперечності. *Бізнес Інформ*. 2014. № 8. С. 14–18. URL : https://www.business-inform.net/annotated-catalogue/?year=2014&abstract=2014_08_0&stqa=1&lang=ua

15. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. URL : http://www.rospil.ru/thought/panarinas/panarin_as_index.htm

16. Степаненко С. В., Непокупна Т. А. Криза освіти у парадигмі дару О. Панаріна. *Соціальна економіка*. 2011. № 1. С. 118–125. URL : <http://zadorozhnyi.name/zhurnal-sotsialnaya-ekonomika/sotsialnaya-ekonomika-1-2011/>

РОЗДІЛ 6.
ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПАРТНЕРСТВА

6.1. ПАРТНЕРСТВО: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ

*Борис Шевченко
Тетяна Непокупна*

Сучасні зміни у розвитку світової економіки в цілому та національних економік зокрема у першому десятиріччі XXI ст. суттєво впливають на місце і роль держави в господарській системі та її соціально-економічну політику. Особливої актуальності у питаннях впливу держави на господарський розвиток країни набувають її відносин з приватним капіталом. Відповідно, осмислення партнерських відносин держави і підприємницьких структур вплинуло на формування у другій половині XX ст. концепції партнерства держави і приватного сектора – «Public-Private Partnership» – державно-приватного партнерства [1].

Розгляду цього явища, його витоків та причин появи і становлення присвячені праці науковців минулого і сьогодення. Фундаментальні аспекти дослідження еволюційних змін характеру взаємодії держави і підприємництва містяться у працях Дж. Ст. Мілля, А. Сміта, Дж. М. Кейнса, М. Туган-Барановського та ін. Теорію і практику розвитку партнерських відносин держави і підприємницьких структур аналізували такі вітчизняні та закордонні науковці, як: В. Варнавський, М. Вілісов, В. Геєць, Г. Задорожний, С. Кукура, Г. Пилипенко, В. Росинський, С. Сільвестров, С. Хуснутдінов та ін. Їхня увага зосереджена на необхідності формування в економічному середовищі механізмів визначення доречних пропорцій та ефективного розподілу функцій держави і приватного підприємництва.

Акцент і теоретиків, і практиків на визначенні місця і ролі держави в економічному розвитку є важливим з огляду на те, що в сучасних економіках провідних країн держава є суб'єктом, який функціонує, використовуючи

відповідні органи, механізми та інструменти, орієнтуючись на інтереси довготривалого суспільного добробуту.

Еволюція господарської діяльності змінила способи та шляхи формування і розвитку інфраструктурної складової економічної системи: впродовж другої половини ХХ ст. таке відбувається не лише за рахунок суто держави, а й із залученням приватного капіталу. Це співробітництво представлене державно-приватним партнерством (ДПП) – держава передає частину своїх повноважень з виробництва певних товарів і послуг приватному капіталу, натомість у традиційних соціально-економічних сферах державної підтримки формуються елементи ринкової культури. ДПП називають найпрагматичнішою сучасною формою взаємодії держави і бізнесу [2, с. 5], оскільки досвід розвинених країн показує, що ні правова система у цілому, ні держава безпосередньо не в змозі уповні забезпечити і підтримати економічний розвиток. Саме поєднання зусиль держави і бізнесу дозволило розвиненим країнам отримати суттєві результати в економічному розвитку, а новим індустріальним економікам – здійснити адекватний вимогам нового часу прорив у соціально-економічній динаміці та стати конкурентоспроможними.

Трансформації в економічній політиці держави і в поведінці приватних структур, поява економічного інтересу щодо залучення ресурсів один одного, їхнє поєднання та формування партнерських відносин відбувалися у ході тривалого історико-господарського розвитку. На розкриття економічного змісту партнерських відносин держави і підприємницьких структур існує чимало теоретичних поглядів. Доволі проблематичними видаються визначення наукових напрямів еволюції поняття «партнерські відносини», виокремлення їхніх характеристик та меж реалізації, наявності першопочтовху виникнення відносин партнерства: ініціативи держави чи підприємницьких структур. Тому слід детально проаналізувати наукові погляди на відносини держави і підприємництва та способи їх взаємодії.

Історія відносин держави і підприємницьких структур починається з тих часів, коли власність на засоби виробництва та управління ними здебільшого перебували у приватних суб'єктів господарювання. Держава почала підтримувати приватне підприємництво у XVI–XVII ст. у період формування європейських національних ринків і розвитку зовнішньої торгівлі. Незважаючи на відсутність чіткого розмежування між приватним і державним секторами, меркантилістами були закладені основи теоретичного обґрунтування взаємовідносин між приватним капіталом і державою. Автором ідеї необхідності підтримки державою приватного підприємництва вважається французький державний діяч та економіст епохи меркантилізму Бартелемі де Лаффем [3].

Дещо пізніше цю ідею розвиває Антуан де Монкретьєн у «Трактаті про політичну економію» (1615 р.), намагаючись переконати уряд Франції у необхідності всебічної підтримки французьких промисловців і купців [4]. У працях ранніх і пізніх меркантилістів містяться обґрунтування зміцнення господарської ролі держави на макроекономічному рівні, активного втручання держави в тогочасні економічні процеси, зокрема за допомогою підтримки промислового і торгового підприємництва на внутрішньому і зовнішньому ринках за допомогою протекціоністських заходів: мита, премії, торгові війни тощо. «Нагляд і втручання уряду у той час поширювались на всю економічну діяльність народу» [5, с. 11].

Фізіократи, враховуючи теоретико-практичні досягнення меркантилістів щодо ведення національного господарства, основою суспільного багатства вважали необмежену дію природних законів. Ідеальним регулятором економічних процесів вони вважали вільну конкуренцію, за основу брали принцип *laissez faire, laissez passer*, що по суті означає невтручання держави в процес господарювання. Хоча, при цьому, роль держави зводилася до контролю за тим, щоб жоден суб'єкт не зміг використати свою свободу на шкоду іншим, а встановлені державою закони – охороняли приватну власність і приватні інтереси. Анн Робер Жак Тюрго,

виступаючи проти впливу держави на торгівлю, порівнював таке втручання із «забезпеченням подушками усіх дітей, які можуть впасти» [6, с. 535].

Незважаючи на такі ліберальні погляди на політико-економічний устрій країни, Франсуа Кене, будучи противником втручання держави в промислове виробництво, все ж допускав участь держави у розвитку інфраструктури на місцевому рівні [7, с. 133–134].

Французькі фізіократи стали основоположниками економічного лібералізму, а їх представник Жак Клод Марі Венсан маркіз де Гурне у 1758 р. сформулював його основний принцип «laissez faire, laissez passer», став противником урядової опіки промисловості і торгівлі, ратував за свободу підприємництва і недоторканість приватної власності [8, с. 161]. У подальшому ці постулати стали відправною точкою для класичної політекономії, зародження і розквіт якої фундувався на пошукові ідеальних форм і способів ведення господарства, які стали б об'єктивною основою для економік усіх країн, нівелюючи специфіки кожного окремого соціально-економічного та політичного устрою.

Одним з теоретичних натхненників економічних ідей Адама Сміта став британський філософ епохи Просвітництва Джон Локк. У своїх працях він обґрунтовував природний стан людини – стан повної свободи і рівності за умови розпорядження власним майном і своїм життям та природне право людини – право на приватну власність, на діяльність, на працю та на її результати. Держава при цьому повинна гарантувати ці природні права – свободу, рівність, власність та створювати відповідні для цього закони, але «піклуватися... про вигоду усіх неможливо», адже «Бог дав світ... для того, щоб ним користувалися старанні і розсудливі» [9], наголошував Дж. Локк. Отже, тільки особиста праця старанних, мислячих, раціональних людей може стати основним природним джерелом справедливо набутої приватної власності, захист прав якої покладався на державу за допомогою регулювання і контролю, що сприяло нормальному функціонуванню приватного капіталу.

Адам Сміт, сповідуючи доктрину економічного лібералізму, розвинув ідеї Дж. Локка про господарську роль держави. У своїй головній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» він уперше комплексно визначив сутність економічного і політичного лібералізму, обґрунтував їхню об'єктивну необхідність, при цьому визначаючи простір для дій держави. А. Сміт виклав своє бачення ролі держави в економіці, відповідно з яким вона повинна здійснювати: 1) ...захист суспільства від насильства й посягань з боку інших незалежних суспільств; його можна виконати тільки за допомогою військової сили; 2) захист ... кожного члена суспільства від несправедливості й утисків його з боку інших членів суспільства, або обов'язок установа точного відправлення правосуддя; 3) заснування й утримання таких суспільних установ і таких громадських робіт, що, хай і найвищою мірою є корисними для великого суспільства у цілому, не можуть, проте, своїм прибутком відшкодувати витрати окремої людини або невеликої групи людей [10, с. 427–445].

Наскрізним у класичному лібералізмі є поняття «*homo oeconomicus*» – людини економічної зі своїми особистими інтересами, які, поряд з іншими, мала б захищати держава. Тому найважливішою економічною функцією держави у налагодженні роботи ринкового механізму вважається забезпечення «чесного партнерства» [11, с. 170] за допомогою творення законів.

Отже, держава відповідно до наукових уявлень класиків має гарантувати безпеку життя людини, її власності, вирішувати суперечки та домагатися дотримання встановлених законом правил. По суті, держава повинна робити те, що людина не має можливості виконувати самотужки, або ж робить це неефективно. Натомість тільки прагнення приватного підприємця реалізувати свої приватні інтереси в умовах свободи вибору виду діяльності, свободи конкуренції виступає головною рушійною силою економічного розвитку. Держава має підтримувати ці свободи для усіх суб'єктів господарювання, сприяючи підвищенню добробуту як підприємців,

так і суспільства у цілому. Таким чином, А. Сміт, визнаючи необхідність державної присутності у певних сферах життєдіяльності суспільства, заклав основи розподілу повноважень і відповідальності між державою і приватним капіталом щодо виробництва товарів і послуг та задоволення потреб суспільства.

Нове бачення відносин держави і приватного капіталу знаходимо у Дж. Ст. Мілля, котрий аналізував місце і роль колективних форм господарювання, акцентуючи при цьому увагу на вирішенні різних соціальних проблем. Підтримуючи приватну власність та дію приватного капіталу, він водночас визнавав, що якби не дії уряду, то не було б побудовано «ні доріг, ні доків, ні гаваней, ні каналів ..., ні шпиталів, шкіл і колегій, ні типографій» [12, с. 865], тобто мова йде про ті сфери, в яких, по-перше, відсутня конкуренція, по-друге, недостатньо коштів у бізнесу, по-третє, відсутнє усвідомлення бізнесом важливості вирішення соціально-економічних проблем. Останнє він називає «безпорадністю суспільства» [12, с. 866]. Тому держава має створити приватному бізнесу такі умови для його функціонування, які б дозволяли отримувати загальну вигоду, або ж зберегти за собою таку владу над підприємництвом, щоб вигоди від монополії могли відчувати всі члени суспільства.

Мілля цією ідеєю заклав основи концепції державно-приватного партнерства, оскільки вважав концесію у вищезазначених галузях цілком прийнятною формою відносин держави і приватного капіталу. При цьому, держава або залишала за собою право повернути назад у користування важливі для суспільства виробництва, або продовжувала контролювати і регулювати ціни на товари і послуги, що виробляються бізнесом. Цілком слушною є його думка про те, що держава, залишаючись власником залізниць і каналів, може не займатися самостійно їх експлуатацією, вважаючи, що приватні компанії, які їх орендують у держави, можуть краще їх експлуатувати. Держава безпосередньо бере участь у розбудові як

виробничої, так і соціальної інфраструктури, виконуючи тим самим соціальну функцію.

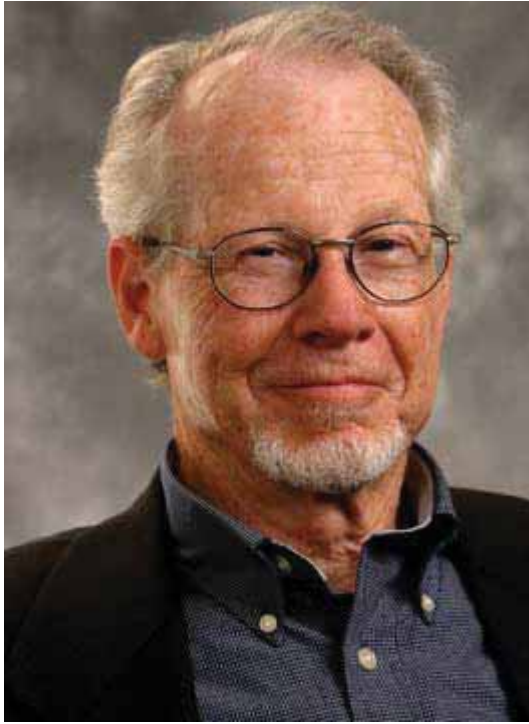
Ідеї Мілля щодо ефективної співпраці суб'єктів економічної діяльності різних форм власності у процесі оптимального, раціонального поєднання економічних потенціалів на підставі «роздільно-сумісних відносин власності» [13, с. 202] відобразилися у дослідженнях сучасних західних учених Еліно́р Остро́м та Олі́вера Іто́на Уі́льямсо́на.

Еліно́р Остро́м (*Elinor Ostrom*; 1933–2012 рр.) – американська політологиня та економіст, лауреатка премії з економіки пам'яті Альфреда Нобеля (2009 р.).

Розробила теорію інституційних механізмів, пов'язаних з ефективним управлінням і керуванням спільними ресурсами

Зміст їхніх досліджень полягає у визначенні меж ринку і приватної власності та методів державного регулювання за умов, коли жодна зі сторін окремо не здатна забезпечити «нормальну життєдіяльність людини і суспільства» [14, 15].

Олівер Ітон Уільямсон (Oliver Eaton Williamson; 1932–2020 рр.) – американський економіст, лауреат премії з економіки пам'яті Альфреда Нобеля (2009 р.), представник неінституціоналізму, фахівець із мікроекономіки.

По суті, формується нове бачення сумісних відносин власності, економічної влади і управління, яке зумовлює пошук інноваційних форм-інструментів для ефективного задоволення потреб суспільства.

Таким чином, початки наукового аналізу економічної ролі держави і характеру її взаємодії з приватним капіталом віднаходимо у працях представників ще докласичних економічних теорій. Ліберально-економічні уявлення про взаємодію держави і приватного капіталу еволюціонували від визначення обмеженого кола функцій держави у сфері інфраструктури (класичний лібералізм) до визнання законним і допустимим здійснення державою підприємницької діяльності спільно з приватним капіталом (сучасний лібералізм).

Адаптація ліберальних ідей до усупільнення процесів забезпечення економічного розвитку стало теоретичним підґрунтям можливої взаємодії держави і бізнесу у формі партнерства. Загалом у працях представників різних наукових концепцій, починаючи з докласичних шкіл і закінчуючи економтеоретичними напрямками ХХ ст., на нашу думку, відсутнє чітке бачення партнерських відносин держави та бізнесу, хоча мають місце

напрацювання стосовно поведінки зазначених суб'єктів відповідно до політекономічної кон'юнктури та особливостей протікання історичних періодів, що потребує подальших досліджень [1].

Література до розділу 6.1.

1. Шевченко Б. О., Непокупна Т. А. Партнерство держави і підприємницьких структур: витоки теоретичних уявлень. *Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Економіка.* 2013. Т. 21, вип. 7(3). С. 207-212. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov_2013_21_7%283%29_30
2. Клинова М. В. Государство и частный капитал в поисках прагматичного взаимодействия. М. : ИМЭМО РАН, 2009. 122 с.
3. Історія економіки та економічної думки: Курс лекцій / [Авт. кол. : С. В. Степаненко (кер. авт. кол.), В. М. Фещенко, С. Н. Антонюк, Н. О. Тимочко та ін.]. К. : КНЕУ, 2006. 664 с.
4. Титова Н. Е. История экономических учений: Курс лекций. М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. 288 с. URL : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/Titova/05.php
5. Янжул И. И. Английская свободная торговля. Исторический очерк развития идей свободной конкуренции и начал государственного вмешательства. Выпуск Первый. Период меркантильный / И. И. Янжул. М. , 1876. 228 с.
6. Физиократы. Избранные экономические произведения. OEuvres Choiesies. De l'origine et des progres d'une science nouvelle / Ф. Кенэ, Ж. Тюрго, Д. де Немур / [Пер. А. Горбунов, Ф. Каплан, П. Ключин. Л. Фейгина и др.]. М. : «Эксмо», 2008. 1200 с.
7. Кенэ Ф. Избранные произведения. М. : Соцэргиз, 1960. 360 с.
8. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. Ч. 1 / [За ред. В. Д. Базилевича]. [2-ге вид., випр]. К. : Знання, 2005. 567 с.
9. Локк Дж. Опыты о законе природы. Сочинения в трех томах Т. 3. М. : Мысль, 1988. 668 с. URL : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000464/st000.shtml>
10. Сміт А. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй. Port-Royal, Київ. 2001. 593 с.
11. Осадчая И. М. Проблемы государства в экономической мысли Запада / Капитализм и рынок: экономисты размышляют / [В. И. Кузнецов, И. М. Осадчая, В. С. Автономов и др.]. М. : Наука, 1993. 208 с.
12. Милль Дж. Ст. Основания политической экономии с некоторыми применениями к общественной философии / Дж. Ст. Милль ; [Перевод с последнего английского издания Е. И. Остроградской / Под редакцией приват-доцента О. И. Остроградского]. 1848. Южно-Русское Книгоиздательство Ф. А. Иогансона. Киев-Харьков. 866 с.
13. Задорожный Г. В. Иначе возможное как со-творчество человечности (размышления о главном в связи с кризисом экономической науки). Полтава : Скайтек, 2011. 259 с.
14. Остром Е. Офіційний сайт. URL : <http://w4w.cogs.indiana.edu/people/homepages/ostrom.html>
15. Уильямсон О. Офіційний сайт. URL : <http://groups.haas.berkeley.edu/bpp/oew>

6.2. ПАРТНЕРСТВО ДЕРЖАВИ, БІЗНЕСУ І СУСПІЛЬСТВА ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

*Борис Шевченко
Тетяна Непокупна*

Процеси глобалізації, постіндустріальні виклики не оминули економічну систему України. Вони суттєво впливають на її зміни, перетворення, стан. У першу чергу трансформації вітчизняної економічної системи пов'язані з переходом до ринкової системи господарювання. Попри певні позитивні зрушення – свобода вибору, становлення приватної власності, розвиток підприємництва, відкриття економічних кордонів, розповсюдження і використання у виробництві передових наукових знань тощо, ґрунтовного аналізу вимагають суттєві негативні наслідки реформ. Мається на увазі значний трансформаційний спад, деформацію структури економіки, глибоке соціально-майнове розшарування суспільства та збідніння, зниження рівня і якості життя переважної частини населення, явища деіндустріалізації і технологічної відсталості. Все це стало наслідком грубого насаджування вітчизняними елітами неадекватної національним реаліям, існуючим традиціям, ментальності ліберальної моделі у поєднанні з ігноруванням принципів системності, комплексності і соціальної відповідальності у перетвореннях [1].

У результаті використовуваної ліберальної політики в цілому та політики у сфері перерозподілу власності, зокрема, в Україні сформувалися потужні монополії – державно-корпоративні, олігархічні структури. В умовах нечітких «правил гри», розмитості інституційних рамок господарської діяльності вони дестабілізують роль як ринку, так і держави, підсилюючи їхні дерегулюючі аспекти функціонування: т. зв. «провали

ринку» і «фіаско держави». Такі трансформації економіки країни ослабили її інтегрованість у світову економіку, адаптивність до глобалізаційних викликів, знизили конкурентоспроможність та визначили у геополітичному аспекті її безславну роль периферійного актора, зробивши її об'єктом зовнішніх впливів [1].

Чимало сторін негативних наслідків реформ можна було б уникнути, якби держава, правильно і чітко формулюючи цілі суспільних перетворень та визначаючи засоби їх досягнення, відігравала активну регулюючу роль у трансформаційних процесах. На жаль, маємо констатувати, що обрана ліберальна модель розвитку та використовувані управлінські механізми владним менеджментом сприяли самовідмові держави від іманентних їй регулюючих функцій, спотворенню її ролі у соціально-економічних перетвореннях. Врешті, підміна реформаторами національно та суспільно орієнтованих цілей власнокишеньковими і вибір антисоціальних засобів їх досягнення деспрямували економіку України з прогресивного трансформаційного шляху.

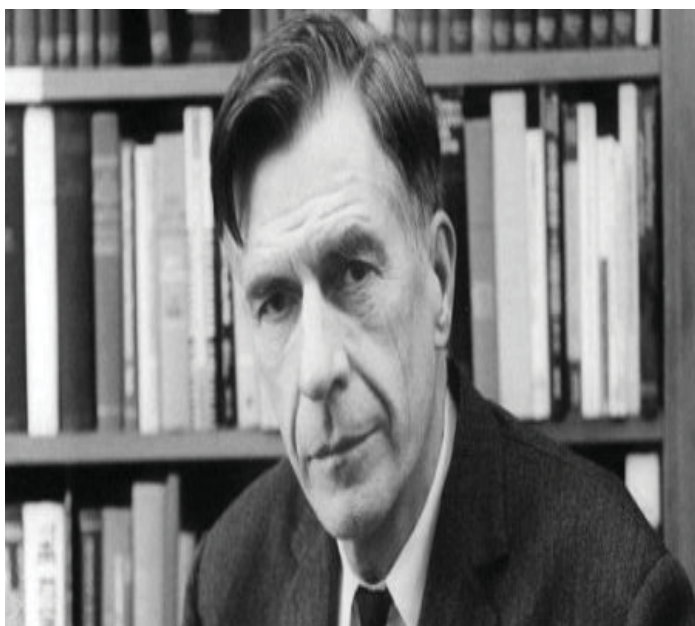
Довготривалість трансформаційної кризи до того ж була зумовлена і слабкою здатністю державних управлінців адаптуватися до мінливих умов господарювання, глобалізаційних і постіндустріальних викликів. Відсутність чітко сформульованих комплексних стратегічних соціально-економічних цілей реформування економіки країни, обґрунтованих пріоритетів її розвитку загострила деструктивні прояви такого становища. У зв'язку із цим об'єктивна необхідність активізації державного регулювання економічних процесів зумовлює нагальність підвищення його ефективності шляхом оптимального поєднання з ринковим механізмом. Тому знову й знову і в науковому середовищі, і в практичній площині акцент робиться на поєднанні базових принципів вільного ринку – чесної конкуренції, приватної власності, ділової ініціативи зі створенням державою сприятливих умов для їх реалізації [1].

Сформована упродовж незалежності модель «розвитку» характеризується як боргова, антисоціальна, несумісна з інноваціями і конкуренцією, несамотійна, така, що супроводжується перманентним розподілом активів на користь незначної групи людей. Все це зумовлює накопичення критичних дисбалансів між зростаючим обсягом перерозподіленого національного багатства і спадною ефективністю економічної діяльності, невпинно поширюється корупція як системний елемент механізму управління, рветься соціальна тканина і руйнується єдиний територіальний простір країни. Загроза державній цілісності і суверенності (що важливо в останні роки) демонструє безальтернативну необхідність зміни економічної моделі розвитку.

На нашу думку, модернізація вітчизняної економічної системи має відбуватися водночас у двох напрямках. Перший передбачає рух до високоіндустріального рівня економічного розвитку, створення умов для переходу до постіндустріальної економіки шляхом інвестицій в оновлення наявної виробничо-технологічної бази з використанням сучасних інноваційних розробок. Але освоєння постіндустріальних технологій можуть залишитися нереалізованим задумом без вирішення проблем реіндустріалізації існуючого виробничого потенціалу країни. Цей напрям модернізації не передбачає значних фінансових ресурсів та принципово нових знань і інновацій, оскільки завдання цього етапу можуть бути реалізовані за допомогою використання вже досягнутого рівня знань, світових надбань науки і техніки, залучення апробованих прогресивних технологій.

Сутність другого напрямку модернізації полягає у відновленні ефективної взаємодії ринкового механізму господарювання з державним регулюванням. У цьому зв'язку сучасна концепція реформування державного управління має бути заснована на т. зв. принципах оптимальної достатності [2], в основі яких знаходиться не вибір «або – або» (або ринок, або держава), а поєднання – «і – і»: і ринок, і держава. Оскільки, на думку

Дж. Гелбрейта, економіка не знає абсолютів, то єдино можливою політикою держави щодо ринку є політика неупередженого прагматизму [3]. Якщо традиційно це зводилось до такого: там, де ринок робить свою справу, йому не слід заважати, а там, де він не справляється, слід допомагати йому, вдаючись до регулювання, то на сьогодні мова йде про партнерство ринку і держави в регулюванні економічних процесів без домінування одного над іншим.

Джон Кенет Гелбрейт (*John Kenneth Galbraith*; 1908-2006 рр.) – американський економіст, один з найбільш впливових економістів-теоретиків ХХ століття, представник інституціонального напрямку у економічній науці. Викладав в Гарвардському, Принстонському і Каліфорнійському університетах, був президентом Американської економічної асоціації.

Найвідоміші роботи: «Американський капіталізм» (1952 р.), «Суспільство достатку» (1958 р.), «Нове індустріальне суспільство» (1967 р.).

Тим паче, що сьогодні канонічні механізми ринку демонструють нездатність до вирішення надскладних соціальних завдань розвитку – подолання бідності, зростання диференціації доходів, забезпечення стрімкої інноваційної перебудови економіки тощо. Ринок втрачає свою гнучкість, починає працювати в режимі критичних навантажень, споживаючи ресурсів більше, ніж продукує економічних благ, що продемонструвала світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. з її масштабними втратами для різних економік. Тому економіка, що функціонує на засадах ринку та відповідних механізмах, втрачає свою функціональну дієздатність, потребує сутнісної перебудови [2].

Закінчення ери домінування ринку призвело до формування принципово нових організаційних форм горизонтальних зв'язків держави і

бізнесу на засадах партнерства, взаємодії на принципах паритету і довіри зі збереженням індивідуальності та самодостатності кожного суб'єкта відносин, синтезу інтересів кожного суб'єкта взаємодії, об'єднаних загальнонаціональними цілями розвитку економіки країни, спрямованих, у першу чергу, на підвищення якості життя всього суспільства. Французький філософ Тейяр де Шарден називав такий тип відносин «вищим ступенем соціальності» [4].

П'єр Тейяр де Шарден (*Pierre Teilhard de Chardin*; 1881–1955 рр.) – французький філософ, палеонтолог, антрополог, археолог, католицький теолог. Член ордена єзуїтів, священник, один із творців теорії ноосфери. Здійснив своєрідний синтез християнського навчання й теорії космічної еволюції (тейярдизм).

Основою наукової космогонії Тейяра де Шардена є його теологія. Погляди Тейяра де Шардена наповнені гуманістично-християнською спрямованістю. Він закликав до єднання народів, єдності науки і релігії, а також містики в якості захисту від усіх лих у сучасному світі.

Однією з умов партнерства держави і бізнесу є взаємна довіра учасників економічного процесу, яка прямо пов'язана з відносинами зближення і консенсусу державних та приватних інтересів, злиття державного планування і ринкового саморегулювання як основи державної економічної політики. Спрямована на партнерство з бізнесом державна економічна політика формує нові «невідчужувані відносини» [5] з бізнесом, основує нову культуру державного управління економічним розвитком.

При цьому наголошуємо на безумовному збереженні державою своєї самостійності і суверенності, тобто її здатності протистояти зовнішнім впливам, спроможності бути об'єктивним і неупередженим партнером вітчизняного бізнесу, протидіяти тенденціям олігархізації економіки. Олігархізація має відмінний від партнерських форм взаємодії держави і бізнесу інтерес – це зрощування приватного капіталу з державною

бюрократією із суто корпоративною метою, інколи всупереч загальнонаціональним інтересам [2]. «Українські олігархи – група осіб, що набула статків чи збагачується завдяки контролю влади в цілому або її гілок, непотизму, корупції та іншими нелегальними шляхами, яка з'явилася на економічній і політичній арені України після здобуття нею незалежності в 1991 р.» [6]. Корпоративно-тіньова спрямованість олігархізації за допомогою механізмів тінізації і корупції продукує ситуацію, коли держава поступається своєю дієздатністю перед олігархічними інтересами. Таке характеризує нинішній стан української економіки і суспільства: з одного боку, слаба дієздатність держави в умовах системної трансформації економіки та несформованість інституціонального і законодавчого поля, механізмів громадянського суспільства, з іншого, виявилися чинниками активізації процесу олігархізації.

Все це віддзеркалюється у суспільних поведінкових реакціях, які описуються дещо взаємовиключними характеристиками: недовіра, розпач, відчуженість, радикалізація, про що нами уже зазначалося [7]. Звідси наважимося на певну історичну аналогію: Україна сучасна переживає певне відображення Великої депресії ХХ ст.

У цьому контексті доречно згадати про стратегію «Нового курсу» Рузвельта, а саме програму подолання економічної кризи у США, яка включала підписання «Кодексу чесної конкуренції» та створення єдиних для всіх підприємців правил, обов'язковість і безумовність мінімальних соціальних гарантій, рівність суб'єктів господарювання в різних галузях. Той, хто з підприємці підтримав цю угоду, отримав держзамовлення і податкову підтримку, а всі, хто не усвідомив важливість цього документу, залишилися без державної допомоги. Тоді ж з'явився відомий «Акт про відновлення національної промисловості» [8].

В Україні сьогодні, як і тоді у США, на порядок денний виходить необхідність партнерських відносин, суспільної угоди між владою і бізнесом, в якій кожна зі сторін отримає свою зону відповідальності. Країна, як ніколи

раніше, гостро постала перед вибором: або – існування у стані перманентного соціального збурення, або – упорядкована, виважена державна політика в інтересах всього суспільства. Гадаємо, що здоровий глузд має перемогти і останнє – упорядкована, виважена державна політика в інтересах всього суспільства – стане пріоритетом на наступні кілька стратегічно важливих років для функціонування і розвитку країни.

Держава при цьому має виступати модератором зрушень, процесом формування вихідних умов партнерської взаємодії суб'єктів господарювання, організації співпраці ділової, наукової і інженерної спільнот у руслі формування спільних цілей розвитку і засобів їх досягнення. Зміст конкретних заходів у реалізації державної політики полягають у такому: надання довгострокових і доступних кредитів бізнесу; забезпечення підприємцям доступу до інфраструктури і послуг за помірними цінами; організація та фінансування проведення необхідних НДДКР, освіти і підготовки кадрів. При цьому бізнес має гарантувати цільове використання кредитних ресурсів у інвестиційних проєктах з розвитку виробництва; впроваджувати інновації та інвестувати у нові технології; створювати конкурентоспроможну продукцію.

У результаті такого партнерства держави і бізнесу може відбутися розвиток економіки, що підпорядкований *суспільним* інтересам, поліпшенню рівня і якості життя. На зміну ліберальній ідеології соціально-економічних відносин в українському суспільстві, ідеології домінування олігархічно-корпоративних, вузькоіндивідуальних, власнокишенькових інтересів прийде парадигма сталого розвитку *всього* українського суспільства, а не купки представників кланово-олігархічних структур [1].

Описана концепція має визначати зміст трансформаційних змін щодо державного устрою та державного управління в цілому. Аналіз еволюції місця і ролі держави в економіці свідчить, що сьогодні відбувається переоцінка принципів її присутності в економічній системі країни. Одним із сучасних концептів державного управління є модель «активізуючої

держави», сформульованої відповідно до теорії «нового державного управління» (New Public Management) [9]. «Активізуюча держава» це та, що виступає ініціатором процесів вирішення суспільних проблем, стає посередником у залученні бізнесу і громадських організацій до виконання низки функцій, які раніше виконувала сама. Відповідно найважливішими функціями держави стають: ініціювання, активізація і стимулювання. Модель «активізуючої держави» передбачає оцінку її ефективності в таких вимірах:

- держава як гарант забезпечення виробництва та надання послуг;
- держава як виробник суспільних благ, якщо це зумовлено, наприклад, питаннями суспільної безпеки або якщо держава може це зробити з меншими витратами, ніж інші суб'єкти;
- держава як інститут, що створює рамки і умови суспільної активності та мотивує суб'єктів економічної діяльності до самостійного вирішення проблем;
- держава як інститут нагляду за суспільною та економічною діяльністю [9].

Такі зміни функцій держави зумовлені двома обставинами. Відчутною стала, по-перше, вичерпність відтворювального потенціалу як концепції «держави добробуту», так і концепції «маловитратної держави»; по-друге, невідповідність цих концепцій новій господарській системі, в якій пріоритетним стає розвиток особистості з належними йому секторами виробництва знань, соціальним захистом і соціальною справедливістю, безпекою. У новій господарській системі *людина*, як ніколи, потребує *захисту*. У цих умовах, вважаємо, є підстави засвідчити формування нової концепції держави – «держави-партнера». Така держава виступає посередником і партнером з бізнесом та громадськістю у координації суспільних інтересів на умовах рівноправності, паритету вигод і ризиків, за безумовного превалювання суспільних загальнонаціональних інтересів [1].

Таким чином, у контексті визначення партнерства як вектора суспільних трансформацій ми можемо виокремити два напрями його у

трактуванні: напрям формування державної політики і державного управління та економічний напрям. Перший означає, що партнерство влади і бізнесу стає для держави способом оптимізації здійснення своїх зобов'язань перед суспільством, реалізації цілей розвитку в інтересах всього суспільства, засобом реформування державного управління відповідно до нової концепції «держави-партнера». Другий, – що партнерство держави і бізнесу у його інституціональних формах стає, по-перше, засобом залучення бізнесу до тих сфер економічної діяльності, ефективність яких забезпечує інноваційний розвиток вітчизняного виробництва, підвищення його конкурентоспроможності; по-друге, формою господарської інтеграції державних і приватних інтересів шляхом перерозподілу вигод, ризиків і відповідальності; по-третє, сферою триєдиної взаємодії потенційних бенефіціарів: держави, бізнесу і суспільства [1].

Вважаємо, що подальші наукові доробки з означеної проблеми мають бути спрямовані на розробку механізмів перевірки соціальної ефективності реалізації концепції «держави-партнера», партнерської економіки.

Література до розділу 6.2.

1. Шевченко Б. О., Непокупна Т. А. Трансформація державного управління на основі партнерства влади, бізнесу і суспільства. *Social and economic changes of contemporary society. Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2017; pp. 312 (с. 181–187).
2. Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України: наук.-попул. есе / А. С. Гальчинський. К. : Либідь, 2011. 288 с.
3. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. М. : Прогресс, 1969. 480 с.
4. Шарден Пьер Тейяр. Феномен человека. Преджизнь, жизнь, мысль, сверхжизнь. М. : Наука, 1987. 240 с.
5. Бузгалин А. На пути к социальному освобождению Человека. URL : <http://viperson.ru/wind.php?ID=457760&soch=1>
6. Українські олігархи. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Українські_олігархи
7. Шевченко Б. О. Відносини партнерства в контексті трансформаційних змін державного управління в умовах глобалізації. *Технологический аудит и резервы производства*. 2015. № 1 (7). С. 12–17.
8. Уткин А. И. Дипломатия Ф. Рузвельта [Текст]. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. 543 с.
9. Сильвестров С. Н. Государственно-частное партнерство в инновационной сфере / Общ. ред. и предисловие С. Н. Сильвестрова. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 256 с.

6.3. ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОЄКТІВ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Борис Шевченко

Період кінця ХХ ст. і початку ХХІ ст. став етапом становлення ідеології державно-приватного партнерства (ДПП) як інституційного втілення конструктивної взаємодії бізнесу і структур державної влади. Сучасна практика реалізації проєктів ДПП сягає понад 30 тис. діючих проєктів, які в багатьох країнах світу перетворюються на дієвий засіб протидії фінансово-економічним кризовим викликам у вирішенні соціально-економічних проблем [1]. Державно-приватне партнерство відображає тенденції залучення фінансових ресурсів і досвіду сучасного менеджменту та технологій із приватного сектора у сферу діяльності держави. При значному розмаїтті форм такої взаємодії, вони у результаті повинні забезпечити певну вигоду, позитивні ефекти для кожного з учасників партнерських відносин. Ці ефекти можуть набувати різних проявів для кожної зі сторін, мати різний вимір і втілення [2, с. 140–146].

Незважаючи на наявність значного досвіду осмислення теорії і практики ДПП багатьма науковцями, недостатньо дослідженою, вважаємо, залишається проблема методичного забезпечення підходів до оцінки рівня ефективності партнерської взаємодії, формування арсеналу об'єктивних критеріїв оцінки ефективності проєктів ДПП. Тому актуалізується проблема обґрунтування теоретико-методичних засад оцінки ефективності проєктів ДПП у контексті врахування пріоритетів завдань і інтересів сторін партнерської взаємодії з позицій динаміки досягнення як загальних цілей проєкту, так і виконання завдань за стадіями його реалізації.

Основна проблема економіки – ефективність – може бути сформульована як процес оптимізації співвідношення «витрати-випуск»,

результати якого можна вартісно оцінити і кількісно виміряти [2, с. 140–146]. Ефективність – як результат, наслідок якоїсь дії – є складним явищем, що включає мету, результат, витрати та умови діяльності [3, с. 403]. Оскільки у відносини ДПП об'єктивно включене суспільство – споживач результатів співпраці держави і бізнесу, то, вважаємо, доречно брати до уваги соціальну ефективність – ступінь відповідності результатів виробництва соціальним потребам, інтересам окремої людини. Соціальну ефективність слід розглядати ширше за економічну, адже вона включає ті явища і процеси, котрі стосуються соціального результату у вигляді забезпечення зайнятості населення, зростання його доходів, доступності суспільних благ, стану здоров'я, задоволення соціальних запитів, сприятливого довкілля, зростання тривалості життя, безпеки життя тощо. Очевидно, що соціальні ефекти, на відміну від економічних, доволі складно виміряти. У більшості випадків результат може бути якісним і взагалі не виражатися у кількісному вимірі. Найчастіше їх оцінюють за допомогою опосередкованих експертних оцінок, що не дозволяє об'єктивно визначити соціальний ефект та роль у ньому державно-приватного партнерства [4].

Отже, оцінювання соціально-економічної ефективності взаємодії в межах ДПП ґрунтується на дослідженні сутності і визначенні характеристик двох компонентів: ефективності партнерства та особливостей оцінки такої ефективності. Категорія «ефективність» належить до понять критеріальності – ключових у визначеннях управління різних систем. Забезпечення ефективності виступає одним з найважливіших завдань у розробках систем управління, до яких, безперечно, належить надання державою визначених послуг населенню, управління об'єктами державної власності, сприяння розвитку інфраструктури завдяки реалізації відповідних інвестиційних проектів. Зрозуміло, усе вищезазначене потребує оптимального співвідношення витрат та досягнутих результатів [4].

Критеріальність як сутнісна вимога до результативного управління може мати різні форми прояву, адже і результати, і витрати можуть

характеризуватися складністю та багатовимірністю кількісних і якісних показників. Хоча, очевидно, коли оцінювання здійснюється у сфері фінансових розрахунків, то ефективність опосередковується чіткими показниками рентабельності та чистого доходу. У той же час, залежно від сфери діяльності, постановки завдань і способів їх вирішення пропонується використання ширшого тлумачення критеріальності як інтегрального показника результативності і якості управління, а для окремих видів соціально-економічних, виробничо-технологічних і людино-машинних систем – господарської, бюджетної, соціальної і функціональної ефективності та продуктивності, працездатності, безпеки, живучості, надійності тощо [5, с. 73–79].

Аналіз наукової літератури свідчить, що, незважаючи на існування певної переваги критеріїв фінансово-економічної ефективності, відсутній комплексний показник ефективності, який би враховував критерії не тільки матеріальної природи, а й нематеріальної. У контексті нашого дослідження це стосується ефективності взаємодії державних і приватних структур [4]. Сукупність специфічних характеристик ДПП ускладнює оцінку ефективності таких відносин і спільних проєктів у соціально-економічній сфері. Це зумовлено різною природою кожного з учасників партнерських відносин, умовами їхньої взаємодії, ризиками, що супроводжують проєкт, тривалістю життєвого циклу проєкту, що, врешті, вплине на показники кількісного і якісного виміру. Також припускаємо, у силу того, що держава, маючи у своєму розпорядженні значні економічні ресурси, розгалужений бюрократичний апарат і, відповідно, розпорошену відповідальність чиновників, є менш витонченим учасником аналітичних оцінок ефективності управління взагалі та інвестиційних проєктів, зокрема [4].

Значна тривалість реалізації проєктів ДПП постійно вимагає оцінки їхньої ефективності та визначення шляхів підвищення якості результатів співпраці. Останнє пов'язане із вчасним завершенням проєкту, неперевищенням запланованих витрат, доступністю результатів для

кінцевого споживача – населення. Вирішення проблеми ефективності не є одноразовим актом, характерним для якогось певного етапу проєкту, наприклад, лише його підготовки чи процесу реалізації. Важливим, видається, наявність такого механізму оцінки, який би упродовж усього періоду ДПП дозволив проводити регулярні розрахунки ефективності з урахуванням варіації різних параметрів (умови реалізації проєкту, зміна учасників проєкту, відхилення від очікуваних значень, вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, форс-мажорні обставини) та альтернатив компенсації досягнення визначених цілей. До того ж слід враховувати різного роду соціальні аспекти та специфіку партнерських відносин держави і бізнесу порівняно з нормами традиційного договірної права [4].

Отже, вважаємо, що мова має йти про створення своєрідного моніторингу ефективності, регулярного та адекватного часу і умовам оцінки ефективності, та виявлення шляхів і способів її забезпечення на такому рівні, який би задовольняв сторони партнерства.

В останні роки проблема ефективності ДПП викликає інтерес у дослідженнях світової професійної спільноти. Так, у рамках ЄС вони представлені у вигляді розробки спеціалізованих стандартів оцінки. Традиційне поняття «оптимізація» (максимізація доходу, рентабельність тощо) трансформується в узагальнююче поняття «цінність партнерства» (Value for Money), або VfM-аналіз [6; 7]. Методологія проведення оцінки ефективності (VfM/performance audit methodologies) – це використовуваний набір методів для збору або аналізу даних, при якому зазвичай використовуються як кількісні, так і якісні методи роботи у різних поєднаннях [8].

Невипадковими є тенденції руху до таких, по суті, нестрогих оптимізаційних оцінок та використання якісних критеріїв інтегрального соціально-економічного характеру. Це зумовлено тим, що державно-приватне партнерство, ґрунтуючись на принципах соціальної відповідальності і довіри, є ширшим за відомі стандарти оцінки критеріїв

ефективності. Водночас, цілі ДПП відповідають нормам і положенням цивільно-правових відносин та конкретним механізмам реалізації, таким як концесія і підрядні відносини, інвестиційні проекти і девелопмент, оренда і приватизація тощо. Оцінювання ефективності управління у межах дії таких механізмів послуговується набутим досвідом і напрацьованими стандартами та реалізуються за допомогою управління проектами, бізнес-планування, оцінки нерухомості, інвестиційного аналізу тощо [4].

Виходячи із вищезазначеного, визначаючи ефективність ДПП, пропонуємо при підготовці, обґрунтуванні і проведенні розрахунків спиратися на міжнародні стандарти VfM-оцінки проектів партнерства з урахуванням вітчизняних умов господарювання. При цьому орієнтуватися більшою мірою слід на державу як ініціатора і найбільш зацікавлену сторону у партнерських відносинах, котра має на меті якісне вирішення соціальних проблем у межах своєї компетентності і відповідальності, тобто своєчасне, доступне і якісне забезпечення населення послугами [4].

У зв'язку із цим, вважаємо за доцільне окреслити низку ключових (маркерних) положень, що складають основу визначення ефективності (рис. 1). Розкриємо їх сутність [4]. Перше – необхідність обов'язкової оцінки ефективності ДПП стосовно спільних програм і проектів. Це зумовлено тим, що з'являються нові стандарти оцінки ефективності проектів, набагато складніші за традиційні. Доказовість ефективності виступає об'єктивною складовою процесу прийняття правильного рішення та вибору доцільної форми взаємодії ДПП. Протягом усієї тривалості партнерства – від підготовки до закінчення проекту – відповідальність за усі етапи має покладатися на державу, тому державним структурам необхідно активно впроваджувати наявні стандарти оцінки ефективності в технологію партнерства. У вітчизняних умовах господарювання це означає вивчення і освоєння стандартів шляхом розгортання масштабних освітніх програм у системі державних органів влади та подальшого їх застосування чиновниками у практиці ДПП. Тобто слід напрацювати такі знання і досвід

оцінювання, щоб вони були вбудованими у професійну діяльність представників влади, котрі несуть відповідальність за реалізацію ДПП.

Рис. 1. Ключові (маркерні) положення, що складають основу визначення ефективності

Друге – необхідність використання єдиних принципів вибору державою форми взаємодії у партнерському проєкті. Вважаємо, що вибір проєкту у формі державно-приватного партнерства має відповідати таким принципам: принцип конкурентності; принцип доступності; принцип стабільності і стійкості реалізації проєкту; принцип економії трансакційних витрат; принцип захисту умов праці працівників державного сектора у процесі державно-приватного партнерства.

Третє – можливість підготовки і реалізації ДПП за альтернативними варіантами. Це означає альтернативність як при обґрунтуванні вибору типу взаємодії (партнерство, інвестиційний конкурс, пряма державна закупівля тощо), так і в межах уже обраної форми у тому випадку, коли обраним виявився проєкт ДПП. У нормативних документах ЄС наголошується, що не

повинно бути ніякої упередженості або переваг на користь одного варіанту взаємодії чи однієї схеми партнерського проєкту. Вимоги альтернативності слід дотримуватися протягом усього процесу підготовки й реалізації проєкту.

Четверте – необхідність організаційної гнучкості у процесі реалізації ДПП-проєкту. Сутнісно це означає наявність можливих змін параметрів взаємодії (аж до зміни партнера), котрі мають бути завчасно погоджені сторонами партнерства відповідними умовами угоди, від початку роботи над проєктом до його закінчення.

П'яте – необхідність урахування і розподілу ризиків у ДПП-проєктах. Наявність цього обов'язкового положення спричинена тим, що дослідження переваг та недоліків ДПП засвідчує наявність критичних зауважень щодо партнерства, які стосуються саме приховування реальної вартості проєктів за аргументацією значних ризиків. Тому доцільно акцентувати увагу на тих ризиках, які передаються учаснику із приватного сектора, і тих, які закріплюються за державою. Здебільшого останні належать до сфери врегулювання земельно-майнових проблем та форс-мажорних ситуацій. Доцільним є урахування ризиків зловживань обома сторонами партнерства, які могли б завдати шкоди погодженим раніше показникам ДПП-проєкту. Слід зазначити, що ці ризики здебільшого пов'язані з проблемою довіри учасників партнерських відносин. При цьому мова йде про ступінь довіри бізнесу до держави, оскільки остання, зважаючи на своє виключне положення у суспільній системі (концентрація законодавчих ініціатив та їх реалізація, прийняття рішень стосовно формування бюджетів тощо), є стороною, котра домінує у партнерських відносинах. До того ж поведінкові вектори влади можуть активно змінюватися залежно від політичної кон'юнктури.

У тандемі довіри держава–бізнес саме бізнес слід вважати об'єктивнішою стороною партнерських відносин, оскільки він чітко дотримується ринкових законів господарювання. Зважаючи на те, що ринок є динамічною організацією, котра може демонструвати, щонайменше, стрибки

цін та зміни у попиті і пропозиції, державі необхідно відслідковувати ці явища, вміти прогнозувати їх та, використовуючи свій соціально-економічний потенціал, віднаходити можливі компенсації задля підтримки стабільності, доступності і якості надаваних населенню послуг.

Важливими для врахування і окреслення шляхів нівелювання негативного впливу ринкових факторів є неринкові фактори ризику, до яких, на нашу думку, належать: стан навколишнього середовища, зміни у державній політиці стосовно виробництва і надання певних суспільних благ (освіта, охорона здоров'я) тощо [4]. Чільне місце у цьому ряді належить довірі, котру розуміють як «очікування, яке виникає у членів співтовариства, з приводу того, що інші його члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, погоджуючись з деякими спільними нормами» [9, с. 52]; як «відповідальність, чесність і передбачуваність у взаємовідносинах між економічними агентами» [10]. Трансформації довіри можуть погіршити показники ефективності проекту, послужити поштовхом для включення складного механізму зміни партнера, форми співпраці, врешті, до закриття проекту. Важко не погодитися з тезою, що «відносини довіри, які існують між людьми, значно полегшують координацію їхніх зусиль і сприяють взаємовигідному співробітництву; ... відсутність довіри між людьми веде до загострення усяких конфліктів ... і, відповідно, перешкоджає ефективному співробітництву, необхідному для швидкого економічного зростання і стійкого суспільного розвитку» [10].

Шосте – необхідність підвищення вимог до якості результатів партнерства, об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури як результату партнерських відносин держави і бізнесу, що може зводитися до такого: комфортність у взаємодії державних службовців та їхніх клієнтів завдяки поліпшенню якості послуг, надаваних населенню; безпека використовуваних матеріалів, їх відповідність стандартам якості для нормального життєзабезпечення населення; комп'ютеризація сервісних служб адміністративних установ. Припускаємо, що подібні вимоги призведуть до

підвищенні вартості проєктів з будівництва інфраструктурних об'єктів та супроводжуватимуться неоднозначними оцінками фінансових і соціальних результатів. Проте саме ці тенденції є реальністю світової практики, тож їх слід обов'язково брати до уваги. Відповідно до цього і виникли нові підходи до оцінки ефективності типу VfM-оцінки, де мінімізація витрат або максимізація доходів не є першорядними факторами для вибору варіантів форм взаємодії суб'єктів господарювання і параметрів проєкту.

Сьоме – необхідність розрахункової і програмно-технічної бази для оцінки ефективності ДПП-проєктів. Їхній кількісний вимір вимагає використання конкретного розрахункового інструментарію, вибір якого має здійснюватися на основі оперування засобами табличного відображення й обробки даних (типу Excel) та інших програмних комплексів. У широкому розумінні це є цілеспрямованою адаптацією прийомів і програмно-технічних засобів аналізу і бізнес-планування.

Оскільки партнерські проєкти характеризуються тривалістю у часі, масштабністю обсягів виконуваних робіт, ієрархічністю цілей і критеріїв управління, то для визначення загальної ефективності проєктів ДПП вважаємо за необхідне використання поглибленого, моніторингового підходу. Моніторинг процесу ДПП-проєктів і постійного його регулювання є доцільним як з точки зору динаміки досягнення головних цілей партнерства, так і з позицій критеріїв ефективності проєкту по стадіях його реалізації.

Зміст процесу оцінки ефективності проєкту з використанням моніторингу умов партнерства полягає у фрагментації життєвого циклу проєкту за стадіями, визначення відповідних до стадій проміжних цілей, попередньої оцінки досягнутих результатів за їх відповідності цілям і умовам проєкту. За описаним алгоритмом нами пропонується увесь цикл реалізації проєкту фрагментувати за такими стадіями і відповідними їм цілями:

1. Стадія підготовки проєкту, що передбачає вибір та погодження попередніх умов партнерства з урахуванням інтересів партнерів, можливих ризиків негативного впливу зовнішнього середовища, правил перегляду умов

партнерства. Показником ефективності на цій стадії є погодження прогнозних умов реалізації проєкту, які визначають можливі відхилення запланованих показників у межах задоволення інтересів партнерів, їх ресурсних та функціональних можливостей нівелювати ризики, що виникають.

2. Стадія будівництва має метою створення об'єкта партнерської угоди, оцінку результатів його функціонування з позицій задоволення запитів споживачів та очікуваних вигод партнерів, необхідності коригування попередніх умов. Показником ефективності на цій стадії є визнаний кожним партнером ступінь відповідності отриманих вигод очікуваним результатам, дотримання встановлених меж відхилень.

3. Стадія експлуатаційного періоду пов'язана з визначенням інструментів та методів коригуючого впливу на умови партнерства з метою забезпечення позитивної динаміки результатів партнерства, що досягається регулярною оцінкою рівня відповідності отриманих результатів визначеним цілям та вибором коригуючих рішень. Показником ефективності на цій стадії є динаміка відхилень отриманих результатів від очікуваних; вибір інструментів коригування, зміна умов партнерства та його форми, що забезпечували б підсилення позитивного ефекту або нівелювали негативний.

4. Стадія підготовки нового проєкту передбачає зміни в організації і структурі проєкту, оптимізації співвідношення витрат та вигод. Показником ефективності на цій стадії є набутий досвід, розрахунки, пропозиції щодо забезпечення обґрунтованого продовження експлуатації об'єкта, вдосконалення схеми управління, модернізації, підготовки нових проєктів.

Послідовність формування, контролю і коригувань умов партнерства й оцінок його ефективності за основними стадіями проєкту наведена у табл. 1 [4].

Моніторинг умов партнерства і оцінок ефективності за основними стадіями проєкту

I. Стадія підготовки партнерського проєкту	II. Стадія будівництва	III. Стадія експлуатаційного періоду	IV. Постпроектний період
УМОВИ ПАРТНЕРСТВА			
<p><u>Вибір та погодження:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - умов партнерства з урахуванням інтересів учасників, прогнозу параметрів зовнішнього середовища, можливих ризиків, позитивних та негативних факторів впливу тощо; - правил перегляду умов партнерства, параметрів проєкту, зміни форм взаємодій і складу партнерів 	<p><u>Підсумки реалізації планів стадії будівництва:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - досягненні показники об'єкта партнерства та відповідність послуг запитам споживачів; - аналіз відхилень від планів; - рішення з коригування умов партнерства в т. ч. з урахуванням змін в прогнозах параметрів зовнішнього середовища, ризиків й факторів впливу змін інтересів учасників партнерства 	<p><u>Контроль і регулювання реалізації проєкту в період експлуатації об'єкта партнерства:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - оцінка динаміки показників проєкту, регулярна оцінка рівня досягнення цілей партнерства; - коригуючі рішення в рамках угоди про партнерство з урахуванням поточних змін зовнішнього середовища проєкту, позиції учасників тощо; - можливі варіанти зміни форм взаємодій і/або партнерів 	<p><u>Підготовка нового проєкту:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - обґрунтування форм і умов продовження експлуатації або модернізації об'єкта партнерства (форм взаємодій, схеми управління, обсягів і структури витрат та доходів для залучених приватних структур тощо)
ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОЄКТУ (МОНІТОРИНГ ЕФЕКТИВНОСТІ)			
<p><u>Попередня оцінка:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ↘ варіантні розрахунки оцінок ефективності для учасників проєкту (для стадій будівництва і експлуатації) за погодженими параметрами проєкту і з урахуванням прогнозів зовнішнього середовища; ↘ встановлення меж можливих змін умов партнерства 	<p><u>Проміжна оцінка:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ↘ аналіз досягнутих результатів на стадії будівництва; ↘ варіантні оцінки очікуваної ефективності на стадії експлуатації (з урахуванням коригувань за підсумками стадії будівництва); ↘ встановлення меж можливих відхилень та засобів їх дотримання 	<p><u>Регулярні оцінки (в діалозі):</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ↘ аналіз поточних результатів та досягнутих показників ефективності; ↘ визначення причин відхилень від очікуваних показників ефективності, факторів впливу, шляхів і варіантів коригування за умов досягнення мети партнерства і з урахуванням можливих змін у формах взаємодії та складу партнерів 	<p><u>Оцінка нового проєкту:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ↘ аналіз досягнутих результатів в частині ефективності; ↘ варіантні оцінки для постпроектного періоду, підготовка пропозицій з організації робіт у постпроектний період

Очевидно, що за тривалістю цих періодів превалує період експлуатації об'єкта партнерства, що зацентровує увагу засобів моніторингу на інформаційно-аналітичному і розрахунковому забезпеченні стадій саме цього періоду. Оскільки табл. 1. носить суто теоретичний характер, то визначення реальних даних і їхніх критичних значень для прийняття управлінських рішень з відповідними їм алгоритмами інструментальних важелів виступає завданням наступних етапів моніторингу та регулювання ефективності ДПП-проектів.

З огляду на кількість підготовлених і реалізованих проектів, запропоноване визначення і регулювання ефективності ДПП дозволить державному власникові використовувати узагальнений досвід взаємодії з приватним бізнесом, удосконалювати систему моніторингу стану і динаміки партнерських відносин. До системи моніторингу можливе включення також інших ознак, наприклад, соціально-культурного характеру.

Отже, зроблений нами наголос на винятковій ініціативній ролі держави у партнерстві, її управлінській функції засвідчує, що переважальним показником досягнення ДПП-проектом ефективності є відповідність його значень умовам реалізації державою кінцевих цілей партнерства, тобто, по суті, це є дотриманням пріоритетів загальнодержавних цілей і політики, підпорядкованої суспільним інтересам. Визначення ефективності має базуватися на таких положеннях: обов'язкова оцінка ефективності ДПП стосовно спільних програм і проектів; використання єдиних принципів вибору державою форми взаємодії у партнерському проекті; підготовка і реалізація ДПП за альтернативними варіантами; організаційна гнучкість у процесі реалізації ДПП-проекту; урахування і розподіл ризиків у ДПП-проектах; підвищення вимог до якості результатів партнерства; наявність розрахункової і програмно-технічної бази для оцінки ефективності ДПП-проектів [4].

Вирішення проблеми розвитку партнерства пов'язують зі створенням системи стандартів. Цей підхід розширює традиційні підходи і вимагає модифікації інструментів оцінки ефективності ДПП-проектів у напрямі регулярного й різноманітного аналітичного діалогу користувача з боку держзамовника, пошуку й оцінки можливих рішень у взаємодії із приватним сектором, включаючи коригування параметрів і умов партнерства аж до зміни форм взаємодії та закриття проекту. У зв'язку із цим нагальним є завдання створення системи моніторингу, що діє протягом усього довготривалого життєвого циклу партнерського проекту: від його підготовки до завершення. Регулярна й активна оцінка ефективності у результаті дозволить виявити шляхів її забезпечення на тому рівні, що задовольняє кожного з учасників партнерства – державу і бізнес [4].

Література до розділу 6.3.

1. Going global. The world of public private partnerships. URL: <http://www.cbi.org.uk/pdf/goingglobal0707.pdf>
2. Бодров В. Г. Державне регулювання економіки та економічна політика : навчальний посібник. К. : Академвидав, 2010. 520 с.
3. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь. М. : ИНФРА-М, 1999. 479 с.
4. Шевченко Б. О. Проблема теоретико-методичного забезпечення оцінки ефективності проектів державно-приватного партнерства. *Проблеми економіки*. 2015. № 1. С. 313–318. URL: https://www.problecon.com/annotated-catalogue/?year=2015&abstract=2015_01_0
5. Математичні моделі та новітні технології управління економічними та технічними системами: монографія / за заг. ред В.О. Тимофеева, І.В. Чумаченко. Харьков: ФОП Мезіна В.В., 2017. 317 с. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/46217/1/mono2017.pdf>
6. Quantitative Assessment User Guide (Value for Money Assessment) : Report of HM Treasury. URL: www.hm-treasury.gov.uk
7. Value for Money Assessment Guidance : Report of HM Treasury. URL: www.hm-treasury.gov.uk
8. Макет русско-английского терминологического словаря соответствий по вопросам государственного аудита URL: http://ksp39.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=112:gloss&catid=40:posnovy&Itemid=87

9. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и пути к процветанию. М. : Ермак, 1995. 730 с.

10. Власов Ф. Б. Социальный капитал и социальная рента цивилизованных межгосударственных институтов взаимодействия. URL : <http://www.plproject.ru/download/plproject04-02.pdf>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Яковенко Лариса Іванівна

Доктор економічних наук,
професор, професор кафедри
політекономії Полтавського
національного
педагогічного університету
імені В. Г. Короленка.

Автор понад 130 наукових і науково-методичних публікацій.

Коло наукових інтересів: соціально-економічні трансформації, інноваційний розвиток національної економіки, регіональний розвиток, інтеграція науки і вищої освіти, економіка знань, модернізації вищої освіти.

Степаненко Сергій Володимирович

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри політекономії
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В. Г. Короленка.

Фахівець з питань інтелектуальної
власності та комерціалізації результатів
наукової діяльності

Автор понад 70 наукових і науково-методичних публікацій.

Коло наукових інтересів: роль власності в економічних системах,
актуальні проблеми управління інтелектуальною власністю, управління
місцевим розвитком, менеджмент.

Сертифікований тренер із фінансової грамотності, бізнес-тренер.

Непокупна Тетяна Андріївна

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри політекономії
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В. Г. Короленка.

Спеціаліст з психології. Психолог.

Автор понад 70 наукових і науково-методичних праць.

Коло наукових інтересів: соціальні, економічні та культурні трансформації в сучасному господарстві; економічна психологія; поведінкова економіка; соціологія трансформаційних процесів; публічна політика; психологія прийняття рішень; економіка суспільного сектору, прикладна креатологія.

Сертифікований тренер із фінансової грамотності, соціального підприємництва, соціології та соціальних досліджень, бізнес-тренер.

Співзасновник ГО «Інститут прикладної креатології».

Шевченко Борис Олексійович

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри політекономії
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В. Г. Короленка
Інженер у сфері комунікацій.

Автор понад 40 наукових і науково-методичних праць.

Сфера наукових інтересів: проблема форм, методів і інструментів взаємодії державного та приватного секторів національної економіки; економічна поведінка; поведінкова економіка; соціологія трансформаційних процесів; публічна політика; прикладна креатологія.

Сертифікований тренер із фінансової грамотності, соціального підприємництва, соціології та соціальних досліджень.

Співзасновник ГО «Інститут прикладної креатології».

Сакало Олександр Євгенійович

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політекономії
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В. Г. Короленка.

Магістр економіки

Автор понад 50 наукових і науково-методичних публікацій

Сфера наукових інтересів: соціальна історія, соціологія освіти,
історична демографія ранньомодерного часу, історична трансформація
соціального інституту сім'ї, ціннісні зміни у сучасному суспільстві.

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА
МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

Колективна монографія

За загальною редакцією д. е. н., проф. Яковенко Л. І.

Підписано до друку 30.08.2021 р.
Формат 60x84/16. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум.-друк. арк. 9,0.
Наклад. 100 прим. Зам. № 2213-19

Видавництво «Сімон»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ПЛ № 17 від 23.03.2004 р.
36000, м. Полтава, вул. Пушкіна, 42.